

WAVE (Waarden in Vergelijking)

Dr. C.N. van der Weele (LEI)

Dr. Ir. V. Beekman (LEI)

Ir. M.M.M. Overbeek (LEI)

Dr. S.L. Koole (VU)

Dr. C.W.M. Giesen (Aiolos - Psychologische projecten)

Projectcode 62594

April 2003

Rapport 7.03.08

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Wettelijke en dienstverlenende taken
- Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- Ruimte en Economie
- Ketens
- Beleid
- Gamma, instituties, mens en beleving
- Modellen en Data

WAVE (Waarden in Vergelijking)

Weele, C.N. van der, V. Beekman, C.W.M. Giesen, S.L. Koole en M.M.M. Overbeek.

Den Haag, LEI, 2003

Rapport 7.03.08; ISBN 90-5242-817-4; Prijs € 21,25 (inclusief 6% BTW)

133 p., fig., tab.

Aan de basis van deze studie ligt de behoefte aan meer inzicht in veranderende waarden in de samenleving. Waarden worden in dit rapport vanuit drie disciplines belicht: filosofie, sociologie en psychologie. Dit gebeurt in drie stappen. Om te beginnen schetst elke discipline een of meer theoretische invalshoeken voor het begrijpen van waarden. Vanuit elk van de drie disciplines zijn vervolgens een aantal waardenconflicten op het gebied van voedsel en groen geanalyseerd, met als doel de disciplinaire benaderingen te concretiseren en vergelijkbaar te maken. Ten slotte zijn de bevindingen vergeleken met het oog op overkoepelende patronen, spanningen, raakvlakken en aanbevelingen.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

© LEI, 2003

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord Vooraf	9
Samenvatting	11
1. Inleiding	15
2. Waarden vanuit de filosofie	18
2.1 Filosofie en waarden: van neo-Kantianisme tot postmodernisme	18
2.1.1 Waardenfilosofie in Duitsland	18
2.1.2 Kantiaanse driedeling nu	20
2.1.3 Postmoderne veelheid	21
2.2 Ethiek: de traditionele ethische theorieën en de huidige praktijk	21
2.2.1 Deontologie	22
2.2.2 Consequentialisme	22
2.2.3 Deugdenethiek	22
2.2.4 Praktische ethiek	23
2.2.5 Nieuwe tweedeling	24
2.3 Pragmatische benadering van waarden	25
2.3.1 Dewey	25
2.3.2 Value Clarification	26
2.3.3 Walzers sferenpluralisme	26
2.3.4 Pragmatische ethiek	27
2.3.5 Toolbox	28
Literatuur	29
3. Waard(er)en in de Sociologie	30
3.1 Inleiding	30
3.2 Waarden als substantie	31
3.3 Waarden als proces	33
3.4 Waarden in vergelijking	36
3.5 Besluit	40
Literatuur	43
4. Wat beweegt mensen? Een psychologische analyse van waarden, motieven, doelen en behoeften	45
4.1 Historische wortels van motivatiepsychologie	45
4.1.1 Moderne klassiekers	46

	Blz.	
4.1.2	Behaviorisme	46
4.1.3	Cognitieve revolutie: de mens als gemankeerde computer	47
4.1.4	Langs de zijlijn: humanistische en existentiële psychologie	48
4.1.5	Huidige stand van zaken	49
4.2	Functionele benadering van motivatie	49
4.2.1	Vier motivationele functies	50
4.2.2	Kenmerken van de vier functies	52
4.2.3	Gevaren van fixatie op een bepaalde functie	56
4.3	Zelfregulatie: het gecoördineerde samenspel tussen de vier functies	57
4.3.1	Automatische sturing versus top-down zelfregulatie	58
4.3.2	Top-down zelfregulatie: zelfcontrole versus zelfexpressie	59
4.3.3	Optimaal functioneren: wilsbekwaamheid en persoonlijke groei	60
4.3.4	Functionele dynamiek: de bemiddelende rol van affect	60
4.3.5	Externe versus interne affect regulatie	61
4.3.6	Vier soorten interne affect regulatie	62
4.3.7	Zelfregulatie: aangeboren of aangeleerd?	63
4.4	Epiloog	64
	Literatuur	65
5.	Casussen	69
5.1	Noodwaterberging	69
5.2	Het Bentwoud	72
5.3	Varkens van de Knorhof	73
5.4	Moeizame strijd tegen campylobacter	75
6.	Filosofie en de casussen	79
6.1	Inleiding	79
6.2	Noodwaterberging (en Bentwoud)	80
6.2.1	Neo-kantiaans	80
6.2.2	Ethisch	81
6.2.3	Pragmatisch	82
6.3	Varkens van de Knorhof	83
6.3.1	Neo-kantiaans	83
6.3.2	Ethisch	84
6.3.3	Pragmatisch	84
6.4	Campylobacter	85
6.4.1	Neo-kantiaans	86
6.4.2	Ethisch	86
6.4.3	Pragmatisch	86
6.5	Conclusies	87
6.5.1	De benaderingen	87
6.5.2	Patronen in de casussen	89

	Blz.
7. Sociologie en de casussen	90
7.1 Inleiding	90
7.2 Noodwaterberging	91
7.2.1 Waarden van actoren	91
7.2.2 Waardenontwikkeling in interactie	91
7.2.3 Omgaan met waardendiversiteit	92
7.3 Het Bentwoud	92
7.3.1 Waarden van actoren	92
7.3.2 Waardenontwikkeling in interactie	93
7.3.3 Omgaan met waardendiversiteit	93
7.4 Varkens van de Knorhof	94
7.4.1 Waarden van actoren	94
7.4.2 Waardenontwikkeling in interactie	95
7.4.3 Omgaan met waardendiversiteit	95
7.5 Campylobacter	96
7.5.1 Waarden van actoren	96
7.5.2 Waardenontwikkeling in interactie	97
7.5.3 Omgaan met waardendiversiteit	97
7.6 Conclusies	97
8. Psychologie en de casussen	99
8.1 Inleiding	99
8.2 Noodwaterberging	99
8.2.1 Motivationale processen bij de boeren	99
8.2.1.1 Activatie van het positief affect systeem	99
8.2.1.2 Activatie van het negatief affect systeem	100
8.2.2 Motivationale processen bij de overheid	102
8.3 Het Bentwoud	102
8.3.1 Activatie van het positief affect systeem	103
8.3.2 Activatie van het negatief affect systeem	103
8.4 Varkens van de Knorhof	104
8.4.1 Activatie van het positief affect systeem	104
8.4.2 Activatie van het negatief affect systeem	104
8.5 Campylobacter	105
8.5.1 Motivationale processen bij de pluimveehouders	106
8.5.1.1 Activatie van het positief affect systeem	106
8.5.1.2 Activatie van het negatief affect systeem	106
8.5.2 Motivationale processen bij de overheid	106
8.6 Evaluatie	107
9. Conclusies: Waarden in Vergelijking	109
9.1 Ingebedde waarden	109
9.2 Meer aandacht voor gevoelens	112

	Blz.
9.2.1 Theorie	112
9.2.2 Casussen	114
9.3 Van waarden naar waarderen	117
9.3.1 Theorie	117
9.3.2 Casussen	120
9.4 Conclusies en aanbevelingen	122
9.4.1 Conclusies	122
9.4.2 Aanbevelingen	123
Bijlage	
1. Een functionele analyse van persoonlijkheid	125

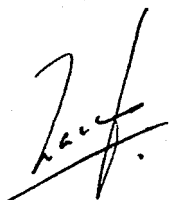
Woord Vooraf

Deze studie richt de blik op waarden. Dit gebeurt vanuit drie disciplines, met het doel de krachten van deze disciplines zoveel mogelijk te bundelen. Psychologie, sociologie en filosofie leveren in dit rapport niet alleen diverse brillen om naar waarden te kijken, ze beschrijven ook wat er in een aantal specifieke conflicten door die verschillende brillen te zien valt en leggen de bevindingen vervolgens naast elkaar om er rode draden doorheen te trekken. Het onderzoek beoogt daarmee bij te dragen aan het ontdekken van patronen en richtingen in de veelsoortige bewegingen en geluiden van een samenleving in verandering. Voor de overheid zijn zulke inzichten van belang om met de samenleving mee te kunnen veranderen.

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en gefinancierd in het kader van programma 373, Integratie Mens- en Maatschappijwetenschappen (Gamma).

Aan het onderzoek hebben, naast onderzoekers van het LEI, ook mensen van andere instellingen bijgedragen. Binnen het team van onderzoekers waren dit de psychologen Dr. Sander Koole, van de Vrije Universiteit in Amsterdam, en Dr. Carin Giesen, van het psychologisch onderzoeksbureau Aiolos. Zij hebben een belangrijke bijdrage aan het onderzoek geleverd en het LEI dankt hen hartelijk voor hun deelname.

Het onderzoek heeft verder geprofiteerd van de inbreng van de leden van de klankbordgroep: Dr. Paul Diederens en Dr. Hans Dagevos, beiden werkzaam op het LEI, en Dr. Jozef Keulartz van de leerstoelgroep toegepaste filosofie van Wageningen Universiteit. Ook zij worden van harte bedankt voor hun bijdrage.

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse
Algemeen Directeur LEI B.V.

Samenvatting

Doelstelling

Waarden rond voedsel en groen zijn duidelijk aan het bewegen, maar de manier waarop en de richting waarin zijn vaak minder duidelijk. Ten behoeve van meer inzicht in de achtergronden en richtingen van verschuivende waarden worden in deze studie drie verschillende disciplines te hulp geroepen waarin waarden een rol spelen: filosofie, sociologie en psychologie. Het doel is ten eerste de inzichten uit deze disciplines rond waarden, hun aard, achtergronden, en dynamiek te vergelijken en zo mogelijk te bundelen. Ten tweede gaat het erom deze inzichten bruikbaar te maken voor beleid en beleidsgericht onderzoek, zowel inhoudelijk als methodisch.

Waarden

De drie disciplines geven om te beginnen elk een eigen exposé over waarden. Van meet af aan is daarbij een gegeven dat de disciplines geen homogene eenheden zijn: erbinnen bestaan diverse en deels concurrerende benaderingen. De discipline-hoofdstukken besteden daar elk op een verschillende manier aandacht aan: in het filosofisch hoofdstuk zijn de verschillen naast elkaar gezet, het sociologische hoofdstuk trekt er een historische lijn door, terwijl het psychologische hoofdstuk een integratieve theorie presenteert die eerdere benaderingen in zich opneemt. In dit project komen de volgende waardenbenaderingen aan de orde:

- *Filosofie*
  - Indeling van waarden gebaseerd op het (neo-)kantiaanse onderscheid tussen denken, willen en voelen: cognitief/ethisch/expressief-esthetisch.
  - Indeling van waarden corresponderend met de traditionele ethische stromingen consequentialisme, deontologie en deugdenethiek: goede zaken/rechten en plichten/deugden.
  - Pragmatische benadering van waarden, die waarden opspoort via uitingen van emotie en betrokkenheid, en niet gericht is op de indeling van waarden maar de ontwikkeling ervan.
- *Sociologie*
  - Waarden als substantie: waarden zijn richtsnoeren die coherentie in gedrag aanbrengen. De geschiedenis van de sociologie laat daarbij verschillende indelingen en dualiteiten zien.
  - Waarden als proces: pogingen om centrale dualiteiten te overwinnen leiden tot procesgerichte benaderingen, rond kernbegrippen als figuratie, structuratie, of netwerk.
  - Omgaan met diversiteit: hoe vallen waarden in te delen en welke strategieën ontwikkelen actoren om met uiteenlopende waarden om te gaan.

- *Psychologie*
Personality Systems Interactions (PSI) Theorie is een integratieve motivatietheorie. Deze theorie gaat uit van vier functies (toenadering, waarschuwing, analyse en integratie) die ten grondslag liggen aan het motivationeel functioneren van mensen. Waarden zijn verbonden met deze vier functies.

Casussen

De verschillende (deel)disciplines zijn vervolgens aangescherpt en vergeleken aan de hand van de analyse van vier casussen waarin sprake was van waardenconflicten op het terrein van voedsel en groen. Twee daarvan betreffen conflicten rond het gebruik van agrarische grond voor nieuwe doeleinden (respectievelijk waterberging en natuurontwikkeling); een derde gaat over problemen rond intensieve varkenshouderij, de vierde betreft voedselveiligheid.

De resultaten van de vergelijking worden samengevat in drie conclusies en twee aanbevelingen.

Conclusies

- *Raakvlakken.* Waarden komen uit de verschillende disciplines niet zozeer naar voren als goed afgebakende 'dingen', maar eerder als ingebed in complexe gehelen, waarbinnen ze in verband staan met behoeften, motieven en affecten (psychologie), sociale praktijken, instituties, routines en leefstijlen (sociologie) en met hun functie, gebruik en ontwikkeling in praktische contexten (filosofie). Ze hebben maar voor een deel een bewust karakter. Een veelbelovende basis voor verder onderzoek zien wij primair op het raakvlak van pragmatische filosofie, een procesgerichte sociologie en de functioneel-psychologische analyse van de aansturing van waarden.
- *Gevoelens.* Waarden worden ondersteund door gevoelsmatige processen. De rol van gevoelens in maatschappelijke debatten en processen rond waardenverandering wordt ondergewaardeerd, evenals in traditionele ethische en sociologische analyse daarvan. Zoals vooral de psychologische analyse duidelijk laat zien domineren rationele waarden in onze samenleving. Deze rationele dominantie lijkt geassocieerd met een overwegend consequentistische ethiek en een nadruk op materiële sociale waarden. Implicietere waarden komen in de verdrukking en worden op indirecte manieren geuit. Veel meer aandacht is nodig voor moeilijker te expliciteren waarden, en voor de emotionele achtergronden en aspecten van waarden.
- *Processen.* Dat waarden veranderen is een reden om erin geïnteresseerd te zijn, en vanuit die interesse zijn vooral processen rond waarden de moeite waard. Vanuit procesperspectief valt in deze conflicten veel stagnatie op, die in morele kwesties vaker wordt gesignaleerd en die rechtstreeks te maken lijkt te hebben met de diepgevoelde aard van veel waarden, en de onderwaardering van deze emotionele kanten. Inzichten uit alle relevante disciplines zijn nodig bij het zoeken naar manieren om polarisaties te doorbreken. Vanuit dit procesoogpunt moeten indelingen van waarden niet te absoluut worden gehanteerd.

Aanbevelingen

- *Methodische uitdagingen.* Gevoelsmatige en onbewuste kanten en achtergronden van waarden zijn moeilijker te onderzoeken dan rationele en expliciete. Bij explicitering van sterk gevoelsmatige waarden dreigt rationalisering en vervorming. Er moet daarom worden gezocht naar indirectere manieren bij het begrijpen en onderzoeken van deze waarden. Binnen de psychologie zijn daar methoden voor ontwikkeld. Procesgerichte en/of pragmatische benaderingen binnen de filosofie en sociologie sluiten daar goed bij aan (zie ook conclusie 1).
- *Beleid.* Het optreden van de overheid komt uit de casussen naar voren als sterk gericht op collectieve, rationele, consequentialistische waarden. Dit sluit enerzijds aan bij de taken waarvoor de overheid staat, maar levert anderzijds in de communicatie met burgers de nodige problemen op. Deze studie biedt aanknopingspunten voor verheldering van en reflectie op de waarden van verschillende actoren, waaronder de overheid. Zulke verheldering en reflectie zijn van belang in het kader een bezinning op toekomstig handelen.

1. Inleiding

De wereld van voedsel en groen verkeert in een overgang, van een situatie waarin alles ten dienste stond van maximale productie, naar een nieuwe situatie die nog niet is uitgekristalliseerd, maar waarin zulke begrippen als duurzaamheid, maatschappelijk verantwoord ondernemen, dierenwelzijn en beheer van natuur en landschap leidende rollen spelen. Veranderende waarden, dat wil zeggen veranderingen in wat we van waarde vinden, of van onze prioriteiten daarin, vormen een belangrijk element van de maatschappelijke zoektocht. De opvallende aandacht voor waarden alleen al wijst erop dat er grondige veranderingen gaande zijn, want in stabiele situaties is er geen reden voor onrust over de vraag wat we nu eigenlijk echt van belang vinden.

Om zicht te krijgen op wat zich aan het uitkristalliseren is en welke nieuwe evenwichtssituaties aan de horizon opdoemen, bestaat behoefte aan inzicht in die waardenverandering. Om wat voor veranderingen gaat het? Welke patronen en richtingen zitten erin? Wat zijn de drijfveren achter deze veranderingen? Waar gaan ze uitkomen?

Dit zijn complexe vragen, en ze kunnen op veel manieren worden benaderd, niet alleen vanuit verschillende maatschappelijke visies en standpunten, maar ook vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines: alle sociale wetenschappen zowel als de filosofie hebben van alles te zeggen over waarden. Binnen elke discipline fungeren bovendien verschillende theorieën en benaderingen.

Tegen de achtergrond van deze veelvormige bemoeienis met waarden roept de vraag naar kennis en inzicht in waardenverandering eerst andere vragen op. Hoe verhouden al die benaderingen zich? Vullen ze elkaar aan? Vallen ze te combineren? Moet er worden gekozen? Bevatten ze gedeelde inzichten? Is er een multidisciplinaire benadering mogelijk? En zo ja, hoe?

In het project 'Waarden in Vergelijking', kortweg WAVE, staan deze 'vooraf'-vragen centraal. Het project behelst een verkenning met en vanuit drie disciplines naar hun onderlinge spanningen, overeenkomsten, raakpunten en kansen op het gebied van waarden. Doel van deze verkennende vraagstelling is ten eerste het vergroten van inzicht in waarden: wat leert de vergelijking ons over de aard van waarden, hun functie en achtergrond, hun relatie met gedrag, en de manier waarop ze veranderen. Ten tweede gaat het in dit rapport om het bruikbaar maken van deze inzichten voor het beleid en voor beleidsgericht onderzoek naar waardenverandering, zowel conceptueel als methodisch. Het onderzoek beoogt dus niet, althans niet in de eerste plaats, antwoord te geven op empirische vragen over waardenverandering in de samenleving.

De werkwijze die in het onderzoek is gevolgd vindt een rechtstreekse weerspiegeling in de opbouw van dit rapport. Om te beginnen worden, in de hoofdstukken 2 tot en met 4, drie disciplines aan het woord gelaten over waarden: filosofie, sociologie en psychologie. Elk van de disciplines legt daarmee een theoretische basis voor de daaropvolgende praktijkgerichte analyse.

Hoofdstuk 5 beschrijft vier casussen die waardengeladen verandering laten zien rond voedsel en groen. De casussen zijn kort beschreven, zonder inbreng van theorie, gewoon zoals ze in kranten, websites en dergelijke werden aangetroffen.

In de hoofdstukken 6, 7 en 8 worden de disciplines 'losgelaten' op de casussen, met de vraag: wat zie je vanuit deze discipline in de casus, welke waarden zijn zichtbaar, welke veranderingen zien we, waar komen die vandaan, en waarop zou nader onderzoek zich moeten richten? De casussen fungeren hierbij als vingeroefeningen bij de theorie; het gaat er dus niet om het empirisch inzicht in de casussen te vergroten.

De resultaten worden vergeleken in hoofdstuk 9. Hoewel daarbij uiteraard inzichten over de besproken casussen ontstaan, is en blijft het primaire doel toch het verkennen, vergelijken en aanscherpen van de theorie, op zoek naar krachtenbundeling, inhoudelijk en methodisch, voor inzicht in en onderzoek naar waardenverandering.

Om de leesbaarheid en overzichtelijkheid te bevorderen nog enkele verdere opmerkingen vooraf:

- de brede waaier van benaderingen impliceert dat we in dit rapport niet werken met een scherp afgebakende omschrijving van wat waarden zijn. De overkoepelende noemer is dan ook de brede omschrijving dat het gaat om zaken die voor mensen van waarde zijn. Er komen uiteraard omschrijvingen en definities aan de orde binnen de verschillende benaderingen, maar deze zijn heterogeen. De zoektocht is zelfs niet beperkt gebleven tot expliciet geuite waarden, omdat we ook zijn geïnteresseerd in drijvende krachten achter waardenverandering. De psychologische tekst richt zich het duidelijkst op deze achtergronden; de psychologen zien waarden als verwijzingen naar menselijke motivatie, en stellen motivatie dan ook centraal bij het begrijpen van waarden;
- in de sociologische en filosofische basisteksten zijn verschillende invalshoeken op waarden naast elkaar gezet. De aanpak van de psychologen is anders: verschillende benaderingen binnen de psychologie zijn niet naast elkaar gezet, maar geïntegreerd. Wat in het psychologisch hoofdstuk wordt gepresenteerd is een nieuwe en integratieve theorie over menselijke motivatie. Psychologie verschijnt dus, anders dan de andere twee disciplines, als één benadering;
- een van de tendensen in dit project is de aandacht te verschuiven van het benoemen, karakteriseren en indelen van waarden naar de processen rond het omgaan ermee. Dat betekent niet dat er geen karakterisering nodig zijn; als je waarden en hun verschillen niet benoemt verlies je het zicht op waar die processen eigenlijk over gaan. Maar het betekent wel dat zoeken naar waardenindelingen geen doel op zich is. Er komen in dit rapport nogal wat verschillende classificaties voor. Ze kunnen allemaal behulpzaam zijn bij het aanwijzen van verschillen en het opsporen van patronen, maar we behandelen ze dus niet als doel maar als middel;
- in het beeld dat door de disciplines ontstaat worden waarderingsprocessen ten diepste gekoppeld aan behoeften en motivaties, die sterk doortrokken zijn van gevoelens. Ook worden waarden gekoppeld aan sociale instituties en praktijken. Dit impliceert een brede blik, die desalniettemin geen pretentie van volledigheid heeft. Zo besteden we bijvoorbeeld alleen in het voorbijgaan aandacht aan de rol van technologie en meer in het algemeen de rol van de materiële wereld;

- een interessante uitwerking van de psychologische theorie betreft persoonlijkheidsstijlen. Deze is voor de analyse van de casussen niet direct noodzakelijk en is, mede om de lengte van de hoofdtekst beperkt te houden, als bijlage opgenomen.

De veelheid aan benaderingen van waardenconflicten in dit rapport leidt tot een veelheid aan inzichten, die niet allemaal aan het eind weer worden samengebracht. De waarnemingen en conclusies die wel worden samengebracht sluiten aan op de vraagstellingen van het project. In een algemene samenvatting beschrijven we ten eerste de gezamenlijke inzichten rond waarden die uit de disciplines naar voren komen. Waarden verschijnen daarbij niet als helder afgebakende 'dingen', maar worden binnen alle disciplines in een context bestudeerd, waarbinnen ze in relatie staan met andere factoren en begrippen. Vervolgens bespreken we twee meer specifieke thema's, mede aan de hand van de casusanalyses: ten eerste de behoefte aan meer aandacht voor gevoelsmatige kanten van waarden, en ten tweede het belang van procesmatige kennis. Reflectie op de maatschappelijke stagnatie rond veel waardenconflicten, die vanuit procesperspectief een probleem is, brengt de onderlinge samenhang tussen deze thema's aan het licht: om beweging te krijgen in gestagneerde veranderingsprocessen is meer inzicht in de emotionele kanten van waardenprocessen nodig.

2. Waarden vanuit de filosofie

Cor van der Weele

Waarden vanuit een filosofische invalshoek: daarbij denk je al snel aan ethiek. Maar het zou niet terecht zijn de filosofische bemoeienis met waarden tot ethiek te beperken. Er zijn filosofen en stromingen geweest die filosofie als zodanig met waardenleer hebben vereenzelvigd, en het is de moeite waard stil te staan bij de onderscheidingen die daarbij zijn aangebracht. Voorafgaand aan een ethische waardenbenaderingen daarom aandacht voor deze algemene waardenfilosofie.

Vervolgens krijgen de traditionele ethische benaderingen een plaats. De keuze om deze traditionele benaderingen niet prominenter elk apart naar voren te brengen is vooral ingegeven door de relativering en vermenging van deze benaderingen die een praktijkgerichte ethiek de laatste decennia tot stand heeft gebracht.

Ten slotte komt een pragmatische benadering van waarden aan de orde. Deze heeft raakvlakken met de ethische benadering omdat ze moreel-normatief gericht is, en ze tooit zich daarom ook wel met een ethische vlag, maar van de onderscheidingen van de traditionele ethiek trekt een pragmatisch perspectief zich weinig aan, evenmin als van de grenzen tussen ethiek en andere disciplines.

2.1 Filosofie en waarden: van neo-kantianisme tot postmodernisme

2.1.1 Waardenfilosofie in Duitsland

In zijn overzicht van de Duitse filosofie tussen 1831 en 1933 beschrijft Herbert Schnädelbach (1983) de waardenfilosofie als een relatief korte maar levendige stroming binnen de Duitse filosofie. De behoefte aan een waardenfilosofie ontstond in reactie op het absolute idealisme van Hegel en diens navolgers. Voor Hegel vloeiden het ware en het goede samen in het doel van de wereldgeschiedenis; met de ondergang van dit idealisme verdween deze vereenzelviging van het ware en het goede, of van zijn en zin. Het goede en de zin van het leven, werden weer open vragen waarover opnieuw moest worden nagedacht. Het problematische daarvan werd nog op de spits gedreven door het nihilisme van Nietzsche's 'Umwertung aller Werte', waarbij iedere aanspraak op waarheid en zin terug te voeren was op menselijke behoeften, met name de wil tot macht (Schnädelbach, pp. 197-205). Er werd in deze periode op veel manieren teruggegrepen op Kant. De waardenfilosofie was een van deze vormen van neo-kantianisme. Een aantal neo-kantianen, met als voornaamste vertegenwoordigers Windelband en Rickert, zagen, anders overigens dan Kant zelf, het waardenprobleem als het fundamentele filosofische probleem. In hun ogen waren de leer van het zijn (ontologie) en de leer van de waarden (axiologie) ten nauwste met elkaar verbonden. De waardenfilosofie wilde zich nadrukkelijk van de waardenpsychologie

onderscheiden, dat wil zeggen dat ze zich presenteerde als een ervaringsonafhankelijke of transcendentale benadering, die 'mogelijkheidsvoorwaarden' onderzocht, geen empirie. Het begrip waarde, afkomstig uit de economie, werd door de Duitse filosofen opgepakt en voor filosofische doeleinden opgerekt. Deze waardenfilosofie beperkte zich niet tot ethische waarden, maar onderscheidde daarnaast theoretische en esthetische waarden. We zien hier de indeling terug van Kants drie kritieken, die teruggaat op de psychologische driedeling die Kant maakte binnen de activiteiten van de ziel. In de plaats van de traditionele Aristotelische tweedeling theoretisch/praktisch maakte Kant een driedeling tussen kennen, willen en voelen, die de basis werd van zijn filosofie. Gegeven deze driedeling vond Kants oorspronkelijke project, het onderzoek naar de mogelijkheidsvoorwaarden van het kennen, neergelegd in de Kritik der reinen Vernunft, uitbreiding in een systematisch onderzoek naar de andere sferen van geestesactiviteit: het willen (de praktische Vernunft) en het voelen (de Urteilkraft).

De waardenfilosofie gebruikte ten behoeve van het transcendentale onderzoek naar waarden een aantal onderscheidingen, waarvan die tussen 'zijn' en 'gelden' centraal is. Kijk bijvoorbeeld naar waarden als waarheid, goedheid, schoonheid. Ze kunnen ter sprake komen als zodanig, of in verband met zaken waarop ze van toepassing zijn; iets kan goed zijn, of waar. Omdat het om meer dan ethische waarden gaat, is het begrip 'gelden' meer van toepassing dan 'moeten', dat te veel beperkt is tot de ethische sfeer. Dit 'gelden' is bovendien gemakkelijker op waarden van toepassing dan het begrip 'zijn'. De waardenfilosofen zeggen dus dat iets *geldt* als waar, mooi, of goed. Maar daarbij blijft de vraag naar het *bestaan* van waarden onduidelijk, terwijl het in de waardenfilosofie toch belangrijk werd gevonden dat waarden echt bestaan, in een of andere vorm.

Vragen rond het bestaan van waarden hielden deze filosofen sterk bezig. Een waarde is volgens Windelband dat wat een behoefte bevredigt of een lustgevoel oproept. Er is dus een bewustzijn voor nodig. Om een zeker objectivisme te garanderen postuleert Windelband een 'normaal bewustzijn'. Verder gebruikten de waardenfilosofen in verband de bestaansvraag rond waarden onder meer het onderscheid tussen werkelijk ('real') en ideëel ('ideal'): waarden zijn 'real' als ze in de werkelijkheid bestaan, en 'ideal' als ze alleen in het bewustzijn bestaan. Het onderscheid tussen objectief en subjectief wordt daar volgens Schnädelbach vaak mee verward, maar gaat in dit verband alleen over de vraag of (werkelijke dan wel ideële) waarden onafhankelijk van het individuele bewustzijn bestaan. Daarnaast werd er dan nog onderscheid gemaakt tussen de manier waarop waarden zouden kunnen worden gekend: intellectueel of intuïtief.

De filosofische bewegingen binnen dit veld van onderscheidingen waren velerlei, maar het idee dat filosofie en waardenleer synoniem waren hield uiteindelijk geen stand. Schnädelbach beschrijft een aantal facetten van de neergang. A. Zo was er de invloed van Max Weber, die het hele gebied van de wetenschap aan het domein der waarden onttrok en daarmee een kloof introduceerde tussen feiten en waarden. B. Verder kwamen er geen bevredigende antwoorden op de vraag van het bestaan van waarden: als waarden alleen maar 'gelden' is dat onbevredigend, omdat dat snel tot subjectivisme en relativisme leidt, maar het idee dat ze ook 'zijn' leidt anderzijds tot eindeloze verwarring, en tot een halfslachtigheid die nog erger is dan nihilisme, zo concludeert Schnädelbach in navolging van Heidegger. C. Ten slotte heeft de taalanalytische wending binnen de filosofie voor de definitieve ondergang van het filosofische waarden-apriorisme geleid. Wat resteert is een

waardenpluralisme dat voornamelijk taalanalytisch en/of empirisch wordt benaderd en waarin verschillende vertogen, vocabulaires, genres en dergelijke worden onderscheiden.

2.1.2 Kantiaanse driedeling nu

Binnen een waardenpluralisme blijft er behoefte aan indelingen. Mogen de ontologische vraagstellingen rond waarden grotendeels verloren zijn gegaan, de (neo-)kantiaanse indeling van waarden in drie sferen heeft de tand des tijds wel degelijk doorstaan. Waardenindelingen die zich niet tot ethiek willen beperken maken nog steeds, of weer, gebruik van deze indeling. De toepasbaarheid ervan beperkt zich overigens niet tot waarden; wie teruggrijpt op de kantiaanse driedeling doet dat niet noodzakelijk om 'waardensferen' te onderscheiden, het kan net zo goed om 'oordeelsvormen' of 'rationaliteiten' gaan. Habermas bijvoorbeeld onderscheidt binnen de leefwereld drie vormen van communicatieve rationaliteit met hun eigen typerende geldigheidsaanspraken, die samenhangen met drie handelingsoriëntaties of (toch ook weer) waardensferen: cognitief-instrumenteel, moreel-praktisch en esthetisch-expressief. Als manier om orde aan te brengen in een pluralistische veelheid van waarden is de kantiaanse driedeling recent bijvoorbeeld te vinden in een analyse van natuurbeelden door Keulartz et al. (2000). Zij wijzen op de hedendaagse waardering voor Kant, die door zijn erkenning voor de heterogeniteit van oordeelsvormen wordt gezien als een van de voorlopers (naast bijvoorbeeld Wittgenstein) van het postmoderne denken over pluriformiteit, veelheid, heterogeniteit en differentie. Pluriforme waarden lijken op belangen, maar in tegenstelling tot belangen zijn waarden niet onderhandelbaar, ze worden niet met strategische maar met argumentatieve middelen gerechtvaardigd. Er wordt dus over gediscussieerd in plaats van onderhandeld. Keulartz et al. gebruiken de kantiaanse driedeling om natuurbeelden te verhelderen. In hun ogen worden natuurbeelden gekenmerkt door een sterke verwevenheid van cognitieve, normatieve en expressieve dimensies. Een analytisch uiteenleggen van deze dimensies kan dus verhelderend zijn bij de vergelijking tussen de natuurbeelden. De cognitieve dimensie bestaat in dit geval uit ecologische kennisbenaderingen of paradigma's, de ethische dimensie omvat een visie op de verhouding van mens en natuur, terwijl de esthetische dimensie benaderingen van de belevingskanten van natuur en landschap omvat. Het resultaat is samengevat in het volgende schema, waarin het wildernis-, het arcadische en het functionele natuurbeeld met elkaar worden vergeleken. Ter verduidelijking: een natuurbeeld wordt in deze analyse dus gekenmerkt door te onderscheiden componenten, maar daartussen bestaat tegelijk een samenhang: een ecocentrische ethische opvattingen 'hoort bij' een objectivering van de esthetische waarde van het landschap een systeembenadering in de ecologie.

	cognitief/ecologisch	normatief/ethisch	expressief/esthetisch
wildernis	systeemecologie	ecocentrich	objectivistisch
arcadisch	structuurecologie	rentmeester/partner	subjectivistisch
functioneel	productie-ecologie	anthropocentrisch	formalistisch

Figuur 2.1

Bron: Keulartz et al. (2000)

2.1.3 Postmoderne veelheid

Kant mag dan een voorloper zijn op het gebied van de erkenning van pluriformiteit, Wittgensteins pluralisme is radicaler, en verplaatst bovendien de aandacht van de ziel naar de taal. Aan de hoeveelheid en soort van taalspelen is niet vooraf een grens gesteld of een indeling gegeven. Begrippen ontlenen hun betekenis aan hun gebruik: alleen bestudering van taalgebruik in de context van een taalspel kan ons verderhelpen bij het begrijpen van betekenis. Dit radicale pluralisme vormt een meer rechtstreekse voorloper van het postmoderne denken. Postmodernisme kent vele vormen en omschrijvingen, waarin vaak woorden als pluralisme en kleine verhalen voorkomen. Bauman (1998) noemt bijvoorbeeld als hoofdkenmerk van postmoderniteit het idee dat de pluraliteit van culturen, tradities, ideologieën, taalspelen enzovoort permanent is en niet te herleiden (p. 225).

Lyotards 'La condition postmoderne' (1979), een van de belangrijke katalysatoren van het postmodernisme, beveelt de taalspelbenadering aan als methode ter bestudering van maatschappelijke verbanden. Zijn kortste omschrijving van postmodernisme is het ongeloof aan metavertellingen. De metavertellingen waarop hij zich concentreert zijn de twee grote traditionele legitimaties voor het wetenschappelijk weten, waarvan de ene een steeds grotere unificatie en integratie van kennis voorstaat (de Bildungstraditie) en de andere kennis ziet als een middel tot vergroting van de mogelijkheden van emancipatie en vrijheid (de politiek-humanistische traditie). Beide grote meta-vertellingen zijn gaandeweg verbroken, gefragmenteerd en ondermijnd, met andere woorden ze zijn hun legitimerende functie kwijtgeraakt. Een benadering als die van Habermas, een grote vertelling die is gebaseerd op de emancipatie-traditie, kan dus niet meer overtuigen. Het ideaal van consensus, dat in Lyotard's analyse Habermas' aanpak kenmerkt, leidt ertoe dat taalzetten die buiten de consensus vallen, buiten de regels van het taalpel, worden geëlimineerd, wat een vorm van terreur is. Consensus is daarom een verouderde waarde. Het zijn juist dissensus en dwaling, taalzetten die losbreken uit de regels van een taalspel, die voor vernieuwing zorgen. Lyotard pleit dan ook voor erkenning van de veelheid en heteromorfie van taalspelen en voor het pincipe dat iedere consensus lokaal is, wat inhoudt dat metaargumentaties dat ook zijn.

2.2 Ethiek: de traditionele ethische theorieën en de huidige praktijk

In huidige overzichten over de (geschiedenis van) de ethiek is het gangbaar drie grote tradities te onderscheiden: Aristoteles deugdenethiek, de deontologische traditie met Kant als grondlegger, en de utilistische of consequentialistische traditie, met Bentham en Mill als grondleggers.

De behandeling van deze tradities is meestal niet chronologisch, beginnend bij Aristoteles, maar met als uitgangspunt de meest gangbare tradities, deontologie en utilisme. De confrontatie tussen deze twee benaderingen heeft heel lang de ethische discussie beheerst. De deugdenethiek geldt als een recente herontdekking.

2.2.1 Deontologie

De ethische traditie waarin rechten en plichten centraal worden gesteld wordt deontologie genoemd (naar het Griekse *to déon*: het verplichte, dat wat geboden is). De grondlegger is Kant. Hier gaat het dus om een deel van Kants filosofie: zijn benadering van de oordeels-sfeer van het willen, ofwel de *Praktische Vernunft*. Kant stelt autonomie centraal: ethisch handelen doe je door jezelf als autonoom persoon de morele wet te stellen en je er aan te houden. Kants ethiek is dus een plichtsethiek, met als basisprincipe voor alle ethische handelingen een *Categorische Imperatief*. Hij heeft die imperatief overigens op twee manieren geformuleerd:

- handel volgens die regel waarvan je kunt wensen dat die ook een algemene wet zou zijn;
- behandel mensen als doel en nooit alleen als middel.

Na Kant zijn er ook vele andere voorstellen gedaan voor basale principes in de ethiek, in de vorm van plichten en/of rechten. Een bekende hedendaagse deontoloog is Rawls, auteur van *A Theory of Justice*. Belangrijke waarden binnen deze traditie zijn *autonomie* en *rechtvaardigheid*. Dit zijn inherent waardevolle zaken, ze dienen niet alleen als middel tot geluk (zoals utilisten betogen).

2.2.2 Consequentialisme

Of handelingen goed of slecht zijn, zo stelt de consequentialistische traditie, hangt af van de gevolgen van die handeling, niet van de intrinsieke kenmerken ervan. John Stuart Mill, naast Bentham een van de grondleggers van het utilitarianisme, een van de vormen van consequentialisme in 19e eeuw Engeland, zag *the greatest happiness for the greatest number* als het ethische doel. Zij ontwikkelden hun ideeën deels in reactie op het Engelse rechtssysteem, dat ondermeer zaken strafbaar stelde die niemand kwaad deden, zoals vrijwillige sex tussen volwassenen, terwijl zaken die wel kwaad deden, zoals wrede behandeling van dieren, niet strafbaar waren.

Allerlei *goods* ('goede zaken') die mensen in praktijk gelukkig maken zijn binnen deze traditie moreel relevant, (gezondheid, lekker eten, enzovoort) omdat het erom gaat het menselijk geluk via dergelijke goede zaken te bevorderen. Het gaat er bij deze benadering dus om een zo goed mogelijke afweging te maken van de positieve en negatieve gevolgen van handelingen (of van handelingsregels), vandaar dat er ook wel wordt gesproken van een 'ethiek van rekensommen'. Rechtvaardigheid bijvoorbeeld heeft instrumentele waarde voor zover rechtvaardige samenlevingen meer geluk opleveren dan onrechtvaardige. De belangrijkste waarden onder deze categorie kunnen worden samengevat als *voordelen* en *nadelen* van een bepaalde handelingskeuze. Uiteraard is er eindeloze discussie mogelijk over de criteria van geluk.

2.2.3 Deugdenethiek

Deugden zijn geen eigenschappen van handelingen maar van mensen, het zijn als het ware neigingen (of disposities) om op een bepaalde manier te handelen. Rechtvaardigheid kan

bijvoorbeeld ook een deugd zijn, opgevat als eigenschap van een persoon. Aristoteles was de grondlegger van de deugdenethiek. Geluk valt volgens Aristoteles te bereiken door te excelleren in wat ons tot een goed functionerend mens maakt. Antropologisch inzicht in de vraag wat mensen goed doet functioneren is dus voor deze ethiek heel relevant.

Deugdenethiek heeft de neiging minder universeel te zijn omdat deugden vaak sterk contextueel zijn, bepaald door praktijken en culturele tradities. We functioneren ten slotte altijd in een specifieke omgeving. MacIntyre's 'After virtue' (1981) heeft niet alleen gezorgd voor nieuwe aandacht voor Aristoteles ethiek, maar deze ethiek ook uitgewerkt aan de hand van het begrip *praktijken*.

Tegenwoordig herleeft de deugdenethiek ook in de zorgethiek en de communautaire ethiek, die tradities en gemeenschappen centraal stelt, hoewel deugdenethiek daarmee tegelijk een wel erg grote verzamelbak wordt, voor alle stromingen die deontologie en utilisme te beperkt vinden.

2.2.4 Praktische ethiek

In een situatie waarin grondslagediscussies binnen en tussen utilisme en deontologie, naast meta-ethische taalanalyse, bijzonder dominant waren binnen de ethiek, werd in 1979 een invloedrijke stap gezet door de Amerikaanse filosofen Beauchamp en Childress, die zich bogen over morele problemen in en rond de geneeskunde. Allemaal goed en wel, zeiden zij, maar in de praktijk staan we voor situaties waarin beslissingen genomen moeten worden en we het eens moeten worden, laten we daarom praktisch zijn. Zij formuleerden naar aanleiding van wat zij in medisch-ethische discussies aantroffen een viertal principes, als basis voor discussies over beslissingen in de medische ethiek: autonomie, weldoen, niet-schaden en rechtvaardigheid. Deze principes, zo zeiden ze, zijn brede overkoepelende normen. Theoretisch gezien is deze verzameling heterogeen, dat wil zeggen hij past niet uitsluitend bij één van de grote tradities in de ethiek. Beauchamp en Childress willen dan ook geen theoretische rechtvaardiging voor de principes zoeken; hun rechtvaardiging is dat de principes aansluiten bij gangbare morele ideeën.

De stap van Beauchamp en Childress heeft veel invloed gehad op de aard en focus van discussies in de medische ethiek, maar ook daarbuiten. Geleidelijk heeft de vraag welke theoretische stroming het gelijk het meest aan zijn zijde heeft plaats gemaakt voor andere vragen en zorgen, zoals de vraag of een praktische ethiek echt het meest gebaat is bij *principes* als uitgangspunt. De plaats van de grote tradities is gaandeweg veranderd: ze zijn geen absolute concurrenten meer maar staan naast elkaar als bijvoorbeeld handige manieren om debatten te verhelderen en waarden te ordenen.

Bij deze praktische wending raakt een scherpe afbakening van waarden ver uit beeld. Een waarde kan zowel een principe zijn, als een 'goede zaak', als een deugd. Er worden tegenwoordig min of meer theorie-neutrale definities gegeven, die 'waarde' tot een zo algemeen mogelijk bruikbaar begrip maken, over de tradities heen. Anthony Weston (2001) bij voorbeeld ziet waarden in algemene zin als zaken waar we om geven, die voor ons van belang zijn; doelen, idealen enzovoort. Morele waarden worden, met meer of minder moeite, onderscheiden van niet-morele waarden. Volgens Weston zijn morele waarden 'die waarden die de behoeften en legitieme verwachtingen van onszelf en anderen ver-

woorden.' Belangen worden gezien als waarden die zich beperken tot het eigen gezichtspunt.

2.2.5 Nieuwe tweedeling

Bij het analyseren van ethische debatten in de praktijk, met de grote tradities als analysekader, worden patronen zichtbaar. Een van de meer opvallende patronen is de dominantie van deontologische en meer nog consequentialistische overwegingen in ethische discussies. Deze dominantie is ondermeer te vinden in de principes van Beauchamp en Childress, die gemengd deontologisch/consequentialistisch van aard zijn. Met het oog op de beperkingen van deze stromingen, en/of de beperkingen van Beauchamp en Childress' 'principe-ethiek', worden de laatste decennia vele voorstellen aangedragen voor een verbreding van ethische discussies. Naast de herontdekking van de deugdenethiek zagen we de afgelopen decennia onder meer de zorgethiek, communautaire ethiek en de casuïstiek. Deze stromingen hebben overigens onderling wel het een en ander gemeen. Niet alleen valt het met enige moeite te verdedigen dat het allemaal vormen van deugdenethiek zijn, maar ook houden ze zich allemaal bezig met iets dat groter is dan de ethische kwaliteit van handelingen; het gaat hen eerder om de aard en vormgeving van het goede leven als geheel.

Een nieuwe tweedeling die uit zulke patronen naar voren komt is die tussen *handelings- of regelethiek* aan de ene kant en *levens- of deugdenethiek* aan de andere. Tjalling Swierstra (2000) maakt deze indeling bijvoorbeeld in een recente analyse van de discussie over klonen. Regelethiek, onder te verdelen in beginsethiek (deontologie) en gevolgenethiek (consequentialisme), is een liberale ethiek die de vragen rond het inrichten van het goede leven zoveel mogelijk naar de privé-sfeer verwijst. Levensethische argumenten hebben het in een liberale samenleving moeilijk, gegeven het probleem dat er in een pluriforme samenleving over de vraag 'hoe te leven' nauwelijks overeenstemming te bereiken valt.

In de discussie over klonen zijn met name de gevolgenethische argumenten uitgewerkt; alleen deze leveren min of meer duidelijke argumenten voor of tegen klonen, omdat je er in principe relevante empirische gegevens over kunt verzamelen, bijvoorbeeld over de vraag of kloneren tot psychosociale schade voor de kloon leidt, of welke technische risico's aan kloneren zijn verbonden. Beginsethische argumenten, bijvoorbeeld dat klonen een inbreuk is op de menselijke waardigheid, worden vaak beschouwd als te omstreden en dubieus om veel gewicht in de schaal te kunnen leggen. Dit geldt nog sterker voor de levensethische argumenten, dat klonen onnatuurlijk is, of dat het leidt tot instrumentalisering van mensen en dieren. Deze situatie wijst in Swierstra's ogen op een verborgen machtsstrijd tussen de legitimiteit van ethische repertoires. Regelethische argumenten zijn dominant, maar niet in staat intuïties en gevoelens van onbehagen recht te doen, die op hun beurt niet worden erkend als ethische argumenten:

'Het is onvoldoende om te zeggen: ik vind het onsmakelijk, inhalig, om zo met dieren om te gaan. Dat wordt eenvoudig niet herkend, noch erkend, als een ethisch argument. Je moet het hebben over de *rechten* van dieren...!' (p. 126).

Swierstra's stelling is dan ook dat we in Nederland momenteel niet beschikken over een geschikte ethische taal om publiekelijk te spreken over klonen.

2.3 Pragmatische benadering van waarden

Een meer praktijkgerichte ethiek wordt niet alleen nagestreefd via inhoudelijke vernieuwing van de traditionele theoretische kaders. Een andere ingang is aandacht voor proceskanten van moreel geladen meningsverschillen, die te vinden is in pragmatische benaderingen van waarden. Hoewel er wel wordt gesproken van 'pragmatische ethiek' zou het misschien duidelijker zijn om van een pragmatische benadering van X, in dit geval van ethiek of waarden, te spreken. Een pragmatische benadering wordt altijd gekenmerkt door normatieve motieven, die te maken hebben met het hanteerbaar maken of oplossen van problemen, maar hecht nauwelijks belang aan de grenzen tussen ethiek en andere disciplines, of aan het onderscheid tussen morele en niet morele waarden. Een pragmatische benadering van waarden treft waarden aan, kijkt of er problemen zijn, en overweegt wat daaraan te doen valt. Binnen een pragmatische invalshoek zijn vaste onderscheidingen, tussen begrippen zowel als disciplines, eerder onderdeel van het probleem dan onderdeel van de oplossing.

2.3.1 Dewey

Een startpunt voor de bespreking van een pragmatische aanpak van waarden is te vinden in Dewey's *Theory of Valuation* uit 1939. Dewey wil filosofie dienstbaar maken aan het oplossen van niet-academische problemen, en richt zich daarbij tegen transcendentale, aprioristische, anti-empirische benaderingen; de Duitse waardenfilosofie was hem een gruwel.

Dewey spreekt liever van 'valuation' dan van 'value', om te benadrukken dat we met een actief proces te maken hebben, niet met iets statisch en geïsoleerds. Steeds hamert hij erop dat waarde-uitdrukkingen niet a priori of in zijn algemeenheid moeten worden beschouwd, maar in hun existentiële context. Doen we dat, dan zien we dat waarderingen ontstaan vanuit wensen, verlangens en belangen, in situaties waarin daar aanleiding toe is, dus waarin iets ontbreekt of mis is. Als alles gesmeerd loopt is er immers weinig aanleiding om wensen te uiten. Reflectie op de impulsen waarmee zulke wensen en belangen vaak aanvragen zorgt ervoor dat er waarderingen ontstaan en rijpen, en dat relaties tussen verschillende waarderingen duidelijk worden. Daarbij relativeert Dewey ondermeer het onderscheid tussen doelen en middelen: reflectie op wensen en belangen omvat vanzelf zowel de einddoelen als de condities waaronder die doelen bereikbaar zijn, tenzij het om verre dromen en idealen gaat.

Dewey pleit voor een empirische basis in het omgaan met wensen en belangen, en dus ook met waarderingen. Meer kennis van waarderingprocessen in hun existentiële context vormt een noodzakelijke basis voor verbetering van de kwaliteit van die processen, net zoals de natuurwetenschappen allerlei praktische verbeteringen mogelijk hebben gemaakt op basis van empirische studie. Goede empirische kennis over het omgaan met wensen en belangen is daarom van groot praktisch belang, in tegenstelling tot a priori theorieën over

waarden, omdat die laatste compleet voorbijgaan aan menselijk gedrag in concrete contexten.

Gegeven deze gerichtheid op concrete contexten, en het doel steeds betere manieren van omgaan te vinden met de concrete en dynamische wereld, relativeert Dewey ook het onderscheid tussen de wereld der feiten en de wereld der waarden: menselijk waarderingsgedrag heeft zijn onmiddellijke bron in het biologisch functioneren en ontleent zijn concrete inhoud aan de invloed van culturele omstandigheden.

2.3.2 Value Clarification

Onder invloed van Dewey zijn in de Verenigde staten educatieve methoden opgezet om zulke kwaliteitsverbetering rond waarderingsprocessen van de grond te krijgen. Zo is de methode van 'value clarification' gericht op waardenontwikkeling bij kinderen. Waardenverheldering vertrekt vanuit de ervaringen van leerlingen in het alledaagse leven en nodigt hen uit daar verder op te reflecteren. Hun wensen, belangen, plannen, zorgen, frustraties en dergelijke vormen het uitgangspunt (zij worden 'value indicators' genoemd), en het doel is de waarden die daar in of achter zitten te verhelderen en ontwikkelen. Het achterliggende idee is dat de kwaliteit van een samenleving wordt vergroot naarmate burgers zich helderder bewust zijn van hun waarden, daar samenhang en prioriteiten in weten aan te brengen, en bezig blijven zich hierin te ontwikkelen en het er samen over te hebben.

Deze aanpak benadert waarden dus niet vanuit ethische theorie, maar via de existentiële context waarin waarden plaatsvinden. A priori onderscheidingen rond waarden werken daarbij eerder averechts dan dat ze nuttig zijn. Zo bestaat er geen scherp onderscheid tussen belangen en waarden. In plaats daarvan is de veronderstelling dat een verdergaande waardenontwikkeling de kwaliteit van het omgaan met belangen zal vergroten, ondermeer via de verheldering van relaties tussen verschillende belangen, reflectie op het omgaan met belangen van verschillende mensen, en het verbeteren van de condities voor het verwezenlijken van belangen.

2.3.3 Walzers sferenpluralisme

Een andere manier om vanuit de praktijk te beginnen is te vinden in de benadering van de politieke filosoof Walzer, die in 'Spheres of Justice' (1983) een manier presenteert om pluralisme rond rechtvaardigheid vorm te geven via het onderscheiden van verschillende 'sferen' waarin dit begrip funcioneert. Walzers aanpak is niet expliciet pragmatisch, en zou ook op te voeren zijn als een specifieke manier om recht te doen aan postmoderne pluraliteit. Hij begint zijn boek bijvoorbeeld met de constatering dat rechtvaardigheid een 'groot' idee is en betoogt dat de zoektocht naar een eenheidsdefinitie een dwaling is. Maar vooral omdat Walzers aanpak zo sterk is gericht op bruikbaarheid bij het oplossen van praktische problemen kan hij toch worden gezien als pragmatisch van aard. Walzer richt zich speciaal op rechtvaardigheid, maar zijn aanpak kan ook voor andere waarden worden gevolgd.

De rechtvaardigheidssferen die hij behandelt zijn ondermeer 'lidmaatschap', 'veiligheid en welzijn', 'geld', 'vrije tijd', 'onderwijs', en 'politiek'. Binnen elk van die sferen bestaan andere gedeelde overtuigingen en intuïties over wat rechtvaardigheid inhoudt, en Walzer beveelt als methode aan om die gedeelde noties als uitgangspunt te nemen en deze

met behulp van interpretatie, en zo nodig kritiek van buitenaf, verder te expliciteren en ontwikkelen. Dit houdt een heen en weer denken in tussen de gedeelde waardennoties binnen een bepaalde sfeer aan de ene kant, en de regels of intuïtionele arrangementen aan de andere kant. Dit heen en weer denken is vergelijkbaar met Rawls' reflectief evenwicht, waarbij ook heen en weer wordt gedacht, maar dan tussen intuïtieve overtuigingen en de originele positie.

In 'Soorten van gelijk', een reconstructie van medisch-ethische discussies, heeft Margo Trappenburg deze benadering gebruikt als denkmodel over de vorming van normen in de medische sfeer, waarbij ze er overigens voor pleit de medische sfeer, die Walzer onder 'veiligheid en welzijn' schaaft, als aparte sfeer te onderscheiden. Ze erkent dat de benadering een vrij opvallend funderingsprobleem heeft, ondermeer omdat niet echt duidelijk is wat nu precies de normatieve kracht is van gedeelde noties alleen maar omdat ze gedeeld zijn, of waar meer universele, overkoepelende kritiek 'van buitenaf' nu precies op gebaseerd zou moeten zijn. Maar alle rechtvaardigheidstheorieën hebben funderingsproblemen, stelt ze, en de aantrekkelijkheid Walzers benadering zit hem er vooral in dat hij bruikbaar gereedschap levert voor het beoordelen van maatschappelijke verschijnselen. Zij schrijft de normgenererende werking voor een belangrijk deel toe aan het ordenend vermogen van de aanpak.

Walzers aanpak heeft parallellen met de benadering van Dewey. Beide benaderingen benadrukken het belang van de specifieke context als uitgangspunt, zij het op verschillende manier: Dewey's startpunt ligt bij individuele existentiële konteksten, terwijl Walzers konteksten maatschappelijke sferen zijn. In beide gevallen ligt er ook nadruk op de noodzaak van het verder ontwikkelen of interpreteren van waarden, met als doel kwaliteitsverbetering, ondermeer in de vorm van verheldering en systematisering. Alleen als en voor zover Walzers benadering de sferen tot vaststaande analytische eenheden maakt, en een specifieke interpretatiemethode heilig zou verklaren, is de benadering niet pragmatistisch van aard.

2.3.4 Pragmatische ethiek

Pragmatische ethiek kan nooit een duidelijk afgegrensde discipline zijn, omdat een pragmatische aanpak strijdig is met het hanteren van vaststaande onderscheidingen en manieren van analyse. Een recent artikel van Keulartz et al., 'Pragmatische ethiek in een technologische cultuur' probeert hieraan nader vorm te geven. Om te beginnen verwerpen de auteurs de kloof tussen techniek en ethiek, en pleiten ze voor het vinden van normatieve manieren van omgaan met techniek waarin oog is voor complexe dynamische processen, en de scheidslijnen niet bij voorbaat vaststaan. Daarbij biedt een pragmatische aanpak meer aanknopingspunten dan bijvoorbeeld een postmoderne, omdat die laatste weliswaar met het pragmatisme deelt dat ze anti-fundamentalistisch is, maar anders dan het pragmatisme is ze tegelijk scepticistisch, waarmee de neiging samenhangt van alles te problematiseren zonder dat er een praktisch probleem is.

Bij het schetsen van de contouren van een pragmatistisch-ethische benadering is procesgerichtheid een belangrijk aandachtspunt. Maar om in processen patstellingen te kunnen doorbreken zullen toch ook inhoudelijke interventies nodig zijn. Patstellingen worden bijvoorbeeld vaak veroorzaakt door begripsmatige dichotomieën. Het vinden van nieuwe vocabulaires en doorbreking of vermijding van zulke dichotomieën is een

vocabulaires en doorbreking of vermijding van zulke dichotomieën is een belangrijke opgave voor een pragmatische ethiek.

2.3.5 Toolbox

Een procesgerichte aanpak is ook het hoofdkenmerk van Anthony Westons (2001) ethische 'toolbox', waarin ethiek als een leerproces wordt gekarakteriseerd, met als meest dominante probleem het frequent vastlopen van discussies in gepolariseerde patstellingen. Voor het beweging krijgen in dergelijke situaties beveelt Weston een serie 'tools' aan die voor het overgrote deel een proceskarakter hebben, variërend van de kunst om te luisteren, tot het inzetten van creativiteitstechnieken voor de vergroting van het aantal handelingsopties. Weliswaar krijgen de traditionele ethische stromingen de nodige aandacht in zijn boek: hij onderscheidt namelijk drie 'families van morele waarden', 'rights', 'goods' en 'virtues', in rechtstreekse samenhang met de drie grote tradities. Maar het gaat er niet om uit te vinden wie gelijk heeft, integendeel, de veronderstelling is bij voorbaat dat iedereen ergens gelijk in heeft. De onderscheidingen vanuit de traditionele ethiek lijken hier met name de instrumentele functie te hebben enige orde te scheppen en daarmee houvast voor de discussie, waarna het er vooral op aankomt met de gevonden verschillen constructief om te gaan. Het vinden van manieren om patstellingen te doorbreken, zodat betrokkenen op zoek kunnen naar praktische oplossingen die recht doen aan zoveel mogelijk van hun waarden, is Westons praktische doel.

Literatuur

Bauman, Zygmunt, 'Is there a postmodern sociology?' In: *Postmodernism*, themanr van *Theory, Culture and Society* 5 2/3, Sage, London, 1988.

Beauchamp, Tom L. and James F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics 4th ed.* Oxford UP, Oxford, 1994.

Beauchamp, Tom L., *Philosophical Ethics*. McGraw-Hill. New York, 1982.

Dewey, J., 'Theory of Valuation'. In: *The later works* vol 13, 1938-1939. Southern Illinois UP, Carbondale en Edwardsville 1939/1991.

Hersh, R.H et al., *Models of Moral Education*. Lonmann, New York, 1980.

Keulartz, Jozef, Michiel Korthals, Maartje Schermer en Tsjalling Swierstra, 'Pragmatische ethiek in een technologische cultuur'. In: *Filosofie en Praktijk* 22/2. pp. 3-25 (2001).

Keulartz, Jozef, Sjaak Swart en Henny van der Windt, *Natuurbeelden en Natuurbeleid. NWO Ethiek en Beleid rapport*, Den Haag, 2000.

Lyotard, J-M., *Het Postmoderne Weten*, een Verslag. Kok Agora Kampen (oorspronkelijk *La condition postmoderne: Rapport sur le Savoir*, 1979), 1987.

Schnädelbach, Herbert, *Philosophie in Deutschland 1831-1933*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1983.

Swierstra, Tsjalling, *Kloneren in de polder*. Rathenau Instituut, studie 39, Den Haag, 2000.

Trappenburg, M.J., *Soorten van gelijk. Medisch-ethische discussies in Nederland*. Tjeenk Willink, Zwolle, 1993.

Walzer, M., *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*. Basic Books, New York, 1983.

Weston, Anthony, *A 21st Century Ethical Toolbox*. Oxford UP, New York, 2001.

Willigenburg, Theo van, *Ethiek in Praktijk*. Van Gorcum, Assen, 1998.

3. Waarde(re)n in de sociologie

Volkert Beekman

'Waarden [zijn] collectieve voorstellingen binnen een maatschappij of groepering omtrent hetgeen goed, juist en daarom (in het algemeen belang) nastrevenswaardig is.' (De Jager en Mok, 1983; 412)

3.1 Inleiding

Je bent socioloog - al presenteer je jezelf ook wel als filosoof - en er wordt een beroep op je gedaan om het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij te voeden in haar verwoede pogingen wat meer grip te krijgen op veranderende waarden in de wereld van voedsel en groen. Je duikt in de beleidsmatige discussies over de productie en consumptie van voeding en het beheer en gebruik van de groene ruimte en valt van de ene in de andere verbazing. Wellicht heb je wat al te lang in de boeken gezeten en was het de hoogste tijd de nestwarmte van Giddens' structuratietheorie en de ivoren toren van de Academie te veruilen voor de alledaagse werkelijkheid. Het kan echter toch niet waar zijn dat nog steeds wordt gesproken in termen van het overbruggen van de kloof tussen de waarden van burgers en het gedrag van consumenten. Het kan toch niet waar zijn dat die beleidsmatige discussies dertig jaar uit de pas lopen met het debat binnen de academische sociologie. Je herinnert je nog maar al te levendig hoe die sociologie begin jaren zeventig blijvend leek te verzanden in een omvattende crisis na het failliet van de divergerende dualismen uit de geschiedenis van het vak.

Het dualistische idee van waarden als substantie, als van tijd en ruimte losgezongen wolken die boven het gedrag van mensen zouden hangen en dat gedrag zouden aansturen, is sinds de zeventiger jaren crisis toch alom verlaten voor een meer procesmatige opvatting die de dualiteit in de structuratie van waarden - van waarden als proces - benadrukt. Je Amsterdamse vakbroeders laten natuurlijk niet af om te betogen dat Elias' figuraties die dualiteit al afdoende beschrijven en dat die hele structuratietheorie van jou toch vooral conceptuele inflatie is en je Twentse vakbroeders betogen natuurlijk keer op keer dat de radicalere symmetrie van Latour's constructies geboden is, dat we echt vanuit het midden moeten leren denken. Een louter substantieel opgevat waarden-begrip geldt daarbij toch wel echt als achterhaald. Je erkent - in een moment van zelfreflectie - dat de sociologie met haar proliferatie van neologismen misschien ook wel medeverantwoordelijk is voor de klaarblijkelijk ontstane afstand tussen Academie en Ministerie. Die beleidsmakers zijn echter toch ook wel horende doof en ziende blind geweest.

Je neemt je allereerste sociologieboek ter hand - najaar 1987 zat je voor het laatst met De Jager en Mok (1983) in de banken van een Wageningse collegezaal (een mooie sentimentele reis) - en dan blijkt dat een goede leidraad om bij te praten over hoe sociologen tot

begin jaren zeventig even divergent als dualistisch schreven over waarden als verklaring voor de duurzaamheid en gelijkvormigheid van sociaal gedrag, over waarden als substantie (3.2). De idee van waarden als proces, waarden als verklaring voor de verandering van sociaal gedrag beschrijf je vervolgens aan de hand van Elias, Giddens en Latour (3.3). Je had ook andere hedendaagse sociologen als Bauman en Bourdieu aan het woord kunnen laten, maar die vertellen - weliswaar in andere termen - een grosso modo conceptueel en inhoudelijk convergerend verhaal. Hetzelfde geldt ook voor de idee van waarden in vergelijking, waarden als verklaring voor de variatie van sociaal gedrag, dat je in eerste instantie beschrijft aan de hand van Douglas' culturele theorie (3.4). Overigens is het goed om op deze plaats op te merken dat de paragrafen over waarden als substantie en waarden als proces (3.2 en 3.3) behoren tot de formele sociologische theorievorming met als oogmerk de ontwikkeling van een begrippenapparaat dat behulpzaam dient te zijn voor de studie van - spanningen in - de sociale interactie in allerhande tijd-ruimtelijke contexten. Inhoudelijke uitspraken over - het relatieve belang - van specifieke waarden in de huidige samenleving worden in deze paragrafen niet gedaan. Zulke uitspraken behoren immers tot de substantiële sociologische theorievorming over hedendaagse welvarende samenlevingen en komen dan ook pas in paragraaf 3.4 aan de orde. Je besluit met het formuleren van een drietal hoofdvragen die behulpzaam zouden moeten zijn bij het met een substantiële, procedurele of vergelijkende sociologische bril kijken naar waarden en waarderingsprocessen in concrete casussen binnen de wereld van voedsel en groen (3.5).

3.2 Waarden als substantie

De Jager en Mok (1983) benadrukken in hun standaardwerk dat in de geschiedenis van de sociologie - van de negentiende eeuwse grondleggers tot de zeventiger jaren crisis - het begrip 'waarden' vooral is gehanteerd ter verklaring van het feit dat het sociale gedrag van mensen behalve door verandering en variatie ook door een grote mate van duurzaamheid en gelijkvormigheid wordt gekenmerkt. De centrale idee was dat waarden richtsnoeren zijn die coherentie aanbrenge in het sociaal gedrag van mensen. Overigens erkende de sociologie al snel dat deze waarden vaak zo vanzelfsprekend zijn dat mensen zich nauwelijks bewust zijn van hun bestaan.

Om de klassiek-sociologische definitie van het begrip 'waarden' wat scherper te krijgen is het handig eerst een omschrijving van het begrip 'normen' te presenteren. Dit begrip 'normen' verwijst naar de meer of minder uitgesproken en meer of minder bindende verwachtingen die mensen hebben ten aanzien van hoe men zich behoort te gedragen of wat men juist behoort na te laten in allerhande handelingscontexten. Normen zijn min of meer bindende verwachtingen over het (niet-)handelen zoals die gelden onder de leden van een bepaalde sociale groep of samenleving. Het begrip 'normen' verwijst enerzijds naar de verwachtingen ten aanzien van het gedrag van anderen en anderzijds naar de maatstaven ter beoordeling van het daadwerkelijk gedrag van die anderen. In het alledaagse taalgebruik duiden we deze normen ook wel aan als 'sociale verplichtingen', waarvan we zeggen dat het zo moeilijk is om ons eraan te onttrekken.

Dergelijke normen of normatieve maatstaven behoeven meer of minder bewuste voorstellingen van wat geldt als goed, juist en daarom nastrevenswaardig. Deze voorstel-

lingen duidt de sociologie aan met het begrip 'waarden'. Mensen hanteren de vaak onuitgesproken verwachting dat zijzelf maar vooral ook anderen zich conformeren aan deze voorstellingen of waarden. Samenlevende mensen gaan er, met andere woorden, grosso modo vanuit dat normen worden geaccepteerd. Ofschoon de concrete verschijningsvorm van waarden naar tijd en plaats kan verschillen, veronderstelt de sociologie dat mensen altijd en overal gedeelde voorstellingen hebben van wat geldt als goed, juist en nastrevenswaardig, van wat behoort en niet behoort. Waarden geven dus antwoord op de vraag: wat is goed, juist en nastrevenswaardig en welke verwachtingen genereert dit over het handelen. Waarden dienen veelal nog vertaald te worden in doeleinden die een nadere concretisering geven van wat in een bepaalde sociale groep of samenleving geldt als nastrevenswaardige handelingen of activiteiten. Waarden zijn de criteria op grond waarvan men zulke doeleinden kiest.

Op dit punt aangekomen is het goed om het begrip 'waarden' helder te onderscheiden van het begrip 'belangen' en de werkwoorden 'zijn' en 'hebben' kunnen daartoe een leidraad bieden. In het geval van waarden spreekt men in termen van 'ik wil ... zijn', terwijl men in het geval van belangen spreekt in termen van 'ik wil ... hebben.' Waarden worden in de sociologie geconceptualiseerd als de kern van de cultuur van een bepaalde groep of samenleving en die cultuur vertegenwoordigt een repertoire van gestandaardiseerd gedrag. Dit gestandaardiseerde gedrag betitelt de sociologie als 'institutes'. Een institutie is een vaststaand, sociaal bepaald gedragspatroon - een gangbare procedure om bepaalde dingen te doen - omdat de sociale groep of samenleving nu eenmaal gewoon is om het zo te doen en daarom ook vindt dat het niet anders behoort te worden gedaan. Voorbeelden van sociologische institutes zijn tradities, gewoonten en gebruiken. Institutionaliseren wil voor de sociologie dus niet meer zeggen dan dat op grond van bepaalde waarden in een cultuur zo en niet anders dient te worden gehandeld.

Samenvattend ontstaat het volgende beeld: bepaalde voorstellingen over wat geldt als goed, juist of nastrevenswaardig (waarden) kristalliseren zich uit in wederzijdse verwachtingen die het sociale gedrag aansturen (normen) en dat veelal doen in de vorm van geijkte procedures (institutes). Dit lijkt misschien allemaal nog weinig controversieel en schokkend, maar achter het hele verhaal gaat de vooronderstelling schuil dat waarden substantie hebben, dat waarden buiten mensen bestaan en door hen geïnternaliseerd dienen te worden (bijvoorbeeld door opvoeding). Op dat moment zijn we aangekomen bij één van de grote dualismen die de geschiedenis van de sociologie - van Marx versus Weber tot Parsons versus Goffman - heeft verscheurd: het materialisme-idealisme debat. Op het moment immers dat waarden worden geconceptualiseerd als onafhankelijk van het concrete gedrag van mensen bestaande substanties gaat de discussie vervolgens over de vraag waar het primaat ligt: bij de waarden of bij het gedrag. Zijn het de materiële praktijken die de waarden bepalen of is het juist andersom?

Een beroemde uitspraak van Marx karakteriseert het materialistische kamp in dit debat:

'Het is niet het bewustzijn van mensen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt.'

Het materialisme stelt dat naarmate de materiële omstandigheden van mensen en sociale groepen veranderen, na verloop van kortere of langere tijd ook hun waarden zich wijzigen. Waarden blijven daarmee altijd langer voortbestaan dan de situatie waarin zij ontstonden en waarop zij ooit een antwoord formuleerden. Het gedrag van mensen verandert, kortom, sneller dan hun waarden. Contra het materialisme meent het idealisme dat de sociale werkelijkheid 'in de hoofden' van mensen schuilt en bestaat uit hun ideeën en opvattingen. Zo betoogde Weber dat waarden geen producten van maatschappelijke omstandigheden zijn, maar die omstandigheden juist bepalen.

Ondanks alle verschillen tussen materialisten en idealisten delen zij de idee van een hiërarchie tussen waarden en gedrag en was de vraag alleen maar waar het primaat ligt. Daarmee hebben we de vinger gelegd op de problematische crux van een louter substantiële omschrijving van het begrip 'waarden' zoals die de geschiedenis van de sociologie domineerde. De sociologie ontbeerde in feite al die tijd een eigenstandig waarde-begrip en speelde in plaats daarvan leentje-buur bij een transcendent-filosofische conceptie of een freudiaans-psychologisch super-ego. Pas na de crisis van de jaren zeventig ontwikkelt de sociologie een eigen begrip van 'waarden' dat de nadruk legt op een dubbele constructie van waarden - eerst in en door het alledaagse gedrag van mensen en vervolgens in de interpretaties van sociologen. Hierover meer in de volgende paragraaf.

Eerst moet opgemerkt worden dat de geschiedenis van de sociologie zich eveneens kenmerkte door een preoccupatie met overeenstemming of consensus over waarden. Het idee was steeds dat mensen binnen een bepaalde sociale groep of samenleving grofweg dezelfde waarden onderschrijven en zich daaraan ook gebonden achten. Bleef deze consensus achterwege dan sprak men over 'anomie' om - in sterk normatieve zin - aan te geven dat in een samenleving zonder eenheid van waarden niet te leven zou zijn. De echo's van deze visie klinken nog immer door in de vaderlandse discussie over het zogenaamde multiculturele drama maar verwoorden daar in feite een binnen de academische sociologie al sinds begin jaren zeventig verlaten verhaal over de heterogeniteit van waarden. In hedendaagse samenlevingen blijken verschillende waarden immers naast en zelfs tegenover elkaar te kunnen bestaan, zonder dat daarmee gezegd wil zijn dat dit naast elkaar bestaan van uiteenlopende waarden ook altijd vanzelfsprekend en probleemloos verloopt - meer daarover in de bespreking van 'waarden in vergelijking'. Alvorens daartoe over te kunnen gaan, moeten we nu echter eerst de idee verkennen dat waarden (re)constructies van de socioloog zijn ter beschrijving en verklaring van sociaal gedrag.

3.3 Waarden als proces

De sociologie liep - zoals gezegd - begin jaren zeventig vast in de centrale dualismen die haar geschiedenis tot dan toe bepaalden. Naast het dualisme tussen materialisten en idealisten ging het daarbij bijvoorbeeld ook om een veronderstelde scheiding van het individuele en het sociale, actoren en structuren, natuur en cultuur. Ik durf de bewering wel aan dat de hedendaagse sociologie vanaf de zeventiger jaren crisis convergeert in de poging om deze centrale dualismen uit de geschiedenis van het vak te overstijgen en tegelijkertijd afstand te nemen van reïficerend taalgebruik als het substantiële waarde-begrip. De centrale uitdaging voor de sociologie wordt vanaf dat moment om handen en voeten te geven aan het

procesmatige karakter van de sociale werkelijkheid en daarmee ook aan waarden als proces. Deze uitdaging wordt bijvoorbeeld ter hand genomen door verder zo uiteenlopende auteurs als Elias (1971), Giddens (1984) en Latour (1994).

Het uitgangspunt van het gros van de hedendaagse sociologen is dat de eerder gehanteerde scheiding tussen de studie van de *enkelvoudige mens* en die van *meervoudige mensen* uiterst twijfelachtig en zelfs misleidend is. Wat de verschillende begrippen 'individu' en 'maatschappij' beogen aan te duiden, zijn geen onafhankelijk van elkaar bestaande zaken maar samenhangende - weliswaar analytisch van elkaar te onderscheiden - kanten van hetzelfde menselijk (samen)leven. Hedendaagse sociologen vinden elkaar daarom in het streven naar de ontwikkeling van een begrippenapparaat dat het mogelijk maakt om ons te onttrekken aan de 'maatschappelijke dwang' en het 'maatschappelijk vooroordeel' om in zo'n onvruchtbare en gepolariseerde spagaat te denken over het sociale handelen en waarden. Gezien de stand van zaken in actuele beleidsdiscussies over voedsel en groen behoeft het nog steeds speciale zorg om te voorkomen dat we in onze analyses mensen als individuen en mensen als sociale groepen naast en tegenover elkaar plaatsen. Het vruchteloze gevolg van een dergelijk kloof-denken is immers een schier eindeloos debat tussen diegenen die menen dat de samenleving in deze het primaat heeft en diegenen die het primaat juist bij het individu leggen. Deze tweespalt tussen deterministische, objectivistische of structuur-centrische interpretaties van de sociale werkelijkheid en voluntaristische, subjectivistische of actor-centrische interpretaties heeft de sociologie in het verleden tot in haar kern verdeeld. De hedendaagse sociologie is naarstig op zoek naar begrippen om dit antagonistische denken over individu en samenleving, consument en burger, gedrag en waarden te overstijgen.

Elias (1971) was met de introductie van het begrip 'figuratie' de eerste om het actor-structuur dualisme te overstijgen vanuit de gedachte dat individuele mensen altijd ook op elkaar zijn betrokken en op grond van deze wederzijdse afhankelijkheden interdependentie-structuren oftewel 'figuraties' met elkaar aangaan. Zijn indertijd hoogst originele idee was dat de sociologie met het begrip 'figuratie' in de hand bij haar studie van het menselijk (samen)leven nu eens het volle licht zou kunnen werpen op het individuele gedrag van mensen en dan weer op de werking van de figuraties die zij met elkaar vormen. Het is daarbij cruciaal om te erkennen dat uit de vervlechting van het gedrag van individuele mensen figuraties groeien die niet begrepen of verklaard kunnen worden uit de optelsom van het gedrag van afzonderlijke individuen.

Giddens (1984) heeft deze - wat hij noemt - dualiteit van structuren misschien wel het mooist onder woorden gebracht in de kernachtige passage '*structure is the medium and outcome of the conduct it recursively organizes*' (374). Zijn begrip 'structuratie' doet daarmee hetzelfde als Elias' figuratie-begrip en benadrukt nogmaals dat sociale systemen alleen bestaan bij gratie van in tijd en ruimte gestructureerd handelen van individuele mensen. De begrippen 'figuratie' en 'structuratie' benadrukken dus beide dat de noties van handelen en structuur elkaar op logisch niveau veronderstellen en ook gedrag en waarden dus nooit ontologisch van elkaar gescheiden kunnen worden bezien.

Ook Latour (1994) geeft met zijn begrippen 'constructie', 'hybride' en 'netwerk' uitdrukking aan ditzelfde inzicht dat waarden in en door het handelen geconstrueerd worden en dit handelen tegelijkertijd op reciproke wijze construeren. De kennelijk breed gedeelde accentverschuiving van dualismen als gedrag versus waarden naar elkaar wederzijds beïn-

vloedende dualiteiten of processen als handelen en waarden is een conceptuele innovatie van formaat, die nochtans niet of nauwelijks wordt (h)erkend in beleidsmatige discussies rond voedsel en groen.

Nu duidelijk is dat het beeld van waarden als substantie verfijnd moet worden tot een beeld van waarden als proces, is het moment daar om nog een tweede slag te maken ten opzichte van het eerdere psychologische waarde-begrip binnen de sociologie. Ook nu dient weer een dualisme overstegen te worden: bewustzijn versus onderbewustzijn. Giddens (1984) introduceert daartoe - met een beetje hulp van Wittgenstein (1953) - het begrip 'praktisch bewustzijn', dat staat voor de routinematige kennis die mensen hanteren in hun sociale handelen, de kennis die aangeeft hoe te handelen zonder dat zij noodzakelijkerwijs ook onder woorden gebracht kan worden. Dit 'praktisch bewustzijn' bemiddelt tussen het onderbewustzijn en het (discursief) bewustzijn en omvat alles wat mensen weten - en moeten weten - om zich staande te houden in de uiteenlopende contexten van het alledaagse leven. Ook waarden - of liever gezegd het waardenen - moeten veelal in dit praktisch bewustzijn gezocht worden en dat is een belangrijke modificatie ten opzichte van het idee van waarden als huizend in het onderbewustzijn. Freudiaanse psychologie trekt immers een onoverbrugbare kloof tussen het onderbewustzijn en het bewustzijn. Als waarden echter vooral een kwestie van praktisch bewustzijn is, dan wordt het mogelijk om mensen ertoe te bewegen hun impliciete waarden te expliciteren, te verwoorden en te rechtvaardigen in een publiek debat. Het idee van een praktisch bewustzijn opent dus de conceptuele mogelijkheid voor het voeren van een goed gesprek over waarden.

Naast bovenstaande conceptuele overwegingen bestaan er ook meer contingente redenen waarom het denken over waarden en waardenen binnen de hedendaagse sociologie aan verandering onderhevig is. Elias (1971) constateerde het al: 'figuraties', kettingen van interdependenties hebben de neiging om zich steeds verder te gaan uitstrekken in tijd en ruimte. De globalisering van het menselijk (samen)leven impliceert dat de invloed van lokale tradities op waarden en waardenen aan grote verandering onderhevig is. Sociaal gedrag kan niet langer simpelweg gerechtvaardigd worden met een opmerking dat je het nu eenmaal gisteren ook zo deed. In hedendaagse globaliserende contexten volstaat zo'n simpele verwijzing naar het verleden zelden als afdoende normatieve rechtvaardiging van gedrag. Een reden te meer waarom - bijvoorbeeld ook in politiek-maatschappelijke discussies over voedsel en groen - een uitgebreider beroep op mensen wordt gedaan ter discursieve rechtvaardiging van hun handelen cum waardenen. Een laatste opmerking: Latour (1994) argumenteert dat:

'met hoeveel pijlen en terugkoppelingscirkels de polen 'natuur' en 'maatschappij' ook met elkaar verbonden worden, daarmee ... de quasi-objecten en quasi-subjecten waarop ik mijn blik wil richten, nog niet gelokaliseerd [zijn].' (82)

Eenzijds is dit een provocatie aan het adres van Elias' figuraties en Giddens' structuraties, die hogere verwachtingen schept dan Latour met zijn 'hybriden' lijkt te kunnen waarmaken. Deze hybriden zijn immers toch nog steeds een samensmelting of dualiteit van een achterhaald geacht dualisme. Anderzijds wijst Latour hier wel op een dualisme dat aan de aandacht van andere hedendaagse sociologen ontsnapt lijkt te zijn. Met het opheffen van de scheiding tussen subject en object - mensen en niet-mensen - maakt Latour's constructi-

visme het mogelijk om in sociologisch onderzoek naar waarden en waarden de aandacht ook te richten op waarderingsprocessen die verpakt zijn in de ons omringende materiële werkelijkheid. Dergelijk onderzoek naar bijvoorbeeld de moralisering van apparaten blijkt een uiterst vruchtbare invalshoek te kunnen zijn. Zij brengt namelijk in beeld dat waarderingsprocessen niet alleen uitkristalliseren in de sociale context van het handelen maar ook condenseren in allerlei materiële artefacten: bepaalde waarden blijken in de dingen ingebakken te kunnen zijn en die waarden-geladenheid van de dingen kan zelfs actief ingezet worden als instrumenten voor (overheids)sturing van het gedrag van mensen.

3.4 Waarden in vergelijking

Zoals in de geschiedenis van de sociologie de preoccupatie met de duurzaamheid van sociaal gedrag het zicht benam op veranderingen in dat gedrag, zo ook ontnam een welhaast exclusieve aandacht voor gelijkvormigheid in sociaal gedrag het zicht op de anderszins tamelijk in het oog springende variatie in waarden en gedrag. Als er al enige serieuze aandacht werd besteed aan variatie in gedrag en waarden, dan toch vooral - in navolging van Durkheim - op hiërarchische wijze. Durkheim suggereerde met zijn idee van een *Homo duplex* dat elk individu altijd verscheurd wordt door egoïstische waarden enerzijds - de *Homo economicus* van de economen - en altruïstische of morele waarden anderzijds. De idee dat daarbij de eerste categorie waarden prevaleert boven de tweede categorie kreeg waarschijnlijk zijn bekendste uitwerking in Maslow's 'brood-in-de-buik' waardenhiërarchie (*Erst das Fressen dann die Moral*). Volgens Maslow moesten onze 'dierlijke' behoeften eerst bevredigd zijn alvorens ethische en esthetische waarden aan de orde gesteld konden worden. Tamelijk recent klonk een dergelijke waardenhiërarchie nog door in Inglehart's (1990) onderscheid tussen materialistische en post-materialistische consumenten, zonder daarmee overigens iets af te willen doen aan het belang van een (post-)materialisme dimensie ter verklaring van consumentengedrag in hedendaagse welvarende samenlevingen - maar daarover later meer.

Werkelijke aandacht voor de niet-hiërarchische variatie in het gedragen en waarden van mensen moest wachten op een kruisbestuiving tussen sociologie en een aantal andere sociaalwetenschappelijke disciplines. Het meest bekend - en wellicht ook helder - is in dit verband de zogenaamde culturele theorie van Douglas (1998). Zij neemt radicaal afscheid van hiërarchische waarden-benaderingen omdat die ten onrechte de suggestie wekken dat waarden ergens buiten het individu zouden bestaan en vervolgens op basis van louter individuele keuzes ingezet zouden kunnen worden bij de aansturing van gedrag. Beide vooronderstellingen zijn - zoals we al eerder zagen - hopeloos gedateerd en volstrekt onbruikbaar voor een sociologie met een procesmatig begrip 'waarden'. Douglas introduceert een interpretatie van het begrip 'cultuur' die zegt dat mensen altijd en overall een selectief raamwerk hebben, waarmee zij de materiële en sociale werkelijkheid waarnemen. Deze raamwerken maken tegelijkertijd een vergelijkende sociologie van het waarden mogelijk en laten zien dat een procedurele sociologie van het waarden niet al te rigide opgevat moet worden: natuurlijk kristalliseren waarderingsprocessen ook altijd uit in tamelijk duurzame waardenpatronen. Die waardenpatronen kennen evenwel geen eigen-

standig bestaan buiten een bepaalde sociale en materiële context, maar worden voortdurend ge(re)construeerd in het praktische handelen van mensen.

Als we naar beleidsdocumenten in de wereld van voedsel en groen kijken, dan zien we bijvoorbeeld eigenlijk steeds - zoals de *Taskforce Waardevolle Landbouw* (2001) terecht constateerde - dezelfde verzameling van waarden: dierenwelzijn, duurzaamheid, biodiversiteit, landschappelijke kwaliteit, transparantie, eerlijke prijzen, pluriformiteit, enzovoorts. De Taskforce classificeerde dergelijke waarden vervolgens tamelijk theorie-arm volgens de dimensies bestaand-nieuw en gedeeld-betwist. Een vergelijkende sociologie van waarden introduceert een meer theoretisch geïnformeerde classificatie van de heterogeniteit aan bestaande en mogelijke waarden.

Diverse auteurs hebben daartoe dimensies geïntroduceerd om wat meer grip te krijgen op de alledaagse diversiteit in waarden en waarderen. Zonder enige pretentie van volledigheid kunnen bijvoorbeeld de volgende vier dimensies genoemd worden:

- *individueel - collectief*: deze dimensie richt zich op de betekenis en het belang van goederen voor het individu zelf dan wel voor de omgeving en groepen waartoe mensen behoren en die bescherming bieden in ruil voor solidariteit (zie: Dagevos et al., 2000; Douglas, 1998; Holbrook, 1999);
- *passief - actief*: deze dimensie analyseert de mate van actieve participatie, dat wil zeggen in hoeverre mensen de mogelijkheden hebben om het gebodene te beïnvloeden (zie: Holbrook, 1999; Pine en Gilmore, 1999);
- *materieel - immaterieel*: deze dimensie richt zich op het onderscheid tussen enerzijds ruil- en gebruikswaarden van een goed zoals rationaliteit en functionaliteit en anderzijds de omgeving van een goed zoals emotie en beleving of zelf- en relatieversterking door symbool- of identiteitswaarden. Deze dimensie wordt ook wel aangeduid met termen als intrinsiek - extrinsiek of mannelijk - vrouwelijk (zie: Dagevos et al., 2000; Hofstede, 1998; Holbrook, 1999);
- *hiërarchisch - egalitair*: deze dimensie richt zich op de maatschappelijke ongelijkheid oftewel op de mate waarin minder machtige leden van instituties of organisaties verwachten en accepteren dat de macht ongelijk verdeeld is (zie: Douglas, 1998; Hofstede, 1998).

Dergelijke waardendimensies kunnen met elkaar in verband worden gebracht in een matrix en dat wil ik met een aantal voorbeelden illustreren. Zo zijn volgens Douglas waardensets of 'frames of reference' altijd en overall variaties op het thema van een viertal ideaaltypen. Zij duidt deze vier 'culturen' kortweg als:

- *individualists* die vooral competitief zijn ingesteld en weinig structuur of groepsbinding ervaren;
- *isolates* die zich vrijwillig of gedwongen alleen of geïsoleerd voelen in complexe maatschappelijke structuren en veelal eclecticisch omgaan met waarden;
- *hierarchists* die een sterke groepsbinding hebben in complexe maatschappelijke structuren;
- *egalitarians* die een sterke groepsbinding hebben binnen overigens weinig gestratificeerde maatschappelijke verbanden.

Deze vier culturen onderscheiden zich volgens Douglas langs een tweetal dimensies. Enerzijds een dimensie die gaat over de mate waarin mensen menen dat de samenleving verdeeld is - of zou moeten zijn - in tamelijk strikte of statische sociale posities, de mate waarin mensen denken dat zij zelf invloed hebben op de sociale verhoudingen (= *grid* of *structure*). Deze dimensie zegt dus iets over het als statisch of dynamisch ervaren karakter van de samenleving en over de passiviteit of activiteit van het eigen handelen. Anderzijds een dimensie die gaat over de mate waarin mensen zichzelf richten op en betrokken voelen bij een constituerende sociale groep (= *group of incorporation*). Deze dimensie zegt dus iets over het op zichzelf of anderen gericht zijn van het handelen en waarderen van mensen.

Het interessante is nu dat in één van de eerste LEI-publicaties over vergelijkend waardenonderzoek in de productie en consumptie van voeding - FLAK 2001 (Diederer et al., 1996) - analoge dimensies worden gehanteerd, maar dat in vervolgonderzoek op dit terrein de statisch-dynamisch dimensie (= *grid*) wordt verruild voor een materialisme-immaterialisme dimensie. Hoewel de resulterende consumentenbeelden (Dagevos et al., 2000) daarmee terecht uitdrukking geven aan het toenemende belang van immateriële of post-materiële waarden voor het begrijpen van waarderingprocessen - rond voedselconsumptie - in hedendaagse welvarende samenlevingen, dreigt hiermee het kind met het badwater te worden weggegooid.

De universele relevantie van een statisch-dynamisch dimensie voor het vergelijken van de waarden van verschillende groepen mensen in en tussen samenlevingen blijkt namelijk ook door een geheel andere (en dus onverdachte?) sociaal-psychologische traditie in de lijn van Rokeach (1973) en Schwartz en Bilsky (1987 en 1990) te worden bevestigd. Zeer onlangs resulteerde deze sociaal-psychologische traditie in NIPO's WIN-model^{TM} (Hessing-Couvret en Reuling, 2002) ter segmentering en vergelijking van waarden in Nederland. Omdat dit model alle eerder genoemde dimensies in zich verenigt, presenteren wij het hier kort in de vorm van een matrix:

Statisch	Gezinsconservatieven (17,2%)	Zorgzame Christenen (13,3%) Sociaal geëngageerden (10,8%)
Dynamisch	Zorgeloze levensgenieters (7,6%) Ambitieuze materialisten (7,4%)	Linkse intellectuelen (7,2%) Carrière makers (8,8%)
	Zelf	Ander

Deze matrix is georganiseerd langs de twee centrale dimensies statisch-dynamisch en zelf-ander. Een derde - toegevoegde - diagonale dimensie onderscheidt de materialisten linksonder (gezinsconservatieven, zorgeloze levensgenieters, ambitieuze materialisten en

carrière-makers) van de immaterialisten rechtsboven (zorgzame Christenen, sociaal geëngageerden en links intellectuelen). Overigens hoort op het kruispunt van de matrix eigenlijk nog de niet-onderscheidende groep modalen (27,8%) vermeld te worden. Afsluitend wil ik suggereren om bij het onderscheiden van waarden in de wereld van voedsel en groen vooral gebruik te maken van de volgende drie dimensies:

- individueel - collectief;
- statisch - dynamisch;
- materieel - immaterieel.

De eerste twee dimensies lijken universeel onderscheidend vermogen te hebben, terwijl de derde dimensie specifiek licht kan werpen op - spanningen rond - waarden in de hedendaagse wereld van voedsel en groen.

Een belangrijke achterliggende gedachte bij vele categorisering van het handelen en waarden van mensen is dat waarden en gedrag zouden zijn ingebed in onderscheidende en coherentie genererende 'grondhoudingen'. Deze grondhoudingen zouden elkaar uitsluitende manieren zijn van in de wereld staan. Hoewel deze grondhoudingen elkaar dan enerzijds uitsluiten, zouden ze elkaar anderzijds ook veronderstellen. De ene grondhouding heeft dan de andere grondhouding nodig om zich te kunnen onderscheiden, te kunnen vergelijken. Hoewel het ongetwijfeld waar is dat waarden - of liever het waarden - ontstaan in vergelijking met andere waarden, suggereert het beeld van grondhoudingen een claim die ik niet voor mijn rekening wil nemen. Mensen blijken immers in verschillende tijd-ruimtelijke contexten uiteenlopende waarden te hanteren. Mensen zijn niet zo consistent en coherent als het begrip grondhoudingen ons wil doen geloven. Beter is het om waarden-segmenteringen te beschouwen als constructies van Weberiaanse ideaaltypen, terwijl de meeste mensen trekken van meerdere ideaaltypen zullen vertonen.

Een laatste vraag is natuurlijk hoe het toch mogelijk is dat we in hedendaagse pluralistische samenlevingen kennelijk op wezenlijke punten in de grond van de zaak met elkaar van mening verschillen en toch redelijk vreedzaam met elkaar kunnen samenleven. Een eerste - door Foucault (1976) beïnvloed - antwoord wordt gegeven door Hajer (1995) wanneer hij spreekt over 'discourse coalitions'. In deze coalities bereiken mensen met verschillende achtergronden overeenstemming over een bepaalde sociale constructie. De kennelijke mogelijkheid tot het sluiten van dergelijke coalities geeft al aan dat er manieren zijn om maatschappelijke coördinatie te bereiken zonder het bestaan van ten diepste gedeelde waarden. Een mogelijke voorwaarde daartoe kan zijn dat mensen bereid zijn hun meest radicale gezichtspunten omwille van de lieve vrede tijdelijk in te slikken of te reserveren voor hun privé-leven. Een dergelijke ambiguïteit is echter maar één van de mogelijke manieren om met conflicterende waarden om te gaan. Giddens (1994; 105) geeft de volgende inventarisatie van mogelijke strategieën voor morele conflicthantering:

1. discourse or dialogue;
2. coercion or violence;
3. embedding of tradition;
4. disengagement from the hostile other.

Het is interessant om te bezien welk van deze strategieën voor morele conflicthantering thans dominant is in concrete casussen uit de wereld van voedsel en groen.

3.5 Besluit

Ter afronding van dit conceptueel-theoretische sociologie-hoofdstuk kan op basis van het voorgaande een drietal hoofdvragen geformuleerd worden die behulpzaam zouden moeten zijn bij het met een substantiële, procedurele of vergelijkende sociologische bril kijken naar waarden en waarderingsprocessen in concrete casussen binnen de wereld van voedsel en groen:

Waarden van actoren - Welke uiteenlopende waarden hanteren de verschillende betrokken actoren?

Meer specifiek laten zich onder deze hoofdvraag bijvoorbeeld de volgende aandachtspunten aan de orde stellen bij de bespreking van concrete casussen: Welke (groepen van) actoren zijn betrokken bij de casus? Hoe gedragen deze actoren zich thans en in hoeverre is dat een voortzetting - of breuk ten opzichte - van eerder gedrag? Wat zijn de overeenkomsten - en verschillen - in het gedrag van de bij de casus betrokken actoren en hoe wordt omgegaan met afwijkend gedrag? Welke verwachtingen hebben actoren over het gedrag van andere actoren? Hoe beoordelen actoren het gedrag van andere actoren en welke maatstaven hanteren zij daartoe? Wat zien bij de casus betrokken actoren als goed, juist en nastrevenswaardig gedrag? Welke materiële omstandigheden verklaren de gehanteerde opvattingen over wat geldt als goed, juist en nastrevenswaardig? - *OF* - hoe zijn opvattingen over wat geldt als goed, juist en nastevenswaardig neergeslagen in materiële zaken?

Waardenontwikkeling in interactie - Welke ontwikkeling van waarden ontstaat in de interactie tussen de actoren?

Meer specifiek laten zich onder deze hoofdvraag - in aanvulling op het eerder genoemde - bijvoorbeeld de volgende aandachtspunten aan de orde stellen bij de bespreking van concrete casussen: welke afhankelijkheden bestaan er tussen de bij de casus betrokken actoren? Welke invloed hebben deze afhankelijkheden - en belangentegenstellingen en machtsverhoudingen - op de (dominante) interpretatie van de casus en hoe worden welke alternatieve interpretaties uitgesloten? Welke onuitgesproken waarden brengen actoren routinematig tot uitdrukking in hun gedrag? Welke waarden verwoorden actoren (desgevraagd) in het publieke debat over de casus en welke argumenten dragen ze daarbij aan ter rechtvaardiging van hun positie? Zijn door actoren gehanteerde waarden lokaal of veeleer bovenlokaal van aard? In hoeverre zijn de door actoren gehanteerde waarden ingebed in sociaal-culturele tradities? Welke waarden zitten ingebakken in de materiële context van de casus en hoe sturend zijn deze artefacten voor het gedrag van actoren?

Omgaan met waardendiversiteit - Welke strategieën ontwikkelen actoren om met uiteenlopende waarden om te gaan?

Meer specifiek laten zich onder deze hoofdvraag - wederom in aanvulling op het eerder genoemde - bijvoorbeeld de volgende aandachtspunten aan de orde stellen bij de bespreking van concrete casussen: welke uiteenlopende waarden hanteren verschillende bij de casus betrokken (groepen van) actoren? Welke actoren hanteren individuele danwel collectieve waarden? Welke actoren hanteren statische danwel dynamische waarden? Welke actoren hanteren materiële danwel immateriële waarden? Welke waarden van andere actoren vinden bepaalde bij de casus betrokken actoren volstrekt verwerpelijk? Welke coalities rond waarden smeden de bij een casus betrokken actoren in het publieke debat? Welke strategie van morele conflicthantering is dominant in de casus?

Literatuur

Dagevos, J.C. et al., *Tussen nu en straks: trends en hun effecten op de groene ruimte*. LEI, Den Haag, 2000.

Diederer, P. et al., *FLAK 2010. Flexibele agrarische ketens in de 21e eeuw*. NRLO, Den Haag, 1996.

Douglas, M. en S. Ney, *Missing persons. A critique of personhood in the social sciences*. University of California Press, Berkeley, 1998.

Elias, N., *Wat is sociologie?* Het Spectrum, Utrecht, 1971.

Foucault, M., *De orde van het vertoog*. Boom, Meppel, 1976.

Giddens, A., *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Polity Press, Cambridge, 1984.

Giddens, A., 'Living in a post-traditional society'. In: U. Beck et al., *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Polity Press, Cambridge, (1994), pp. 56-109.

Hajer, M.A., *The politics of environmental discourses. Ecological modernization and the policy process*. Clarendon Press, Oxford, 1995.

Hessing-Couvret, E. en A. Reuling, *Het WIN-model^{TM} Waardensegmenten in Nederland*. NIPO, Amsterdam, 2002.

Hofstede, G., *Allemaal andersdenkenden: omgaan met cultuurverschillen*. Contact, Amsterdam, 1998.

Holbrook, M.B., *Consumer value. A framework for analysis and research*. Routledge, London, 1999.

Inglehart, R., *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton University Press, Princeton, 1990.

Jager, H. de en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie. Gezichtspunten en begrippen*. Stenfert Kroese, Leiden, 1983.

Latour, B., *Wij zijn nooit modern geweest. Pleidooi voor een symmetrische antropologie*. Van Gennep, Amsterdam, 1994.

Pine, J.B. en J.H. Gilmore, *The experience economy: work is theatre and every business a stage*. Harvard Business School Press, Boston, 1999.

Rokeach, M., *The nature of human values*. Free Press, New York, 1973.

Schwartz, S.H. en W. Bilsky, 'Toward a universal psychological structure of human values'. In: *Journal of Personality and Social Psychology* (1987) 53/3, pp 550-62.

Schwartz, S.H. en W. Bilsky, 'Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications'. In: *Journal of Personality and Social Psychology* (1990) 58/5, 878-91.

Taskforce Waardevolle Landbouw, *Naar een waardeNvolle landbouw*. Wageningen UR, Wageningen, 2001.

Wittgenstein, L., *Filosofische onderzoekingen*. Boom, Meppel, 1953.

4. Wat beweegt mensen? Een psychologische analyse van waarden, motieven, doelen en behoeften

Sander L. Koole (Vrije Universiteit, Amsterdam)

Carin Giesen (Aiolos-Psychologische Projecten)

Waarom wordt Piet kwaad als hij zijn zin niet krijgt? Wat bezielt Marie om haar baan op te zeggen? Waarom belt Anna dagelijks met haar beste vriendin? Ieder individu wordt in het dagelijks functioneren geleid door uiteenlopende beweegredenen: behoeften, doelen, motieven, waarden en normen. De beweegredenen van mensen en alle psychologische processen die daarmee samenhangen staan centraal binnen de motivatiepsychologie (het woord 'motivatie' is afgeleid van het Latijnse *movere*, hetgeen 'bewegen' betekent; Geen, 1995). Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de belangrijkste inzichten die zijn vergaard binnen deze tak van de psychologie (voor meer gedetailleerde overzichten, zie Austin en Vancouver, 1996; Geen, 1995; Gollwitzer en Moskowitz, 1996). Allereerst zullen we kort ingaan op de geschiedenis van de *motivatiepsychologie*. Hierna zullen we wat dieper ingaan op de beginselen van de functionele benadering in de motivatiepsychologie, een benadering die de mogelijkheid biedt om veel van de tot dusver verzamelde inzichten binnen de motivatiepsychologie te integreren. De werking van de vier belangrijkste motivationele functies - analyse, toenadering, waarschuwing en integratie - worden vervolgens toegelicht. We gaan verder met een bespreking van de principes die ten grondslag liggen aan de wisselwerking tussen de verschillende motivatiefuncties, oftewel het proces van zelfregulatie. Deze analyse passen we ten slotte toe bij het analyseren van persoonlijkheidsstijlen.

4.1 Historische wortels van de motivatiepsychologie

Om de motivatiepsychologie wat beter te kunnen plaatsen is het handig om even stil te staan bij de historische ontwikkeling van de deze tak van de psychologie. Het nadenken over de beweegredenen van mensen is één van de oervormen van psychologie. De oude Grieken schreven bijvoorbeeld al filosofische verhandelingen en tragische toneelstukken waarin de beweegredenen van de mens centraal stonden. Religieuze geschriften zoals de bijbel en de koran zijn eveneens doordrenkt van inzichten over de waarden en motieven van de mens. Zo opgevat bestond de motivatiepsychologie al vele duizenden jaren voordat de psychologie zich ontwikkelde tot een zelfstandige academische wetenschap.

De historische wortels van de academische motivatiepsychologie zijn rijk en gevarieerd. Vrijwel elke belangrijke ontwikkeling in de algemene psychologie heeft invloed gehad op de manier waarop psychologen aankijken tegen motivatie. In de volgende alinea's volgt een korte schets van de belangrijkste ontwikkelingen binnen de motivatiepsychologie.

4.1.1 Moderne klassiekers

Aan het einde van de 19e eeuw werd gelijktijdig in Europa en in de Verenigde Staten de basis gelegd voor de psychologie als moderne experimentele wetenschap. Deze nieuwe vorm van psychologie probeerde een brug te slaan tussen het klassieke denken over de psychologie, dat sterk leunde op de filosofie en persoonlijke zelfreflectie, en natuurwetenschappelijke denkwijzen en methoden. Kenmerkend voor deze beginperiode is het gebruik van introspectieve methoden naast het gebruik van meer exacte meetinstrumenten.

De jonge experimentele psychologie had daarbij veel aandacht voor theorievorming over motivatieprocessen, waarbij William James, Narziss Ach en Kurt Lewin de belangrijkste voortrekkers waren. James was als één van de eerste professionele psychologen een soort alleskunner, die in zijn klassieker 'Principles of psychology' invloedrijke ideeën formuleerde over het zelf, religie, de wil, emoties en automatische processen. Ach was de belangrijkste vertegenwoordiger van de klassieke Duitse wilspychologie die tot zo ongeveer 1925 zeer prominent was en ongeveer zestig jaar later opnieuw een opleving doormaakte binnen de moderne motivatiepsychologie. Lewin vormde als Duits-Joodse immigrant in de VS een belangrijke schakel tussen de Europese en Amerikaanse onderzoekstradities. Lewins ideeën over dynamische motivatieprocessen vormden de grondslag van veel moderne motivatietheorieën, waaronder de thematische benadering, expectancy-value modellen, en cognitieve dissonantie theorie (Lewin geldt overigens tevens als één van de grondleggers van de moderne sociale psychologie).

Noemenswaardig is eveneens het baanbrekende werk van psycho-analytici als Freud en Jung, die de aandacht vestigden op onbewuste motieven. Het werk van deze psychologen was echter vooral gebaseerd op algemene observaties of observaties of de bestudering van individuele gevallen. De academische psychologie geeft over het algemeen de voorkeur aan experimentele bewijzen, en is daarom lange tijd sceptische geweest over het werk van de psycho-analytici (Westen, 1998). De psychoanalyse vond echter brede ingang bij meer therapeutisch georiënteerde psychologen en buiten de psychologie, bijvoorbeeld in films en romans.

4.1.2 Behaviorisme

In het begin van de 20ste eeuw kwamen veel psychologen tot de overtuiging dat introspectieve methoden geen wetenschappelijk bruikbare informatie konden opleveren. Als gevolg hiervan weigerden veel vooraanstaande psychologen om mentale constructen nog langer serieus te nemen. Psychologisch onderzoek richtte zich voortaan bij voorkeur op uiterlijk observeerbaar gedrag, een voorkeur die met de term 'behaviorisme' werd aangeduid. De brede aanhang die het behaviorisme wist te verwerven had belangrijke gevolgen voor de motivatiepsychologie. Enerzijds bleven motivationele principes de grondslag vormen van de behavioristische benadering, die zich vooral toelegde op het onderzoeken van geconditioneerd gedrag (gedragmatig leren als gevolg van beloning of straf). Anderzijds werden alle motivatie-concepten afgezworen die verwezen naar interne mentale toestanden, zoals doelen, wensen en intenties.

De behavioristen - die tot ongeveer de jaren zestig van de vorige eeuw dominant waren in de psychologie - werden gekenmerkt door een strenge wetenschappelijke instelling.

Psychologische benaderingen die zich niet uitsluitend op uiterlijk observeerbaar gedrag richtten werden afgewezen en fel bestreden door de behavioristen. Met name het onderzoek naar hogere, niet-elementaire motivationele functies zoals expliciet plannen en zingeving had hieronder te lijden. Toch was het behaviorisme uiteindelijk een theoretisch perspectief waarin een centrale rol werd ingenomen voor motivationele processen. Met name de lagere, meer elementaire motivationele functies die direct zijn verbonden met het zoeken van beloning en het vermijden van straf en gewoontevorming werden door de behavioristen uitvoerig bestudeerd. Dergelijke conditioneringsprocessen vormen nog steeds de grondslag van veel hedendaags onderzoek naar motivationele processen, bijvoorbeeld onderzoek naar het conditioneren van angstreacties (Öhman en Mineka, 2000) en onderzoek naar het aanleren van emotionele voorkeuren (De Houwer, Thomans en Bayens, 2001).

4.1.3 Cognitieve revolutie: de mens als gemankeerde computer

In de tweede helft van de 20ste eeuw vond opnieuw een belangrijke omslag plaats. Met de ontwikkeling van steeds slimmere computers begonnen psychologen zich te realiseren dat complexe mentale processen zich niet perse hoeven te onttrekken aan een wetenschappelijke analyse. Mentale toestanden kon je nu immers (metaforisch) voorstellen als een soort 'software' die draait op de 'hardware' van onze hersenen. Deze omslag in de academische psychologie staat bekend als de 'cognitieve revolutie'. Aanvankelijk had de cognitieve revolutie tot gevolg dat theorievorming over menselijke motivatie verder op de achtergrond raakte. Deze afwijzing van motivationele processen was waarschijnlijk een reactie op het behaviorisme, dat immers een allesoverheersende rol toekende aan geconditioneerde motivationele mechanismen. In hun afwijzing van het behaviorisme probeerden cognitieve psychologen om menselijk gedrag zoveel mogelijk te verklaren in termen van 'koude', niet-gevoelsmatige informatieverwerking.

Ook de dominante metaforen van de cognitieve psychologen stonden aanvankelijk een bestudering van motivationeel gedrag in de weg. De eerste generatie cognitieve psychologen nam aan dat de eigenschappen van seriële computers grotendeels van toepassing waren op menselijk gedrag. Gedrag werd vooral gezien als een functie van rationeel-analytische, bewuste informatieverwerking. Omdat computers geen emoties en motieven hadden, vond men het moeilijk om te geloven dat gevoelens voor mensen een belangrijke psychologische functie konden hebben. Gevoelens, emoties en motieven werden primair gezien als versturende, irrationele factoren, en zeker niet als psychologische mechanismen die het gedrag op een adaptieve manier konden aansturen.

Veel cognitieve psychologen namen aan dat menselijk gedrag werd aangestuurd door het maken van bewuste, min of meer weloverwogen keuzes. Deze keuzen kwamen bijvoorbeeld tot stand door het inschatten van de verwachte waarde van een gewenste toestand en de kans dat de gewenste toestand bereikt kan worden. Omdat de rationeel-analytische weging van de verwachte waarde en de kans op succes bestaat uit het product van deze beide factoren, wordt deze benadering ook wel de expectancy-value benadering genoemd (Atkinson, 1957; Heckhausen, 1977). Mensen konden daarnaast natuurlijk ook andere bronnen van informatie in deze afweging betrekken, zoals de mening van anderen over hun gedragsalternatieven. Een van de bekendste sociaal-psychologische modellen van

gepland gedrag nam bijvoorbeeld aan dat gedrag tot stand komt door een afweging van verwachte waarde, kans op succes en sociale normen (Ajzen en Fishbein, 1980). Wanneer mensen te weinig tijd uittrekken voor zo'n zorgvuldige afweging, dan kunnen ze ook terugvallen op meer eenvoudige beslisregels. Ze kunnen bijvoorbeeld alleen maar kijken naar de verwachte waarde en de kansberekening achterwege laten. Een nóg spaarzamere optie zou zijn om simpelweg het alternatief te kiezen die toevallig of op basis van gewoontes het eerste in je opkomt. Het gebruik van dergelijke vuistregels of cognitieve heuristieken werd echter als een vorm van luiheid gezien (deze regels zijn immers niet volledig rationeel!).

Met de ontwikkeling van steeds snellere computers bleek dat de sequentiële reken capaciteit van mensen eigenlijk verontrustend klein was in vergelijking met de reken capaciteit van computers. Toch zagen de meeste cognitieve psychologen in dat mensen in staat zijn tot allerlei gedrag waar zelfs de snelste seriële computer niet aan kan tippen. Ten opzichte van seriële computers zijn mensen (en andere dieren) vooral goed in het omgaan met onzekere situaties, waarin er van alles tegelijk gebeurt.

Langzamerhand begonnen de cognitieve psychologen in te zien dat het ogenschijnlijk 'irrationele' gedrag van mensen wellicht toch nuttige aspecten zou kunnen hebben. Hiermee werd de weg geopend voor het onderzoeken van meer gevoelsmatige motivationele processen met behulp van cognitieve methoden.

4.1.4 Langs de zijlijn: humanistische en existentiële psychologie

Zelfs tijdens de hoogtijdagen van het behaviorisme en de cognitieve revolutie bleef er buiten de mainstream psychologie aandacht bestaan voor hogere, niet-elementaire drijfveren zoals zelfontplooiing en zingeving. Dergelijke drijfveren werden met name binnen de humanistische en existentiële psychologie bestudeerd. Deze benaderingen onderzochten hoe mensen betekenis verlenen aan hun activiteiten en omgaan met belangrijke levensvragen zoals 'wat is de zin van het leven?' en 'ben ik vrij om mijn leven vorm te geven zoals ik dat zelf wil?' Mede dankzij de inspanningen van psychologen als Maslow en Rogers vonden deze benaderingen ingang bij een groot en dankbaar publiek.

De ideeën van de humanistische en existentiële psychologie werden aanvankelijk nauwelijks serieus genomen door psychologische onderzoekers. Meer recentelijk zijn er echter diverse benaderingen opgekomen die trachten om de humanistische en existentiële psychologie te funderen op empirisch/experimenteel onderzoek. De zelfdeterminatietheorie van Deci en Ryan (1985, 2000) analyseert bijvoorbeeld de omstandigheden waaronder mensen zichzelf optimaal kunnen ontplooiën. De theorie baseert zich hierbij op de grondbeginselen van de humanistische psychologie. Ook de meer recente 'positieve psychologie', een stroming binnen de Amerikaanse psychologie die zich vooral wil richten op het onderzoeken van de positieve ervaringen van mensen, is sterk verbonden met het humanistische gedachtengoed. Terror management theorie (Greenberg, Pyszczynski en Solomon, 1997), een benadering die doodsangst als een fundamentele oorzaak ziet van menselijk gedrag, is vooral geïnspireerd door de existentiële psychologie. Dankzij deze en soortgelijke benaderingen zijn de ideeën van de humanistische en existentiële psychologie langzamerhand meer opgenomen in de experimentele psychologie.

4.1.5 Huidige stand van zaken

In de laatste twintig jaar van de 20e eeuw vond er een correctie plaats op de oorspronkelijke uitgangspunten van de cognitieve revolutie. In de eerste plaats kwam er vernieuwing vanuit de cognitieve wetenschappen zelf, die mathematische modellen ontwikkelden waarmee het mogelijk werd om parallelle informatieverwerking te beschrijven. Door deze modellen werd het duidelijk dat mensen naast seriële ook in staat zijn tot parallelle vormen van informatieverwerking, waarvan sommige bewust en andere onbewust zijn (Bargh en Ferguson, 2000; McClelland, McNaughton en O'Reilly, 1995; Read, Vanman en Miller, 1997). In de tweede plaats werden er belangrijke nieuwe ontdekkingen gedaan die nieuw licht wierpen op de werking van de hersenen. Deze ontdekkingen lieten onder meer zien dat de verwerking van emoties in de hersenen voor een belangrijk deel onafhankelijk verloopt van de bewuste cognitieve verwerking (LeDoux, 1995; Zajonc, 1998). In de derde plaats zijn er de afgelopen jaren nieuwe modellen ontwikkeld die het mogelijk maken om het gedrag van complexe, zelforganiserende systemen te beschrijven en te verklaren (Nowak, Vallacher, Tesser en Borkowski, 2000).

Dankzij deze ontwikkelingen zijn psychologen beter dan ooit in staat om een integrale visie op motivatieprocessen te ontwikkelen, met zowel aandacht voor de elementaire als de hogere, meer complexe motivationele processen. Echter, ondanks deze toegenomen mogelijkheden hebben nog niet veel psychologen zich gewaagd aan het formuleren van een integratieve motivatietheorie. Dit is waarschijnlijk voor een deel te wijten aan de voortschrijdende specialisatie onder wetenschappers, die het steeds moeilijker maakt om een overzicht te krijgen van de hele motivatiepsychologie. Anderzijds is het gebrek aan een integratieve theorie waarschijnlijk evenzeer het gevolg van de complexiteit van motivationele fenomenen. Menselijk gedrag zit ingewikkeld in elkaar, zodat het niet makkelijk is om een theorie te verzinnen waar alles in is te vatten.

Ook al bestaat er nog geen volledig uitgewerkte integratieve motivatietheorie, er zijn inmiddels wel ideeën over de richting waarin we ongeveer naar zo'n theorie kunnen gaan zoeken. De meest veelbelovende zoekrichting lijkt momenteel de *functionele benadering* van motivatie te zijn. Omdat deze benadering veel aanknopingspunten biedt voor het geven van een breed overzicht van de motivatiepsychologie, zullen we nu wat dieper ingaan op de grondbeginselen van de functionele benadering.

4.2 Functionele benadering van motivatie

De functionele benadering probeert motivationeel gedrag te verklaren in termen van de psychologische functies die aan dit gedrag ten grondslag liggen. Onder een psychologische functie verstaan we het geheel van processen dat wordt ingezet om één bepaalde taak uit te voeren. Het onderscheid tussen diverse functies wordt gemaakt op basis van experimentele analyses en, meer recentelijk, op basis van de resultaten van neurobiologisch onderzoek (LeDoux, 2002; McClelland, et al., 1995; Wheeler, Stuss en Tulving, 1997). Een soortgelijke functionele benadering wordt algemeen toegepast binnen verschillende takken van de psychologie, en met name binnen de cognitieve psychologie. Binnen de cognitieve psychologie wordt bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen automatische

informatieverwerking, die onbewust en moeiteloos verloopt, en gecontroleerde informatieverwerking, die bewuste aandacht vereist (Chaiken en Trope, 1999). Het onderscheid tussen automatische en gecontroleerde functies is overigens ook relevant voor de motiatietspsychologie. Het is immers goed voorstelbaar dat sommige beweegredenen meer onbewust en moeiteloos het gedrag aansturen, terwijl andere meer een beroep doen op bewuste aandacht (Bargh en Ferguson, 2000; McClelland, Koestner en Weinberger, 1989).

Er bestaan inmiddels verschillende aanzetten om de functies die ten grondslag liggen aan gemotiveerd gedrag te beschrijven (Chaiken en Trope, 1999; McClelland, et al., 1989; Pyszczynski, Greenberg en Solomon, 1997). De tot dusver meest volledige beschrijving van de motivationele functies is te vinden in Personality Systems Interactions (PSI) theorie, een benadering die werd ontwikkeld door de Duitse psycholoog Julius Kuhl (Kuhl, 2000, 2001). Aangezien PSI-theorie de meest omvattende theorie is op het gebied van de motiatietspsychologie, biedt ze de meeste mogelijkheden om een compleet overzicht te krijgen van de motiatietspsychologie. Om deze reden zullen we nu een schets geven van de basisprincipes van deze theorie.

4.2.1 Vier motivationele functies

De PSI-theorie gaat uit van vier functies - toenadering, waarschuwing, analyse en integratie - die ten grondslag liggen aan het motivationele functioneren van de mens. Welke functie het gedrag aanstuurt, hangt onder meer af van de mogelijkheden en eisen van de omgeving af.

Laten we eerst maar eens uitgaan van de meest eenvoudige omgeving die we ons maar kunnen voorstellen: een omgeving waarin er altijd voldoende middelen voorhanden zijn om in alles te voorzien wat je als mens kunt wensen. Er is eten als je honger hebt, drinken als je dorst hebt, warmte enzovoorts. Ook je emotionele en sociale behoeften kun je naar hartelust uitleven: er zijn altijd leuke mensen om mee te praten, spelen, leuke dingen te ondernemen, te commanderen, enzovoort. Op het eerste gezicht zou je misschien denken dat je in zo'n paradijs geen enkele vorm van gedragssturing nodig hebt. Alles komt immers min of meer vanzelf naar je toe! Maar bij nadere beschouwing blijkt dat je toch al een beroep moet doen op bepaalde elementaire vormen van gedragssturing. In de eerste plaats heb je een aantal motorische gedragsprogramma's nodig om het beschikbare voedsel, drinken, enzovoort op te pakken en naar binnen te werken. Zonder enige vorm van *motorische gedragssturing* zou je immers verlamd zijn en ondanks alle overvloed nog steeds van de honger of dorst omkomen. In de tweede plaats heb je een intern meldingssysteem nodig dat je vertelt welke grondstoffen je van moment tot moment nodig hebt. Zonder deze interne meldingen zou je al snel geneigd zijn om zoveel te eten of te drinken dat je maag uit elkaar klapt, of zo lang doorgaan met seks bedrijven dat je omkomt van de honger. Dit interne meldingssysteem duiden motiatietspsychologen aan als het *behoeftesyteem*. Het behoeftesyteem dient uiteraard nauw samen te werken met de motorische gedragssturing, zodat je in staat bent om op het juiste moment de juiste bewegingen te maken die leiden tot optimale behoeftebevrediging. De motorische gedragssturing en het behoeftesyteem worden gezamenlijk aangeduid als de *toenaderingsfunctie* (zie Higgins, 1998).

In elk aards paradijs zijn er niet alleen tropische vruchten, frisse bergbeekjes en romantische zonsondergangen, maar ook giftige slangen en spinnen, bijtende muskieten en

roofdieren. Wanneer je alleen maar vanuit de toenaderingsfunctie zou handelen, dan zou je in de verleiding kunnen komen om deze gevaren te negeren. Als er een enorme spin op een banaan zit, dan is het verstandig om die banaan te laten hangen, zelfs wanneer je knorrende maag laat weten dat je honger hebt. Om te kunnen overleven in een wereld vol gevaren, heb je dus niet alleen een toenaderingsfunctie nodig, maar ook een *waarschuwingsfunctie*. De waarschuwingsfunctie bestaat in de eerste plaats uit een waarnemingsstelsel, dat je in staat stelt om signalen op te vangen die op een mogelijke dreiging kunnen duiden. In veel situaties kan behoeftebevrediging in conflict komen met het ontwijken van gevaar. Daarom dient een goed werkende waarschuwingsfunctie te beschikken over mogelijkheden om de toenaderingsfunctie te kunnen onderdrukken (met name wanneer er een grote dreiging wordt waargenomen) en direct het gedrag aan te sturen. Ook de waarnemingsfunctie beschikt dus over motorische gedragsprogramma's. Het verschil met de toenaderingsfunctie is echter dat de gedragsprogramma's van de waarschuwingsfunctie niet in verbinding staan met het behoeftesysteem. De motorische gedragssturing van de waarschuwingsfunctie dient immers uitsluitend het doel om je in veiligheid te brengen, zelfs wanneer je net zin had om jezelf op iets lekkers te trakteren (zie Higgins, 1998).

In een tropisch paradijs groeit en bloeit er van alles vanzelf, zonder menselijke inspanning. Zo'n omgeving is over het algemeen niet realistisch: meestal moeten mensen veel en zware arbeid verrichten voordat zij in al hun behoeften kunnen voorzien. Om genoeg mensen te kunnen voeden is bijvoorbeeld een zorgvuldig georganiseerde landbouw nodig. Landbouw is bij uitstek een activiteit die het moet hebben van uitgestelde behoeftebevrediging: je moet eerst gaan ploegen, zaaien, maaien etc., voordat je uiteindelijk tot een product komt waarmee je je honger kunt stillen. Het geplande en georganiseerde karakter van de landbouw zorgt er echter voor dat de voedselvoorziening vele malen efficiënter verloopt dan de voedselvoorziening via meer primitieve middelen zoals jagen en verzamelen. Dit impliceert dat het vaak nuttig kan zijn om het eigen handelen los te koppelen van de onmiddellijke behoeftebevrediging. Door geduldig te wachten en te plannen, investeren mensen in een toekomst die daardoor hopelijk meer behoeftebevrediging zal gaan opleveren. Het vermogen om de onmiddellijke behoeftebevrediging los te koppelen van het eigen gedrag wordt ondersteund door de *analysefunctie* (Gollwitzer, 1993; Kuhl en Beckmann, 1994; Vallacher, 1993). Rationele analyse zien we natuurlijk niet alleen terug in de landbouw maar eigenlijk in vrijwel alle doelgerichte activiteiten van mensen. De rationeel-analytische functie is een complexe vorm van gedragssturing, die bij mensen sterker ontwikkeld is dan bij andere diersoorten.

In het dagelijks leven komen mensen vaak ook voor nieuwe problemen te staan, problemen die ze niet alleen kunnen oplossen door het toepassen van de logische regels van de rationele functie. Deze problemen treden bijvoorbeeld op wanneer mensen moeten overschakelen naar een ander gedragspatroon. De eerste mensen die overschakelden van jagen en verzamelen naar de landbouw konden niet terugvallen op zorgvuldige uitgedachte agrarische wetenschap om hun oogst te maximaliseren. Wanneer deze pionierende boeren hadden gewacht totdat deze wetenschap beschikbaar was gekomen, dan waren zij ongetwijfeld snel verhongerd. In plaats daarvan moesten de boeren vindingrijk zijn, en zelf proberen aan te voelen hoe zij het beste te werk konden gaan. Het vermogen om creatieve oplossingen te bedenken voor nieuwe, niet eerder ontmoette problemen wordt ondersteund door de *integratiefunctie* (Deci en Ryan, 2000). De integratiefunctie stelt mensen in staat

om nieuwe ervaringen te verbinden met hun eerdere ervaringen, gevoelens en behoeften, ze daarmee te integreren (LeDoux, 2002; McClelland et al., 1995). De integratiefunctie helpt tevens om de bredere context waar te nemen waarin je je bevindt. Het is een functie die een belangrijke rol speelt in menselijke motivatieprocessen, omdat ze mensen in staat stelt om betekenis toe te kennen aan hun ervaringen (McClelland et al., 1989). Tevens is de integratiefunctie van belang bij het vormen van een coherent zelfbeeld (Deci en Ryan, 2000; Swann, 1987, 1992).

Toenadering en waarschuwing zijn volgens de functionele benadering meer elementaire functies, analyse en integratie zijn hogere, complexe functies die het gedrag aansturen. Elke functie wordt ingezet vanuit de vraag: hoe kan ik er beter van worden? Uiteindelijk is de mens immers gericht op het zich handhaven, op overleven.

In de volgende paragraaf worden de verschillen tussen de vier functies verder uitgewerkt.

4.2.2 Kenmerken van de vier functies

In figuur 4.1 staan belangrijke kenmerken van de vier motivationele functies weergegeven, waarvan de eerste twee hierboven reeds aan de orde kwamen. Bij enkele karakteristieken zullen we hieronder kort stil staan: a) de rol van het bewustzijn en b) motivationeel construct en typerende waarden.

a *De rol van bewustzijn*

Bewustzijn is onderverdeeld in twee hoofdvormen. De eerste vorm van bewustzijn verwijst naar *bewustzijn van het proces* waardoor de motivationele functies hun werk doen. Deze vorm van bewustzijn is alleen maar aanwezig bij de analysefunctie, die sterk verbonden is met delen van het brein die taalgebruik ondersteunen, zoals de linker prefrontale cortex (Sperry, 1968). Het rationeel-analytische denken is daarmee waarschijnlijk de enige vorm van psychologisch functioneren waarbij mensen niet alleen toegang hebben tot het resultaat van hun denkproces, maar ook tot het denkproces zelf, oftewel tot de afzonderlijke denkstappen die tot het resultaat hebben geleid. De werking van de waarschuwingfunctie is te weinig abstract (oftewel: verbonden met elementaire waarnemingen) om toegankelijk te zijn voor het bewustzijn. Recente onderzoeken wijzen namelijk op een belangrijke rol voor zeer primitieve hersendelen in het defensieve gedrag dat ondersteund wordt door de waarschuwingfunctie (LeDoux, 1995). De werking van de integratiefunctie is te zeer gebaseerd op parallelle informatieverwerking om toegankelijk te zijn voor het bewustzijn. De werking van de toenaderingsfunctie is zowel te weinig abstract (oftewel: verbonden met elementaire bewegingsfuncties) als te zeer gebaseerd op parallelle informatieverwerking om toegankelijk te zijn voor het bewustzijn.

	<i>Toenadering</i>	<i>Waarschuwing</i>	<i>Analyse</i>	<i>Integratie</i>
<i>Primaire functie</i>	Ruimtelijke oriëntatie en motoriek	Herkennen van mogelijke gevaren	Analyseren; complexe plannen maken en onthouden	Synthese, zingeving, creativiteit
<i>Primaire activiteit</i>	Bewegen	Waarnemen	Denken	Beleven
<i>Informatieverwerking</i>	Parallel	Serieël	Serieël	Parallel
<i>Abstractieniveau</i>	Concreet	Concreet	Abstract	Abstract
<i>Stijl</i>	Impressionistisch	Categorisch (zwart-wit denken)	Planmatig	Integratief
<i>Bewustzijn van proces</i>	Onbewust	Onbewust	Bewust	Onbewust
<i>Bewustzijn van resultaat</i>	Onbewust	Bewust	Bewust	Deels bewust, deels onbewust (voorbewust)
<i>Typerende waarden</i>	Verbondenheid; spontaniteit	Veiligheid; vertrouwdheid; moralisme	Logica; objectiveerbaarheid	Autonomie; religie; liefde
<i>Motivatieel construct</i>	Emotionele Behoeften	Vermijdingsgedrag	Complexe doelen en verplichtingen	Zingevende waarden en impliciete motieven

Figuur 4.1 Karakteristieken van de vier motivationele functies

Naast bewustzijn van het proces onderscheiden we ook *bewustzijn van het resultaat* van de werking van een motivationele functie. Deze vorm van bewustzijn is het duidelijkste aanwezig bij de analysefunctie en de waarschuwingfunctie. Wanneer mensen rationeel-analytisch nadenken hebben zij over het algemeen een gemakkelijke bewuste toegang tot het resultaat van hun gedachten. Daarnaast zijn ook waarschuwingssignalen over het algemeen bewust toegankelijk. Potentiële gevaren hebben als eigenschap dat zij automatisch de aandacht trekken (Baumeister, Bratslavsky, Finkenauer en Vohs, 2001; LeDoux, 1995; Rozin en Royzman, 2001). Zolang het gevaar niet geweken is zal het in de aandacht blijven, zodat het bewustzijn als het ware 'gegijzeld' wordt door gedachten aan de dreigende stimulus (Goleman, 1995).

De toenaderings- en integratiefuncties verlopen grotendeels onbewust. Bij beide functies is sprake van parallelle informatieverwerking, wat de toegang tot bewuste denkinhouden bemoeilijkt. De parallelle verwerking vindt bij de toenaderingsfunctie op een relatief laag, elementair niveau van de hersenen plaats (zoals de bewegingscentra van de basale ganglia; Lieberman, 2000). Hierdoor zijn de inhouden van de toenaderingsfunctie zeer beperkt toegankelijk voor het bewustzijn. Bij de integratiefunctie wordt de parallelle verwerking ondersteund de hogere hersendelen die evolutionair ook recenter zijn ontwikkeld, zoals de prefrontale cortex (Ledoux, 2002; McClelland et al., 1995; Wheeler et al., 1997). Hierdoor is de informatieverwerking bij de integratiefunctie meer integratief, abstract, dieper, meer gedifferentieerd. Qua abstractieniveau staat de werking van de integratiefunctie dichterbij symbolische, talige informatieverwerking. Hierdoor zijn de inhouden van de integratiefunctie voor een deel toegankelijk voor het bewustzijn. Via de integratiefunctie kunnen mensen op een intuïtieve manier 'aanvoelen' wat zij willen, wat belangrijk voor hen is en wat de bredere context is waarin zij zich bevinden.

Samengevat: de rol van bewustzijn in het aansturen van gedrag is beperkt. De enige functie die grotendeels toegankelijk is voor introspectie is de analysefunctie. De andere drie functies, toenadering, waarschuwing en integratie, opereren voor een belangrijk deel op een onbewust niveau.

b *Motivationale construct en typerende waarden*

Belangrijk in tabel 1 is ook het 'motivationale construct' oftewel de motivationele inhoud van de functies en de bijbehorende typerende waarden die mensen nastreven. Behoeften, vermijdingsgedrag, doelen en omvattende waarden en motieven worden respectievelijk ondersteund door de toenaderingsfunctie, de waarschuwingfunctie, de analysefunctie en de integratiefunctie. Er is dus niet één enkel mechanisme dat ten grondslag ligt aan menselijke beweegredenen, maar er is sprake van meerdere mechanismen. We behandelen ze hier kort.

Behoeften verwijzen naar elementaire motivaties. Ze beschrijven op een impliciet, onbewust niveau wat de persoon nodig heeft om zich fysiek en emotioneel gezien te kunnen handhaven. Fysieke behoeften zijn bijvoorbeeld eten en drinken. Veel psychologische, emotionele behoeften zijn meer sociaal georiënteerd, zoals de behoefte aan positief gestemde relaties met anderen (Bowlby, 1969; Baumeister en Leary, 1995), de behoefte aan seks (Baumeister en Tice, 2001) en de behoefte aan macht (McClelland et al., 1989). Het

streven naar bevrediging van dergelijke basisbehoeften wordt ondersteund door de toenaaderingsfunctie.

De waarschuwingfunctie is vooral van belang in situaties of omgevingen die bedreigend zijn voor de persoon. Onder zulke omstandigheden helpt de waarschuwingfunctie de persoon om alert te blijven op nieuwe gebeurtenissen die mogelijk nieuwe risico's met zich meebrengen. Maar een bedreigende situatie roept ook negatieve gevoelens op: de persoon voelt zich angstig en onveilig. De waarschuwingfunctie ondersteunt tevens *vermijdingsgedrag* dat erop is gericht om negatieve gevoelens te reduceren. Hierbij kunnen we denken aan gedragingen als het opzoeken van veilige en vertrouwde situaties, denkpatronen of handelingen. De typerende waarden waarin we dit terug zien is de hang naar veiligheid en vertrouwdheid. De waarschuwingfunctie speelt niet alleen een rol bij motivaties om negatieve emoties te reguleren bij bedreigingen maar ook bij motivaties om negatieve gebeurtenissen te vermijden of te voorkómen. Veel moralistische waarden (zoals 'gij zult niet stelen, doden, liegen, enzovoort') draaien bijvoorbeeld niet zozeer om het bevredigen van een bepaalde interne behoefte, maar zijn vooral gericht op het vermijden van negatieve gebeurtenissen (straf, sociale sancties; zie Haidt, 2001). Emotioneel gestemd moralisme wordt dus waarschijnlijk ondersteund door de waarschuwingfunctie. Overigens is het niet altijd zo dat waarden die worden ondersteund door de waarschuwingfunctie als zodanig zichtbaar worden in het gedrag. Zo worden waarden zoals 'orde' en 'veiligheid' tegenwoordig vaak uitgedrukt in rationeel-analytische termen zoals het aantal politieagenten per wijk of de maximaal toegestane hoeveelheid dioxines per milliliter melk, terwijl het aannemelijk is dat deze waarden voor een belangrijk deel worden ondersteund door de waarschuwingfunctie. Achter ogenschijnlijk rationele redeneringen kunnen dus meer elementaire motieven schuilgaan.

Het streven naar behoeftebevrediging en vermijdingsgedrag maken deel uit van de elementaire motivationele functies, waarbij het abstracte denkvermogen van de mens een geringe rol speelt. Deze functies zijn dan ook herkenbaar in veel andere diersoorten. Dit ligt anders bij het streven naar meer abstracte doelen, motieven en waarden. Het vermogen om meer abstracte doelen, motieven en abstracte waarden na te streven is typerend voor de mens.

Allereerst de *doelen*. Een doel verwijst naar een complexe, symbolische motivationele inhoud die op een expliciet bewust en abstract niveau (dus losgekoppeld van concreet gedrag) beschrijft wat voor de persoon gewenst of ongewenst is, en die uitvloeit in plannen om het doel te realiseren. Een doel is bijvoorbeeld: 'Ik wil deze maand een stuk grond kopen.' Een doel is vaak ingebed in algemenere doelstructuren. Hier bijvoorbeeld: 'Ik wil het grootste bedrijf hebben van deze regio.' Het formuleren en geactiveerd houden van doelen wordt ondersteund door de analysefunctie. Zakelijke, rationele plannen en beslissingen worden dus gevormd vanuit doelen. De waarden die gekoppeld zijn aan dergelijke doelen en plannen uiteten zich bijvoorbeeld in een hang naar logica en objectiveerbaarheid.

De werking van *motieven* is verbonden met de integratiefunctie. Motieven kun je zien als complexe schakelstations die verschillende gedragsroutines, waarneming, gedachten en gevoelens coördineren. Op deze wijze sturen motieven gedrag aan dat dient ter bevrediging van een thematische behoefte, oftewel een behoefte die rond een bepaald thema draait. De drie belangrijkste thematische motieven zijn *prestatie*, *macht/autonomie* en *affiliatie*. Hoewel motieven grotendeels onbewust zijn, dus impliciet (zie figuur 4.1), zijn

psychologen met behulp van de zg. thematische onderzoeksmethode in staat gebleken om inzicht te krijgen in de belangrijkste impliciete motieven van mensen (Atkinson, 1958; Heckhausen, 1991; McClelland, 1985; zie echter ook Deci en Ryan, 2000). Hier willen we nog vermelden dat is gebleken dat er een lage samenhang is tussen impliciete motieven en expliciete, zelfgerapporteerde motieven. Deze lage samenhang is waarschijnlijk verklaarbaar uit het feit dat mensen geen bewuste toegang hebben tot impliciete motieven (zie figuur 4.1). Recent onderzoek suggereert evenwel dat de samenhang tussen impliciete en expliciete motieven sterker wordt wanneer mensen worden aangemoedigd om gevoelsmatig te reageren (Schultheiss en Brunstein, 1999).

Hoewel behoeften en motieven beide hoofdzakelijk gevoelsmatig van aard zijn (in tegenstelling tot doelen), en motieven gebaseerd zijn op een emotionele behoefte van de toenaderingsfunctie, zijn er verschillen tussen beide. Een van de verschillen is dat behoeften op een primitievere manier het gedrag zullen aansturen dan motieven. Behoeften houden minder rekening met de context, met wat al of niet gepast is, terwijl motieven juist op een gevoelige manier met de context om kunnen gaan. Door het motief wordt je dus op een meer intelligente manier geleid naar situaties die je kunnen helpen om je emotionele behoeften te bevredigen. Belangrijk is echter dat motieven dit op een spontane, gevoelsmatige manier doen, dus zonder dat er analytische vermogens aan te pas komen.

Persoonlijke waarden of principes worden eveneens ondersteund door de integratiefunctie. Hierbij moeten we vooral denken aan brede, veelomvattende waardensystemen met zingevende eigenschappen. Religieuze systemen bieden bijvoorbeeld een allesomvattend kader waardoor elk aspect van het leven wordt voorzien van betekenissen. Religieuze waarden worden overigens alleen ondersteund door de integratiefunctie wanneer de persoon deze waarden daadwerkelijk heeft omarmd en heeft geïntegreerd met de andere aspecten van zijn of haar persoonlijkheid. Wanneer dit niet het geval is, dan kan iemand natuurlijk nog steeds religieus zijn. Niet-integratieve vormen van religie worden ondersteund door de andere motivationele functies. Mensen kunnen bijvoorbeeld een religie aannemen omdat zij het gezellig vinden om samen met anderen naar de kerk of moskee te gaan (toenaderingsfunctie), omdat zij daartoe worden gedwongen door hun overheid (waarschuwingsfunctie), of omdat zij daardoor een belastingvoordeel ontvangen (analyse). Ondanks de mogelijke betrokkenheid van deze andere functies vormt religie bij uitstek een terrein waarop de integratiefunctie actief is, vanwege het omvattende en integratieve karakter van religieuze waarden.

Uiteraard kunnen mensen ook omvattende waardensystemen aanhangen die niet-religieus of zelfs antireligieus van aard zijn, zoals het marxisme, verlichtingsdenken of deep ecology. Vanuit psychologisch oogpunt is het echter aannemelijk dat dergelijke niet-religieuze waarden vaak door dezelfde motivationele functies worden ondersteund als religieuze waarden.

4.2.3 Gevaren van fixatie op een bepaalde functie

We hebben nu het terrein van de motivatiepsychologie besproken aan de hand van vier fundamentele functies: analyse, toenadering, waarschuwing en integratie. Elk van deze vier functies heeft zo haar nuttige kanten. Toenadering helpt je om snel en flexibel te handelen, waarschuwing zorgt ervoor dat je op je hoede blijft voor gevaren, analyse is handig bij het

oplossen van complexe problemen, en integratie zorgt ervoor dat je diepere betekenis kunt verlenen aan je ervaringen. Maar zoals ook af te leiden is uit figuur 4.1 zijn er gevaren verbonden aan te sterke fixatie op elk van de functies. Het grootste gevaar van fixatie op de toenaderingsfunctie is impulsiviteit. Wanneer je continu vanuit de toenaderingsfunctie handelt, dan bestaat het gevaar dat je vaak te hard van stapel loopt en jezelf onbedachtzaam in allerlei situaties begeeft. Iemand die teveel vanuit de waarschuwingfunctie het gedrag aanstuurt is juist overdreven voorzichtig en angstig ingesteld, en daardoor geneigd om aantrekkelijke kansen te laten schieten.

Ook aan een overdreven gebruik van de analysefunctie zijn risico's verbonden. Het kan op den duur verlamvend werken, omdat het elementaire processen gericht op behoeftebevrediging onderbreekt of onderdrukt: niet dat er een gebrek is aan plannen om het doel te bereiken, maar het lukt simpelweg niet om tot actie te komen. Te ver doorgevoerde rationele analyse heeft bovendien als gevaar dat je vervreemd raakt van je eigen gevoelens. Bij over-rationele mensen lopen hun rationele gedachten en hun gevoelens als het ware uit de pas, zodat zij niet meer goed kunnen aanvoelen wat zij zelf fijn of vervelend vinden. Kuhl en Beckmann (1994) noemen deze toestand 'vervreemding' (zie ook Wilson, Dunn, Kraft en Lisle, 1989). Overdreven gebruik van de analysefunctie werkt dus verlamvend en vervreemdend. Op het moment dat je niet meer doet wat je wilt doen (verlamming) en niet eens meer precies weet wat je nu wilt (vervreemding), dan wordt het moeilijk om nog veel plezier te beleven in je bestaan. Het is daarom te verwachten en ook door onderzoek ondersteund (Taylor en Brown, 1988) dat een te sterk doorgevoerde analytische rationaliteit op den duur tot depressieve gevoelens zal leiden.

Overmatige fixatie op de integratiefunctie brengt ook gevaren met zich mee. Zoals in situaties waar het draait om leven of dood waar het functioneler is om vanuit de waarschuwingfunctie te reageren. De integratiefunctie werkt een stuk trager dan de elementaire functies, omdat deze functie van moment tot moment gevoelig is voor nieuwe informatie en altijd maar rekening houdt met de context. De integratiefunctie is eveneens minder voorspelbaar dan de analysefunctie, omdat de integratiefunctie niet volgens formele regels opereert. Als de situatie ook maar een klein beetje anders is, dan zal de integratiefunctie opeens tot heel ander gedrag kunnen leiden. Bovendien heeft de integratiefunctie de neiging om gevoelens van angst te bezweren, zelfs wanneer er reële bedreigingen opduiken. Een fixatie op de integratiefunctie kan daardoor leiden tot het verwaarlozen van waarschuwingssignalen.

4.3 Zelfregulatie: het gecoördineerde samenspel tussen de vier functies

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat iemand alleen goed kan functioneren als hij alle vier functies tot zijn beschikking heeft én als hij elke functie op het juiste moment aanspreekt. Dit betekent dat het strategisch wisselen tussen de functies, oftewel de gerichte coordinatie tussen de functies van cruciaal belang is om goed te kunnen functioneren. Binnen de motivatiepsychologie wordt het geheel van processen dat verantwoordelijk is voor de coordinatie tussen verschillende psychologische functies aangeduid met het begrip *zelfregulatie*. Je zou zelfregulatie ook 'meta-motivatie' kunnen noemen, aangezien

zelfregulatie verwijst naar de sturingsprocessen die bepalen op wat voor manier de verschillende motivationele functies worden ingezet.

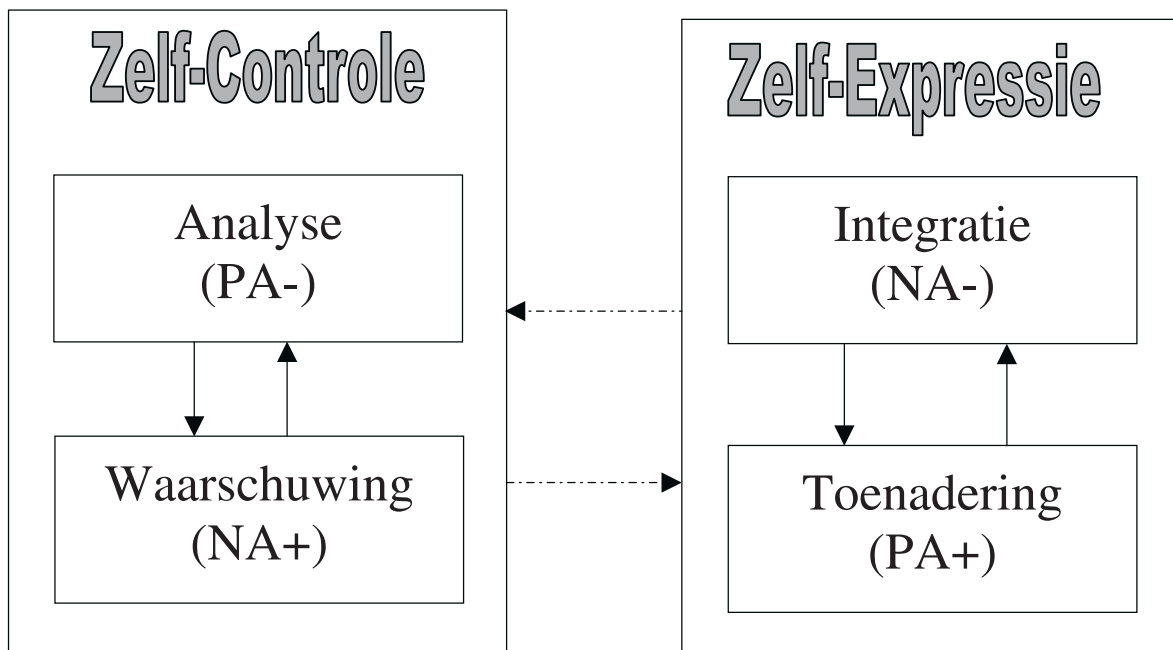
4.3.1 Automatische sturing versus top-down zelfregulatie

In het dagelijks spraakgebruik kennen we ook termen die naar zelfregulatie verwijzen. De bekendste is het begrip *wilskracht*. Kunnen we dit begrip ook in functionele termen beschrijven?

Wanneer we vaststellen dat iemand een zwakke wilskracht heeft, dan bedoelen we daarmee dat die persoon de voorrang geeft aan lagere sturingsfuncties, oftewel de toenaderings- en waarschuwingfuncties. In functionele termen wordt dit beschreven als *automatische sturing of regressie*. Automatische sturing houdt in dat de meer elementaire functies - toenadering en waarschuwing - het overnemen van de meer abstracte functies - analyse en integratie. Wanneer er sprake is van automatische sturing, dan ontbreekt er een centraal sturingsmechanisme. Mensen worden voortgetrokken door hun behoeften (toenadering) of hun angsten (waarschuwing), zonder dat er sprake is van een centrale regie die voor een hogere consistentie in het gedrag zorgt. Automatische sturing is in twee gevallen adaptief. In de eerste plaats is er geen centrale regie nodig wanneer de omgeving heel erg veilig is en er voldoende hulpmiddelen zijn om de eigen behoeften te bevredigen. De meer complexe sturingsfuncties zijn in zo'n geval overbodig. In de tweede plaats kan een centrale regie nutteloos worden in een extreem onveilige en onvoorspelbare situatie waaruit geen uitweg mogelijk is. De complexe sturingsfuncties zijn er namelijk gericht op de voorspelbaarheid en controleerbaarheid van situaties te verhogen. Wanneer dit laatste onmogelijk is, dan heeft een centrale regie (het nastreven van abstracte doelen, plannen, motieven en waarden) geen zin meer.

Wanneer we vaststellen dat iemand een sterke wilskracht heeft, dan bedoelen we daarmee dat die persoon goed in staat is om zijn of haar doelen en motieven om te zetten in daden, zelfs wanneer deze persoon weerstand of tegenslagen ervaart. In functionele termen wordt dit beschreven als *top-down zelfregulatie*. Top-down zelfregulatie houdt in dat de meer abstracte functies - analyse en integratie - de regie voeren over de meer elementaire functies. Wanneer er sprake is van top-down zelfregulatie, dan wordt het gedrag dus centraal aangestuurd. Top-down zelfregulatie is zinvol wanneer de omgeving af en toe voor moeilijkheden zorgt en tegelijkertijd een zekere mate van voorspelbaarheid en controleerbaarheid heeft. In zulke situaties kan een centrale regie helpen om de behoeftebevrediging te optimaliseren en gevaren te minimaliseren.

Hieronder gaan we dieper in op het proces van top-down zelfregulatie zoals beschreven in de PSI-theorie van Kuhl (2000, 2001; Koole en Kuhl, 2003). We bouwen de bespreking op aan de hand van figuur 4.2, een schematische weergave van PSI-theorie.

——— Facilitatie
 - - - - - Inhibitie

PA- = afname van positief affect; PA+ = toename van positief affect;
 NA+ = toename van negatief affect; NA- = afname van negatief affect.

Figuur 4.2 PSI-theorie

4.3.2 Top-down zelfregulatie: zelfcontrole versus zelfexpressie

PSI-theorie onderscheidt twee vormen van top-down zelfregulatie: zelfcontrole en zelfexpressie. Deze vormen ontstaan door spontane coalities tussen abstracte en elementaire functies. Deze coalities hangen samen met verschillen in de manier waarop de functies informatie verwerken. Functies die gebruik maken van seriële informatieverwerking - analyse en waarschuwing hebben moeite om soepel om te gaan met functies die gebruik maken van parallelle informatieverwerking - toenadering en integratie. Dat komt doordat seriële verwerking stapsgewijs gaat en zich op één waarneming of doel tegelijkertijd concentreert, terwijl parallelle verwerking een groot aantal informatie-eenheden tegelijkertijd aanpakt.

Voor het psychologisch functioneren op individueel niveau is het vooral van belang dat de coördinatie van seriële en parallelle functies vaak extra inspanningen vergt van het zelfregulatie systeem. Zonder deze extra inspanningen ontstaan er spontaan coalities tussen de seriële functies enerzijds en de parallelle functies anderzijds, zoals in figuur 4.2 is te zien.

De coalitie tussen de seriële functies -analyse en waarschuwing, oftewel tussen denken en waarnemen- wordt aangeduid met de term *zelfcontrole*. Wanneer iemand aan zelfcontrole doet, dan is het functioneren van deze persoon gericht op één doel of plan of één mogelijk bedreigende waarneming. Spontaan opkomende impulsen (die worden onder-

steund door de toenaderingsfunctie) en geruststellende of positieve betekenissen (die worden ondersteund door de integratiefunctie) worden onderdrukt. Kuhl (2000) vergelijkt zelfcontrole daarom met een *interne dictatuur*, waarbij één enkel doel of één enkele waarneming hun wil opleggen aan alle andere wensen en waarnemingen van de persoon.

De coalitie tussen de parallelle functies -toenadering en integratie, oftewel tussen doen en beleven- wordt ook wel aangeduid met de term *zelfexpressie*. Wanneer iemand aan zelfexpressie doet, dan is het functioneren van deze persoon gericht op het bevredigen van meerdere behoeften en motieven tegelijkertijd en is de waarneming gericht op grote, zinvolle gehelen. Spontane impulsen uit de toenaderingsfunctie krijgen de ruimte, maar binnen de context die wordt waargenomen door de integratiefunctie. Hierdoor kan behoeftenbevrediging plaatsvinden op een manier die rekening houdt met de omstandigheden. Geruststellende en positieve betekenissen worden geactiveerd, dus signalen die duiden op dreiging of gevaar (de waarschuwingfunctie) worden onderdrukt. Kuhl (2000) vergelijkt zelfexpressie met een *interne democratie*, waarbij een grote hoeveelheid aan wensen, gevoelens en waarnemingen invloed heeft op het functioneren van de persoon.

4.3.3 Optimaal functioneren: wilsbekwaamheid en persoonlijke groei

De spontane functionele coalities (zelfcontrole en zelfexpressie) bieden volgens PSI-theorie geen garantie voor optimaal functioneren. Waarom niet? PSI-theorie onderscheidt twee componenten van optimaal functioneren: *wilsbekwaamheid* en *persoonlijke groei*. Wilsbekwaamheid houdt in dat je in staat bent om een voornemen of plan te formuleren en om dit plan vervolgens uit te voeren. Persoonlijke groei houdt in dat je openstaat voor nieuwe ervaringen en in staat bent om deze nieuwe ervaringen te integreren in je eigen persoon.

Om tot wilsbekwaamheid en persoonlijke groei te kunnen komen, is het noodzakelijk dat je kunt wisselen tussen de seriële en parallelle motivationele functies. Wilsbekwaamheid vereist namelijk een wisseling tussen analyse (om een plan of voornemen te formuleren) en toenadering (om het plan of voornemen uit te voeren; Gollwitzer, 1993). Persoonlijke groei vereist een wisseling tussen de waarschuwingfunctie (om een nieuwe, ongewenste of onverwachtse gebeurtenis te kunnen waarnemen) en de integratiefunctie (om de nieuwe ervaring te kunnen integreren met je eerdere ervaringen; Deci en Ryan, 2000). Echter, zoals we al eerder zagen, is het niet zonder meer mogelijk om te wisselen tussen een seriële en een parallelle functie. Hoe krijgen mensen dit voor elkaar?

4.3.4 Functionele dynamiek: de bemiddelende rol van affect

PSI-theorie stelt dat positieve en negatieve gevoelens (positief en negatief affect) een bemiddelende rol speelt bij het wisselen tussen seriële en parallelle functies. Anders gezegd: affecten zijn energetische krachten die de dynamiek verzorgen tussen de functies. Ze verzorgen de communicatie en onderlinge afstemming tussen de vier motivationele functies.

Hoe moeten we ons die rol van affect in het proces van zelfregulatie voorstellen? Laten we beginnen met het *positief affectsysteem*. Dat bemiddelt tussen toenadering en analyse, tussen doen en denken. Zolang er sprake is van het onbelemmerd kunnen bevredigen van behoeften, gaat dit gepaard met een prettig gevoel, met positief affect (in Figuur

4.2: PA+). Dit gevoel geeft het signaal door dat het systeem in de toenaderingsfunctie kan blijven. Op het moment dat mensen geen positief affect meer ervaren, is de behoeftebevrediging op de een of andere manier gefrustreerd of geblokkeerd. Het uitblijven van positief affect is daarom een signaal dat ervoor zorgt dat de toenaderingsfunctie wordt uitgeschakeld, zodat de persoon zijn of haar analysefunctie kan aanspreken. Oftewel: door het verdwijnen van positief affect (in Figuur 1: PA-) gaan mensen van doen naar denken, om het probleem te analyseren en een plan van aanpak te bedenken. Zodra dat is gebeurd, kan via het positief affectstelsel weer geschakeld worden van de analyse- naar de toenaderingsfunctie: van denken naar doen.

Het *negatief affectstelsel* heeft een vergelijkbare bemiddelende rol tussen waarschuwing en integratie, tussen waarnemen en beleven. De energie van het affectstelsel is hier gericht op een waargenomen bedreiging. Daarbij gaat het niet alleen om fysieke bedreigingen maar ook om psychologische bedreigingen waarbij zelfrelevante motieven en waarden in het geding zijn. Zodra de persoon in zijn of haar dagelijks functioneren een bedreiging waarneemt of anticipeert, komt het negatief affectstelsel in actie. De persoon voelt zich angstig en bedreigd (in figuur 4.2: NA+). Verhoging van het negatieve affect activeert de waarschuwingfunctie om uit te vinden waar de dreiging precies vandaan komt. Om het negatieve affect weer ongedaan te maken kan het negatief affectstelsel twee dingen doen. Om te beginnen kan het systeem het negatieve affect onderdrukken door terug te grijpen op vertrouwde en veilige situaties. Wanneer het negatieve affect hierdoor voldoende wordt gedempt, zal de waarschuwingfunctie afzwakken, zodat de persoon weer gereed is om andere functies te gebruiken. Een tweede mogelijkheid om negatief affect af te zwakken is om de integratiefunctie te activeren. De persoon gaat van waarnemen naar beleven. De integratiefunctie kan bijvoorbeeld komen met geruststellende gedachten (de bedreiging wordt herkend en de persoon weet ermee om te gaan op basis van eerdere ervaringen), betekenis of zin geven aan de bedreigende situatie of creatieve oplossingen bedenken die de situatie in een nieuw licht plaatsen, een andere betekenis geven. Hierdoor kan het negatieve affect worden gedempt (in figuur 4.2: NA-). Als de integratiefunctie niet wordt ingezet, zal de persoon binnen de lagere functie van waarschuwing het negatief affect onderdrukken door terug te grijpen op vertrouwde en veilige situaties.

Omgekeerd zal - als de persoon geen negatief affect (NA-) ervaart omdat de omgeving veilig en zonder bedreiging is - de integratiefunctie het gedrag van de persoon kunnen aansturen. Als echter negatieve gevoelens ontstaan die niet eenvoudig door de integratiefunctie kunnen worden weggedrukt, dan zal het affectstelsel de energie verschuiven naar de waarschuwingfunctie en de integratiefunctie ermee ophouden. Door negatief affect gaan mensen van beleven naar waarnemen.

4.3.5 Externe versus interne affect regulatie

Het wisselen tussen meer of minder positieve en negatieve gevoelens helpt mensen om hun verschillende functies te coördineren, en daarmee om optimaal te functioneren. Maar hoe komt deze afwisseling van gevoelens tot stand?

Volgens PSI-theorie zijn er twee manieren waarop mensen veranderingen in hun gevoelens ervaren. In de eerste plaats kan de omgeving ervoor zorgen dat bepaalde gevoelens worden opgewekt. Positieve gevoelens ontstaan wanneer de omgeving de behoeften van de persoon bevredigt of belooft te bevredigen. Dezelfde positieve gevoelens raken gefrustreerd wanneer behoeftenbevrediging op zich laat wachten. Negatieve gevoelens ontstaan wanneer de omgeving (potentieel) bedreigend is voor de persoon. Dergelijke negatieve gevoelens worden gereduceerd wanneer de dreiging wordt afgewend. Veranderingen in de omgeving leiden er dus toe dat positieve of negatieve gevoelens worden versterkt. Deze affectieve veranderingen leiden er vervolgens toe dat de bijbehorende motivationele functies worden versterkt of verzwakt. Op deze manier vindt er een afstemming plaats tussen de toestand van de omgeving en de motivationele toestand waarin de persoon zich bevindt. Deze omgevings-gestuurde vorm van affect regulatie wordt ook wel *externe affect regulatie* genoemd.

De externe omgeving is echter niet de enige factor die bepaalt hoe mensen zich voelen (en daardoor, indirect, hoe mensen zich gedragen). Mensen kunnen ook intern, bij zichzelf processen activeren die invloed uitoefenen op hun gevoelens. Iemand die verlaten wordt door haar geliefde kan bijvoorbeeld gaan denken aan alle irritante gewoontes van haar ex-geliefde. De verdrietige gevoelens van het gedumpt worden kunnen op deze manier worden gereduceerd en zelfs overgaan in gevoelens van opluchting. Iemand die is gezakt voor zijn eindexamen kan al zijn andere talenten voor de geest halen, waardoor het eindexamen opeens minder belangrijk lijkt. Dergelijke vormen van affect regulatie wordt ook wel *interne affect regulatie* genoemd (zie Gross, 2002).

4.3.6 Vier soorten interne affect regulatie

Interne affect regulatie is een vorm van zelfregulatie. Volgens PSI-theorie kunnen de vier motivationele functies die we eerder hebben besproken worden ingezet tijdens de interne affect regulatie. Affect regulatie door middel van de toenaderingsfunctie wordt gekenmerkt door een 'vlucht' in positieve gevoelens. Het effect van negatieve gebeurtenis wordt tegengegaan door positieve gevoelens onmiddellijk te verhogen. Mensen kunnen bijvoorbeeld zichzelf afleiden door naar een leuke film te gaan, iets leuks voor zichzelf te kopen of zichzelf vol te stoppen met chocola. Dergelijke vormen van affect regulatie kunnen tijdelijk helpen om negatieve gevoelens te ontwijken. Affect regulatie via de toenaderingsfunctie is echter op de lange termijn niet erg stabiel. Wanneer een negatieve gebeurtenis echter niet vanzelf weer wordt rechtgezet, dan zullen de negatieve gevoelens van de persoon onherroepelijk terugkomen.

Affect regulatie door middel van de analysefunctie wordt gekenmerkt door het onderdrukken van ongewenste gevoelens. Mensen kunnen bijvoorbeeld gevoelsmatig afstand nemen van de situatie door een objectieve houding aan te nemen en zich af te sluiten voor hun gevoel. De analysefunctie is bij uitstek geschikt voor het onderdrukken van positieve

gevoelens, maar ook negatieve gevoelens kunnen enigszins gedempt worden door rationeel-analytisch denken (Gross, 2002). Affect regulatie via de analysefunctie is relatief flexibel en kan vooral op de korte termijn effectief zijn. Belangrijk nadelen zijn echter:

- dat deze strategie relatief veel inspanning kost;
- dat het meestal even duurt voordat je via deze strategie van je negatieve gevoelens af bent;
- dat deze strategie minder goed werkt wanneer iemand sterk emotioneel is.

Vanwege het laatste aspect werkt analytische affect regulatie het beste preventief, oftewel wanneer mensen vooraf al van zichzelf kunnen inschatten dat zij in een bepaalde situatie ongewenste gevoelens zullen beleven (bijvoorbeeld tijdens een begrafenis). Een nadeel op de lange termijn is dat analytische affect regulatie ertoe kan leiden dat mensen vervreemd raken van hun eigen gevoelens (zie paragraaf 2.3)

Affect regulatie door middel van de waarschuwingfunctie wordt gekenmerkt door een hang naar vertrouwdheid en structuur ('zwart-wit denken'). De waarschuwingfunctie beschikt niet over veel flexibiliteit, zodat gedrag dat aangestuurd wordt door deze functie een rigide, dwangmatig karakter heeft (Baumeister, 1996; Deci en Ryan, 2000). Omdat de waarschuwingfunctie leidt tot het versterken van negatieve signalen, is deze functie niet erg geschikt om negatief affect weg te reguleren. Tijdelijke reducties in negatief affect kunnen waarschijnlijk wel door deze functie worden bewerkstelligd.

Affect regulatie door middel van de integratiefunctie wordt gekenmerkt door de activatie van uitgebreide cognitieve netwerken, die helpen om zin te geven aan negatieve gebeurtenissen. De integratiefunctie leent zich erg goed voor interne affect regulatie, omdat deze functie nauw verbonden is met emotionele informatieverwerking. Een nadeel is dat affect regulatie via de integratiefunctie langzamer verloopt dan affect regulatie via toenadering of waarschuwing. De reden hiervoor is dat het integreren van een negatieve ervaring in je eerdere ervaringen vaak enige tijd kost (McClelland et al., 1995). Deze integratie wordt in het dagelijks leven ook wel het 'verwerken' van een negatieve ervaring genoemd. Wanneer een negatieve ervaring eenmaal verwerkt is, dan bewerkstelligt integratieve affect regulatie langdurige reducties van negatief affect.

4.3.7 Zelfregulatie: aangeboren of aangeleerd?

In de laatste jaren zijn er steeds meer studies verschenen die wijzen op het belang van genetische factoren voor het psychologische functioneren (Plomin, DeFries, McClearn en McGuffin, 2001). In hoeverre is zelfregulatie ook aangeboren? Deze vraag is belangrijk, omdat ze samenhangt met de vraag in hoeverre mensen in staat zijn om effectievere vormen van zelfregulatie aan te leren.

Volgens PSI-theorie is het aannemelijk dat veel elementaire zelfregulatie functies voor een belangrijk deel zijn gebaseerd op aangeboren, genetische processen. De motorische programma's van de toenaderingsfunctie en de categorisatieprocessen van de waarschuwingfunctie zullen dus voor een groot deel berusten op genetische factoren. Bij meer complexe functies is het echter niet aannemelijk dat deze volledig genetisch voorgeprogrammeerd zijn (LeDoux, 2002). Dergelijke functies ontwikkelen zich uit een interactie tussen genetische en omgevingsfactoren. De analyse- en integratiefuncties zullen daarom sterker worden bepaald door de specifieke leerervaringen van het individu. Dit impliceert dat er ruimte is voor de samenleving om personen te op te voeden en te trainen

dat er ruimte is voor de samenleving om personen te op te voeden en te trainen zodat meer effectieve manieren van zelfregulatie binnen handbereik komen.

4.4 Epiloog

In dit hoofdstuk hebben we stilgestaan bij de psychologische factoren die ten grondslag liggen aan de beweegredenen van mensen. Uit dit overzicht is naar voren gekomen dat rationeel-analytische, bewuste functies maar een klein deel uitmaken van de processen die mensen in beweging zetten. Er blijken zelfs drie niet-rationele functies te zijn -toenadering, waarschuwing en integratie- die elk op hun eigen manier gemotiveerd gedrag aansturen. Het gegeven dat drie van de vier sturingsfuncties die mensen gebruiken niet rationeel-analytisch zijn wil niet zeggen dat de beweegredenen van mensen meestal dom of regressief zijn. Integendeel: uit ons overzicht bleek dat optimaal functioneren juist vereist dat mensen al hun functies aanspreken, dus zowel hun meer analytische als hun meer gevoelsmatige functies. Daarnaast zijn gevoelens (het positieve en negatieve affectsysteem) van fundamenteel belang voor het coördineren van de functies, voor een effectieve wisselwerking tussen de verschillende functies. De belangrijkste conclusie van dit overzicht van de motivatiepsychologie is daarom misschien wel dat juist de niet-analytische, gevoelsmatige processen van cruciaal belang zijn voor het functioneren van de mens.

Literatuur

Ajzen, I., en Fishbein, M., *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1980.

Austin, J. T., en Vancouver, J.B., Goal constructs in psychology: Structure, process, and content. In: *Psychological Bulletin* 120 (1996), 338-375.

Bargh, J. A., en Ferguson, M. J., Beyond behaviorism: On the automaticity of higher mental processes. In: *Psychological Bulletin* 126 (2000), 925-945.

Baumeister, R. F., Self-regulation and ego-threat: Motivated cognition, self-deception, and destructive goal setting. In: P. M. Gollwitzer en J. A. Bargh (Eds.), *The psychology of action*. New York, Guilford (pp. 27-47), 1996.

Baumeister, R.F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., en Vohs, K.D., 'Bad is stronger than good'. *Review of General Psychology*, 2002.

Baumeister, R. F., en Leary, M. R., 'The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation'. In: *Psychological Bulletin* 117 (1995), 497-529.

Bowlby, J., *Attachment and loss* (Vol. 1). New York, Basic Books 1969.

Chaiken, S. en Trope, Y. (Eds.), *Dual process theories in social psychology*. New York, Guilford, 1999.

Deci, E. L., en Ryan, R. M., 'The 'what' and 'why' of goal pursuits: Human needs and the self-determination perspective'. In: *Psychological Inquiry* 11 (2000), 227-268.

De Houwer, J., Thomas, S., en Baeyens, F., 'Associative learning of likes and dislikes: A review of 25 years of research on human evaluative conditioning'. In: *Psychological Bulletin* 127 (2001), 853-869.

Geen, R. G., *Human motivation: A social psychological approach*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole, 1995.

Goleman, D., *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. London, Bloomsbury, 1995.

Gollwitzer, P. M., Goal achievement. 'The role of intentions'. In: *W. Stroebe and M. Hewstone (Eds.)*. *European Review of Social Psychology* 4 (1993), 141-142.

Gollwitzer, P.M., en Moskowitz, G.B., Goal effects on thought and behavior. In: E.T. Higgins en A.W. Kruglanski (Eds.). *Social Psychology: Handbook of Basic Principles* (pp. 361-399). New York: Guilford Press 1996.

Gross, J. J., 'Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences'. In: *American Psychologist* 39 (2002), 281-291.

Heckhausen, H., *Motivation and action*. Berlin, Springer-Verlag, 1991.

Higgins, E. T., 'Promotion and prevention focus as a motivational principle'. In: *M. P. Zanna (Ed.)*, *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 30, pp. 1-46). San Diego, Academic Press, 1998.

Hofstee, W. K. B., 'Persoonlijkheidsstructuur: de AB5C-taxonomie van Nederlandse eigenschapstermen'. *Nederlands*. In: *Tijdschrift voor de Psychologie*, 46 (1991), 262-274.

Jung, C. G., *Typologie*. München, dtv, 1936/1990.

Koole, S. L., en Kuhl, J., *In search of the real self: A functional perspective on optimal self-esteem and authenticity*. *Psychological Inquiry*, 2003.

Kuhl, J., 'A functional-design approach to motivation and self-regulation: The dynamics of personality systems interactions'. In: Boekaerts, M., Pintrich, P. R., en Zeidner, M. (Eds.), *Handbook of self-regulation* (pp. 111-169). San Diego, Academic Press, 2000.

Kuhl, J., *Motivation und Persönlichkeit: Interaktionen psychischer Systeme*. Göttingen, Hogrefe, 2001.

Kuhl, J., en Beckmann, J. (Eds.), *Volition and personality: State versus action orientation*. Göttingen, Hogrefe en Huber, 1994a.

Kuhl, J., en Beckmann, J., 'Alienation: ignoring one's preferences'. In: J. Kuhl en J. Beckmann (Eds.), *Volition and personality: State versus action orientation*, (pp. 375-390). Göttingen, Hogrefe en Huber, 1994b.

LeDoux, J., *The emotional brain*. New York, Simon en Schuster, 1995.

LeDoux, J., *Synaptic self: How our brains become who we are*. London, MacMillan 2002.

Lieberman, M. D., Intuition: 'A social-cognitive neuroscience approach'. In: *Psychological Bulletin* 126 (2000), 109-137.

- McClelland, D. C., *Human motivation*. Glenview, IL: Scott, Foresman en Co, 1985.
- McClelland, D. C., Koestner, R., en Weinberger, J., 'How do self-attributed and implicit motives differ?' In: *Psychological Review* 96 (1989), 690-702.
- McClelland, J. L., McNaughton, B. L., en O'Reilly, R. C., 'Why there are complementary learning systems in the hippocampus and neocortex: Insights from the successes and failures of connectionist models of learning and memory'. In: *Psychological Review* 102 (1995), 419-457.
- McCrae, R. R., en John, O. P., 'An introduction to the five-factor model and its applications'. In: *Journal of Personality* 60 (1992), 173-215.
- Nowak, A., Vallacher, R. R., Tesser, A., en Borkowski, W., 'Society of self: The emergence of collective properties in self-structure'. In: *Psychological Review* 107 (2000), 39-61.
- Öhman, A., en Mineka, S., Fears, phobias, and preparedness, 'Toward an evolved module of fear and learning'. In: *Psychological Review* 108 (2000), 483-522.
- Plomin, R., DeFries, J. C., McClearn, G. E., en McGuffin, P. (Eds.). *Behavioral genetics (4th ed.)*. New York: Worth, 2000.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., en Solomon, S., 'Why do we need what we need?' A terror management perspective on the roots of human social motivation. In: *Psychological Inquiry* 8 (1997), 1-20.
- Read, S. J., Vanman, E. J., en Miller, L. C., 'Connectionism, parallel constraint satisfaction processes, and Gestalt principles: (Re)introducing cognitive dynamics to social psychology'. In: *Personality and Social Psychology Review* 1 (1997), 26-53.
- Rozin, P., en Royzman, E. B., 'Negativity bias, negativity dominance, and contagion'. In: *Personality and Social Psychology Review* 5 (2001), 296-320.
- Schultheiss, O. C., en Brunstein, J. C., 'Goal imagery: Bridging the gap between implicit motives and explicit goals'. In: *Journal of Personality* 67 (1999), 1-38.
- Sperry, R. W., 'Hemispheric disconnection and unity in conscious awareness'. In: *American Psychologist* 23 (1968), 723-733.
- Swann, W. B., Jr., 'Identity negotiation: Where two roads meet'. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 53 (1987), 1038-1051.
- Taylor, S. E., en Brown, J. D., 'Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health'. In: *Psychological Bulletin*, 103 (1988), 193-210.

Vallacher, R. R., 'Mental calibration: Forging a working relationship between mind and action'. In: D. M. Wegner en J. W. Pennebaker (Eds.), *Handbook of mental control* (pp. 443-472). Englewood Cliffs, NJ Prentice Hall, 1993.

Westen, D., 'The scientific legacy of Sigmund Freud: Toward a psychodynamically informed psychological science'. In: *Psychological Bulletin* 124 (1998), 333-371.

Wheeler, M. A., Stuss, D. T., en Tulving, E., 'Toward a theory of episodic memory: The frontal lobes and autonoetic consciousness'. In: *Psychological Bulletin* 121 (1997), 331-354.

Wilson, T. D., Dunn, D. S., Kraft, D., en Lisle, D. J., 'Introspection, attitude change, and attitude-behavior consistency: The disruptive effects of explaining why we feel the way we do'. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 22, pp. 287-343). Orlando, FL: Academic Press 1989.

Zajonc, R. B., 'Emotions'. In D. Gilbert, S. T. Fiske, en G. Lindzey (Eds.). In: *Handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 1, pp. 591-632). New York: McGraw-Hill 1998.

5. Casussen

Carin Giesen

In dit hoofdstuk worden vier voorbeelden beschreven van waardengeladen conflicten. De eerste twee hebben betrekking op het thema groene ruimte, de derde betreft het omgaan met dieren (en milieu), de vierde gaat over voedselveiligheid. De beschrijvingen zijn kort, zo theorie-arm mogelijk en hoofdzakelijk gebaseerd op berichtgeving in de media.

5.1 Noodwaterberging

Begin juni 2001 presenteerden de provincies Groningen en Drenthe en de waterschappen Noorderzijlvest en Hunze en Aa's - samen de zogenaamde Stuurgroep Water 2000+ - het plan om in totaal 9.400 hectare grond verdeeld over 18 locaties in Groningen (in totaal 6.000 ha) en Noord-Drenthe (in totaal 3.400 ha) aan te wijzen als (nood)waterbergingsgebied voor de aanpak van wateroverlast tijdens hevige en langdurige regenval. Het betreft allemaal laaggelegen natuur- en/of landbouwgebieden.

Aanleiding voor de plannen is vooral de ernstige wateroverlast in oktober 1998 in de provincie Groningen. Om schade in de bebouwde gebieden te voorkomen werd toen besloten om de dijk naar de Tussenklappenpolder door te steken, met alle gevolgen van dien voor de betrokken boeren in het gebied. Met het aanwijzen van (nood)waterbergingsgebieden en andere maatregelen beoogt de Stuurgroep de opvang van wateroverlast structureel aan te pakken om herhaling van de situatie uit 1998 te voorkomen. Naar verluidt wordt in de herfst van 2002 begonnen met het uitvoeren van de maatregelen.

Van de achttien beoogde waterbergingsgebieden zijn er vijf reguliere waterbergingsgebieden die eens per 25-30 jaar worden gebruikt, en dertien noodwaterbergingsgebieden, vooral in Oost-Groningen. In de noodbergingsgebieden wonen boeren - die de grond gebruiken als grasland voor hun koeien of voor het verbouwen van gewassen - en burgers. Statistisch gezien zullen de boeren eenmaal per 100 jaar geconfronteerd worden met het doorsteken van de dijk en zullen hun landerijen onderstromen.

Over die dertien noodbergingsgebieden hebben de boeren in de betrokken polders en hun vertegenwoordigers in de NLTO zich om diverse redenen enorm opgewonden. Allereerst is de gevolgde procedure de betreffende boeren naar hun zegen 'rauw op het dak gevallen'. Alle direct betrokkenen - zowel boeren als andere bewoners - zijn op geen enkele wijze gekend in de plannen. Er was geen overleg, geen contact, slechts een algemeen briefje van de Stuurgroep Water 2000+ met de mededeling dat het gebied ingericht zal worden als noodbergingsgebied. Bovendien is de klacht dat er geen gebruik is gemaakt van de ervaringen uit 1998 van de boeren uit de Tussenklappenpolder, toen de dijken daar door ernstige wateroverlast gedwongen werden doorgestoken en de landerijen van de boe-

ren onder water kwamen te staan. De afwikkeling van de schadevergoeding aan de getroffen boeren verliep moeizaam. Pas medio juli 1999 kregen de laatsten hun geld. Ook was het voor de getroffen boeren sociaal en psychisch een moeilijke tijd, meldt de NLTO. Bovendien vindt zij het onaanvaardbaar dat de ervaringen die de betreffende boeren met waterberging hebben opgedaan, geen rol speelt bij de voorgestelde aanpak van de wateroverlast. Dat zou juist moeten gebeuren: zij beschikken immers over praktijkervaringen.

Een andere zaak waar de boeren zich druk over maken is of er een adequate schade-regeling komt. Niet alleen gaat het daarbij om de toekomstige schade van onderwaterzetting, maar door de aanwijzing als noodbergingsgebied lijden de boeren naar eigen zeggen direct al 'planschade'. Dat wil zeggen de boerderijen worden minder goed verkoopbaar en de waarde van de grond daalt. Zo stelt een boer uit de polder Westerlanden dat de landbouwgronden na de aanwijzing als noodwaterberging 'al duizenden gulden minder waard zijn geworden.' 'En', verzucht hij 'verkoop is toch al onmogelijk: wie wil er nog grond kopen wanneer je weet dat die onder water gezet kan worden?' Anderen vinden dat er ook een vergoeding moet komen voor de emotionele schade en voor het maatschappelijke belang dat met het aanwijzen van de noodwaterbergingsgebieden gediend is (bijvoorbeeld dat het Groninger Museum niet onderloopt). De boeren zijn van mening dat de kosten van de schaderegelingen en inrichtingsmaatregelen in het rapport van de Stuurgroep absoluut te laag zijn ingecalculeerd. 'We vragen ons af of alle financiële consequenties wel zijn meegenomen.'

De boeren vinden het voorts onzinnig om landbouwgrond moedwillig onder water te zetten. Zo noemen melkveehouders uit het gebied van De Delthe dit 'een stap terug naar vorige eeuwen.'

Hierop aansluitend zorgt de vraag wat de consequenties voor de ontwikkeling van de bedrijven zijn voor grote onrust. De boeren op moderne, op de toekomst gericht melkveebedrijven in het gebied De Delthe zien waterberging 'als absoluut onverenigbaar met het uitoefenen van hun bedrijf.' Zij zeggen al signalen te hebben gekregen dat wanneer de grond waar de koeien op grazen eenmaal is ondergelopen, hiervan geen melk meer mag worden geleverd. Immers, de melk dient volgens de KKM van gegarandeerde en onbesproken kwaliteit te zijn, en dat zal dan niet meer het geval zijn, aldus de veehouders. Een boer uit de polder Westerlanden ziet het waterbergingsplan als de doodsteek voor de bijna twintig boeren die hun land in het gebied hebben liggen. In de planvorming wordt ervan uit gegaan dat de gebieden eens in de honderd jaar onder water gezet worden vanwege hoog water. 'Maar dat kan ook best eens in de vijf jaar zijn. De natuur laat zich niet voorspellen', aldus deze boer. Hij vreest voor schadelijke stoffen zoals metalen, die achterblijven als het land een keer onder water heeft gestaan. 'Dat heeft natuurlijk zijn invloed op het gras waarvan de koeien moeten grazen en op de verbouw van alle landbouwproducten. Gezien de strenge eisen die aan landbouwproducten worden gesteld, kun je het als boer dus wel schudden wanneer je land onder water heeft gestaan.'

Ook om landschappelijke redenen worden de plannen als 'onaanvaardbaar' ervaren. 'Het is een aantasting van het landschap: er moet een dijk van twee meter rond het gebied komen, dus wat blijft er dan nog over van het open landschap?', aldus een van de betrokken boeren. Uit protest tegen de plannen en om een beeld te geven van deze 'landschapsvervuiling' legden 15 boeren van de Actiegroep De Delthe in het afgelopen najaar met tractoren

en grippers langs de weg bij Onderdendam een dijk aan van strobalen en kuilgras ter lengte van vijftig meter en twee meter hoog.

Samengevat: als het aan de boeren in de beoogde noodwaterbergingsgebieden ligt, gaat er een streep door de plannen van de provincies en waterschappen en worden er alternatieve maatregelen genomen. Ze hebben daar zelf ook ideeën over, zoals het bouwen van grotere gemalen, het ophogen van bestaande dijken, het rechtstreeks lozen in de Noordzee en het verbeteren van kades en pompen.

En de overige bewoners, maken die zich niet druk? Rechtstreekse informatie van deze mensen is niet voorhanden. Wel is hierover indirect - via uitspraken van boeren - wel iets te zeggen. Zo laat een vertegenwoordiger uit het Actiecomité De Delthe weten dat de plannen niet alleen de boeren maar ook de dorpsbewoners erg hoog zit. 'Het leeft hier enorm. Het zit tot op hun bot. Ik word constant gebeld of aangeklampt met de vraag: hoe zit het nou?' Een oud-NLTO-bestuurder uit de polder Westerlanden daarentegen, vermoedt dat veel burgers niet eens doorhebben wat hen eigenlijk te wachten staat. 'Negentig procent van de mensen weet niet eens waar het gebied Westerlanden precies ligt, laat staan dus dat ze zich druk maken', en daar is volgens de ongeruste boer juist alle reden toe. 'We moeten ze wakker schudden nu het nog kan.'

De bestuurders, zo blijkt tijdens informatiebijeenkomsten voor boeren en andere bewoners, lijken niet onder de indruk van de argumenten van de boeren tegen waterberging. Zij wijzen vooral op de betere waterbeheersing en de toenemende veiligheid door het aanwijzen van de waterbergingsgebieden en allerlei andere maatregelen. 'Dit is niet zomaar een leuk plannetje van de overheid. Het gaat over de veiligheid en de bescherming van de burgers van Groningen en Drenthe. We hebben het over een groot maatschappelijk probleem', lichten de bestuurders toe. Er is volgens hen haast geboden, want een herhaling van de wateroverlast en de gedwongen dijkdoorbraak in 1998 moet worden voorkomen. De maatregelen zijn hard nodig omdat klimaatverandering, bodemdaling en het rijzen van de zeespiegel gevolgen hebben voor de waterhuishouding. 'De bestaande waterhuishouding biedt onvoldoende zekerheid, 'betoogt de Groningse gedeputeerde. 'Verhogen van de boezemkaden en inrichten van noodbergingsgebieden is daarom nodig. Daarvoor zijn goed ingerichte gebieden nodig. Een situatie als in de Tussenklappenpolder moet worden voorkomen.' Volgens de gedeputeerde heeft de aanwijzing van noodbergingsgebieden geen gevolgen voor de bedrijfsontwikkeling zoals de boeren vrezen. De grond kan gewoon voor landbouwdoeleinden blijven worden gebruikt. Het gaat volgens de bestuurder om een nevenfunctie, waarvoor vooraf een financiële schaderegeling op papier wordt gezet.

De Drentse gedeputeerde - zelf geen boer - verklaart dat hij bij voorkeur in een noodbergingsgebied boer zou willen zijn. Immers: 'In bergingsgebieden wordt het overstromingsrisico door de aanleg van kaden kleiner. Bij een gecoördineerde waterinlaat krijg je ook nog eens een schadevergoeding. Buiten de bergingsgebieden is het ook nat en is het eigen risico. Je kunt je afvragen wie straks beter af is.'

De natuur- en milieuorganisaties in Drenthe en Groningen, ten slotte, staan op zich positief tegenover waterberging als oplossing voor de wateroverlast: 'Meer bergingscapaciteit in stroomgebieden leidt tot een meer flexibel waterbeheer en de gewenste veiligheid. Natuurlijke vormen van waterberging kunnen bovendien worden gecombineerd met de ontwikkeling van natte natuurgebieden.' Zij zijn echter van mening dat een deel van

de aangewezen gebieden zich niet leent voor de bedoelde (nood)berging omdat dit ten koste gaat van behoud en ontwikkeling van (natte) natuurwaarden.

Geraadpleegde bronnen

Bovenstaande casus is gecompileerd op basis van archiefmateriaal van de websites van: Agriholland (11 juni 2001; 10 sept. 2001), Groninger Dagblad (14 nov. 2001; 20 nov. 2001; 21 nov. 2001), Het Landbouwblad (24 nov. 2001), Nieuwsblad van het Noorden (24 okt. 2001), Milieufederatie Groningen.

5.2 Het Bentwoud

De aanleg van het Bentwoud moet de buffer worden tussen Rijnwoude en het Groene Hart enerzijds en de oprukkende stad Zoetermeer anderzijds. Om het bos te kunnen aanleggen, moeten boeren hun gronden afstaan. De verwerving van de (agrarische) grond blijkt echter te traag te verlopen: de provincie wil in 2005 1.000 ha bos hebben aangelegd, maar voorlopig staat de teller pas op ruim 50 ha. In de deelgebiedcommissie Bentwoud zijn verschillende belangengroeperingen vertegenwoordigd: afgevaardigden van de provincie, de gemeenten Waddinxveen en Rijnwoude, Staatsbosbeheer, WLTO, het waterschap en natuurorganisaties. De Dienst Landelijk Gebied (DLG) doet namens het ministerie van LNV de aankoop van de grond.

Tot nu toe verloopt de grondaankoop op vrijwillige basis, omdat dat destijds met de boeren is afgesproken. Er worden volgens de Provincie door de boeren wel flinke hoeveelheden grond aangeboden, maar ze vragen prijzen die aanzienlijk hoger liggen dan de agrarische marktwaarde. 'Maar destijds is ook met de eigenaren afgesproken dat de agrarische grondmarkt niet mag worden verstoord. Het lijkt erop dat de afspraken die destijds zijn gemaakt, niet meer met elkaar verenigbaar zijn', aldus de gedeputeerde van de Provincie.

Om een einde te maken aan de bijna volledige stagnatie van de grondverwerving, pleitte hij begin oktober 2001 in een brief aan de statencommissie Groen daarom voor onteigening: 'Als de mogelijkheid voor onteigening er is schept dat duidelijkheid. De rechter doet dan een uitspraak over de waarde van de grond.'

Na een aanvankelijk felle afwijzing van het plan tot onteigening, onder andere van de zijde van de WLTO en de gemeente Rijnwoude, is rond eind oktober 2001 inmiddels onteigening bespreekbaar voor alle betrokken partijen, behalve voor de boeren.

De boeren zijn woedend over de plannen tot onteigening. Enkele eigenaren uit Benthuizen doen hun beklag. Zo verwijt de een de overheid onbetrouwbaarheid: 'Er is duidelijk afgesproken dat grond alleen vrijwillig verkocht kon worden. Maar ze willen het nu allemaal voor een prikkie en dat pikken wij niet. Afspraken worden verbroken. Dit is het toppunt. 'Hij zegt dat hij nooit is benaderd om zijn grond te verkopen terwijl hij weet dat zijn grond wel gewenst is voor het Bentwoud: 'Ik heb zelf met vier andere ondernemers een aanbod neergelegd bij de DLG. Dat ging om 250 ha, dan hadden ze meteen een kwart van het Bentwoud bij elkaar gehad. Maar ze vonden de prijs te hoog. Dan onderhandel je toch? Wij hebben er niet eens een serieuze reactie op gehad.' Een andere boer is net zo teleurgesteld: 'Dit is een hele slechte zaak. Afspraak is afspraak. Om nu toch onteigening

door te drukken lijkt mij erg onfatsoenlijk. Ze willen de grond gewoon veel te voordelig hebben.' Ook een vrouw die samen met haar man grond pacht wil niet wijken: 'Wij hebben twee kleine kinderen die hier gewend zijn en we hebben een mooi bedrijf. Is dat dan onbelangrijk?' Ook zij verklaart dat DLG nooit een aanbod heeft gedaan voor de grond. 'Sterker nog: we horen helemaal nooit wat van de overheid. Kwamen ze maar met een duidelijk plan, stuurden ze maar eens een brief. We moeten alles uit de pers vernemen, terwijl we weten dat onze grond voor het Bentwoud is bestemd. Dat is verwarrend en het maakt je onzeker.'

Terwijl boeren niet willen wijken voor de aanleg van het Bentwoud, is niet bekend wat de niet-agrarische bewoners van de plannen voor aanleg van bos denken. Wel presenteerden twee gebiedskenners (een historisch geograaf uit Boskoop en een architect uit Waddinxveen) onlangs (rond 20 maart 2002) een plan waarin ze pleiten voor een waterrijk landschap in plaats van een bos, oftewel: het Bentwoud moet een Bentwad worden. Dat sluit volgens de twee veel meer aan bij hoe het hier 5000 jaar geleden uitzag: veel water, oevers, kwelders, duinen, eilanden en stranden. Door een Bentwad aan te leggen blijft de weidsheid die zo uniek is voor Midden-Holland behouden. Aldus de twee gebiedskenners. Het gebied kan volgens hen bovendien dienen als waterberging. Ook zijn ze ervan overtuigd dat de recreanten veel meer van een waterrijk waddenlandschap dan van een groot bos genieten.

Geraadpleegde bronnen

De casus is gebaseerd op de volgende bronnen die via internet zijn gevonden:

Leidsch Dagblad (2 okt. 2001; 26. okt. 2001; 27 okt. 2001 17 jan. 2002; 22 maart 2002), het *Financieel Dagblad* (7 jan. 2002).

5.3 Varkens van de Knorhof

Adriaan Straathof is varkensboer in Kapel-Avezaath. Met 20.000 dieren in een gigantische stal heeft hij een van de grootste varkensbedrijven van Nederland.

Straathof is opgegroeid op een gemengd boerenbedrijf. Rond 1995 besloot hij zich te specialiseren in de varkens, terwijl zijn broer verder ging in de runderen. Hij kocht een voormalige kippenbedrijf dat als 'de Knorhof' werd voortgezet.

Vanaf de start van zijn bedrijf heeft Straathof problemen met de buitenwereld. Zo ligt hij regelmatig met de gemeentelijke overheid in de clinch omdat hij meer dieren houdt dan het aantal waarvoor hij een vergunning heeft. Dwangsommen, rechtszaken en politie-ingrijpen mogen niet baten. Ook liet hij illegaal een voeropslagloods en dakkokers op de Knorhof plaatsen. Omwonenden klagen over ernstige stankoverlast. In de provincie Gelderland behoort het bedrijf tot de top drie van stankveroorzakers. Ook de dierenlobby heeft grote moeite met het bedrijf. De Stichting Wakker Dier ziet het bedrijf als een voorbeeld van de 'dolgedraaide bio-industrie' waarin agressie, kannibalisme, angst en stress aan de orde van de dag zijn. Eind 1999 voerde deze organisatie actie voor de poort van het bedrijf om te protesteren tegen het ontbreken van stro in de stallen.

De varkens van de Knorhof zijn gehuisvest op twee verdiepingen in een gebouw zonder ramen, dus zonder daglicht. Binnen hoor je slechts het zoemen van een machine.

Alleen aan de geur is merkbaar dat er varkens in de stal verblijven. Op de benedenverdieping zitten 8000 mestvarkens, daarboven leven 2000 zeugen en 10.000 biggen. De dieren zijn altijd binnen, er is geen uitloop naar buiten. In het gebouw bevinden zich lange gangen met aan weerszijden groene deuren met witte nummers erop. Achter de deuren huizen de varkens. Je hoort ze niet. Dit verandert pas als de boer het licht aandoet en de deur opentrekt: luidruchtig worden de varkens wakker.

Het bedrijf kent strenge hygiënevoorschriften om besmettelijke ziekten te voorkomen. Zo moet iedere bezoeker zich voor het betreden van de stal douchen, schone kleren aantrekken, met daar overheen een speciale Knorhof overall. Vervolgens loopt hij door een ontsmettingsbak en stapt daarna in speciale Knorhof laarzen.

Bij de rondleiding valt op dat de varkens en biggen niet op stro liggen, zoals de dierenlobby en de consumenten willen, maar op een roostervloer; bij de biggen is die van oranje plastic. De biggen kunnen niet veel meer doen dan heen en weer lopen. Maar Straathof gelooft niet dat ze zich vervelen zoals de buitenwereld denkt: 'Je kunt natuurlijk wel een skippybal in dat hok gooien, en daar gaan ze heus wel mee liggen donderen. Maar als het nieuwtje eraf is, houdt dat gewoon weer op.' Straathof verzorgt de biggen elke ochtend zelf, en daarin heeft hij naar eigen zeggen 'mchtig veel plezier.'

Stro op de vloer is volgens Straathof niet van belang voor de gezondheid van het dier. Het gaat er volgens hem om dat de dieren 'een perfecte voeding moeten hebben. De juiste vitaminen, het juiste klimaat in de stal. Dan heb ik een gezond varken. Stro in het hok verbetert daar niks aan. Want een varken slaapt 80% van de dag. Een beest dat voldoende te eten heeft gehad, gaat liggen.'

Bij de fokzeugen valt de beperkte ruimte op: elke zeug heeft 1,3 vierkante meter en ligt ingeklemd tussen twee metalen rekken. Ze heeft geen enkele bewegingsruimte. Liggen, opstaan en eten, dat is het enige wat de drachtige zeug kan doen.

Op de vraag of dat niet erg is voor het dier, reageert Straathof: 'Ik denk dat de meeste varkenshouders de laatste twee jaar meer hebben afgezien dan deze varkens. Ik heb hier wel eens gelopen dat ik dacht: die hebben het zo slecht nog niet.' Hij ontkent niet dat de beesten geen kant op kunnen, 'maar ze liggen er warm bij en worden fantastisch verzorgd.' En hij kan - wat bij groepshuisvesting niet mogelijk is - goed in de gaten houden welk dier extra voer nodig heeft of iets mankeert. 'Deze beesten zijn aantoonbaar minder vaak ziek dan varkens in oude stallen. Dus voelen ze zich beter', aldus Straathof.

Straathof ergert zich dood aan de onwetendheid, het onbegrip en het gedrag van de buitenwereld. De demonstratie van Wakker Dier op zijn bedrijf beschouwt hij als een 'dieptreurige actie', die aangeeft dat de buitenwereld geen benul heeft van hoe varkensboeren werken. En de consumenten, daar snapt Straathof helemaal niets van. Die zien op de televisie een varkensstal en vinden de huisvesting van de dieren zelig, maar ze blijven kiezen voor het goedkoopste stukje vlees, in plaats van biologisch vlees te kopen. 'Dat betekent dat de consument een mooi verhaal wil, en voor de rest kiest voor het goedkoopste.'

En dat hij te veel varkens zou houden dan hij vergunning voor heeft, klopt volgens hem ook niet. Hij heeft wel twintigduizend varkens, maar 'zo tellen varkenshouders helemaal niet. Je weet wel van iemand hoeveel zeugen die heeft, maar biggen praat je nooit over. Die horen er gewoon bij. Ook voor de milieuvergunning.'

Straathof is ook bitter over het onbegrip van de buitenwereld over de varkensboeren. Die moeten enorme investeringen doen om aan de welzijn- en milieu- en mestregelgeving te voldoen. Het kost allemaal handen vol geld. Bovendien was er de afgelopen twee jaar in de varkenshouderij geen droog brood te verdienen. Straathof is van mening dat hij misschien alleen heeft kunnen overleven als varkensboer omdat hij zo'n 'megabedrijf' heeft.

Geraadpleegde bronnen

Bovenstaande casus is grotendeels gebaseerd op het artikel: 'De tevreden varkens van De Knorhof', een verslag van journalist Jeroen Trommelen van zijn bezoek aan De Knorhof. (zie *De Volkskrant* dd. 24 februari 2000). Als aanvulling hierop is voor de casus gebruik gemaakt van internetsites van met name Agriholland en De Gelderlander.

5.4 Moeizame strijd tegen Campylobacter

In 1992 werd de Nederlandse consument opgeschrikt door berichten in de media over besmetting van kippenvlees met campylobacter en salmonella, bacteriën die belangrijke veroorzakers zijn van voedselinfecties bij mensen. Het alarmerende bericht in de media was gebaseerd op onderzoek van de toenmalige Inspectie Gezondheidsbescherming van het Ministerie van VWS (de huidige Keuringsdienst van Waren) en van de Consumentenbond. Deze instanties hadden, onafhankelijk van elkaar, bij een analyse van monsters van kip en kipproducten bij slaggers, poeliers en supermarkten geconstateerd dat ruim de helft tot driekwart van deze producten besmet was met campylobacter en/of salmonella. De aandacht voor campylobacter was nieuw; daarvoor ging het alleen over salmonella.

Aanvankelijk probeert de pluimveesector zelf de besmetting met campylobacter en salmonella omlaag te brengen door de hygiënemaatregelen aan te scherpen. Als bij verschillende onderzoeken in de periode tussen 1994 en najaar 1996 het percentage besmet vlees echter hoog blijft, ziet de pluimveesector in dat de druk om tot overeenstemming te komen met de overheid over de aanpak van deze besmettelijke bacteriën 'verschrikkelijk is gegroeid'.

In samenwerking met vertegenwoordigers van alle schakels in de keten, wordt door de Productschappen Vee, Vlees en Eieren (PVE) een 'Plan van Aanpak Salmonella en Campylobacter in de pluimveesector' opgesteld. Wat betreft campylobacter bevat het plan de verplichting voor de pluimveesector om voor 1 november 1999 een infectiedaling tot <15% te bereiken. Het Plan van Aanpak omvat een strengere controle op hygiëne, waarbij zoveel mogelijk schakels in de keten zijn betrokken. Het Plan van Aanpak treedt in werking per 1 mei 1997. De sector krijgt hiermee dus 2,5 jaar de tijd om de besmettingsgraad van campylobacter terug te dringen. Hoewel het plan door de sector zelf is bedacht, is het niet geheel vrijwillig want het Ministerie van VWS kijkt over de schouder mee. Als de doelstelling niet wordt gehaald zijn dwingende maatregelen van de overheid aangekondigd.

In 1998 stellen onderzoekers van ID-Lelystad dat terugdringing van besmetting met campylobacter tot <15% in 2,5 jaar tijd niet haalbaar is. Er is meer onderzoek nodig omdat er nog te weinig bekend is over het gedrag van campylobacter en de oorzaken van de besmettingen. De LTO-vakgroep Pluimveehouderij gebruikt de conclusie van ID-Lelystad als

excuus wanneer de doelstelling niet mocht worden gehaald. Ze verklaart dat zij 'onder politieke druk afspraken hebben moeten maken die dus niet haalbaar blijken. Uiteraard zullen wij ons best doen, maar als het niet lukt kan Den Haag ons niets verwijten.' De reactie van het Ministerie van VWS: 'Wij hebben een afspraak met de sector en wij houden hen daaraan.'

In de zomer van 1998 verschijnen twee onderzoeken naar de besmetting van pluimvee met campylobacter en salmonella, die een verschillend beeld geven. Het ene onderzoek vond plaats in opdracht van de PVE om te bezien wat er van de reductie in de besmettingsgraad is terechtgekomen in het eerste half jaar na de start van het Plan van Aanpak. Hiertoe waren zeswelijkse mestmonsters van 1.200 vleeskuikenhouders geanalyseerd. Uit de analyse kwam naar voren dat het percentage met campylobacter besmette monsters in genoemde periode 22% bedroeg. In het tweede onderzoek, in opdracht van de Consumentenbond, werd bij analyse van kipfilet in 64% van de monsters met campylobacter besmet vlees gevonden. De Consumentenbond verklaart het nog steeds hoge percentage campylobacterbesmetting door er op te wijzen dat deze bacterie moeilijker te bestrijden is omdat er nog te weinig over bekend is. Gelijktijdig juicht ze het toe dat de pluimveesector zelf aan de slag is gegaan met de bestrijding van campylobacter en salmonella 'maar het duurt alleen zo lang voor er resultaat is. Wij brengen al jaren onderzoeksresultaten naar buiten van de besmettingsgraad en nu pas doet de sector er wat aan.' De PVE zijn evenwel tevreden over de cijfers van de Consumentenbond. Ze zijn lager dan verwacht en men moet ze beschouwen als 'eerste doel. Uiteindelijk streven we natuurlijk naar nog minder besmettingen. Nul besmettingen is vrijwel onmogelijk.' De PVE zijn van mening dat het niet eenvoudig is om campylobacter en salmonella uit te bannen. Maar volgens de Consumentenbond is het niet onmogelijk de besmetting stevig terug te dringen. In de Scandinavische landen is dat immers ook gelukt.

Vanaf 1998 gaat het Ministerie van LNV besmetting met campylobacter en salmonella harder aanpakken. De eerste maatregel in november 1998 is een onmiddellijke stop op de groei van de pluimveesector. Hiermee hoopt de overheid onder andere besmettingen met salmonella en campylobacter terug te dringen. In een gesprek dat daarop volgt tussen de pluimveesector en LNV wordt afgesproken dat ze de komende tijd samen de problemen in de pluimveesector, waaronder de bestrijding van salmonella en campylobacter, zullen oplossen. Uit de gesprekken blijkt dat de sector en LNV op één lijn zitten wat betreft het vaststellen van de problemen en de noodzaak er iets aan te doen. Wat betreft de bestrijding van de genoemde ziekteverwekkers verwacht de sector dat de al genomen maatregelen voldoende vruchten zullen afwerpen. Echter, ter bestrijding van de campylobacter erkent de Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders (NOP) wel dat betere hygiëne niet voldoende is en geeft ze aan dat er aanvullend onderzoek nodig is. Dit is in lijn is met wat onderzoekers van ID-Lelystad steeds bepleiten: 'De pluimveesector wil wel, maar we weten gewoon te weinig. Het is onduidelijk hoe bedrijven steeds weer geïnfecteerd worden.' In het onderzoek dat ID-Lelystad uitvoert in opdracht van het Productschap voor Pluimvee en Eieren (PPE), dat in januari 1999 verschijnt, wordt de huidige op bedrijfshygiëne gerichte aanpak van campylobacter als niet toereikend beschouwd. Gemiddeld wordt bij 52% van de onderzochte vleeskuikenkoppels de campylobacter bacterie aangetroffen. De oorzaak van de besmettingen is onduidelijk. Er spelen volgens de onderzoekers meer factoren

een rol dan voorheen werd aangenomen. Ze pleiten ervoor dat fors wordt ingezet op fundamenteel onderzoek.

In juni 2000 presenteren de PVE de resultaten van het Plan van Aanpak. De conclusie is dat de doelstelling om in november 1999 de campylobacter teruggedrongen te hebben tot < 15% niet is gehaald. De situatie met betrekking tot de campylobacter blijkt nauwelijks te zijn verbeterd, hetgeen bevestigd wordt in onderzoek van de Consumentenbond een maand eerder, waarbij op meer dan 40% van de kipfilets de bacterie wordt aangetroffen. De Minister van LNV had tijdens de begrotingsbehandeling in september 1999 de Kamer er al op voorbereid dat - ondanks grote inspanningen van de sector - de bestrijding van de campylobacter nog niet het beoogde resultaat oplevert. Het tegenvallende resultaat wijt de Minister aan gebrek aan kennis over de besmettingsroutes. Hij laat daarom ID-Lelystad extra onderzoek verrichten.

Inmiddels brengt de Gezondheidsraad (GR) in 2000 in opdracht van VWS een advies uit over de problematiek. Met name de hoge besmetting met campylobacter baart haar zorgen. Ook de GR pleit voor meer wetenschappelijke kennis om tot een rationele keuze voor de aanpak te kunnen komen. Ze adviseert voorts om decontaminatie - zoals doorstraling of toepassing van kiemdodende stoffen - toe te staan in het productieproces van rauw vlees. Verder moet er volgens de GR-voorlichting komen voor de consument: producten die mogelijk besmet zijn met ziekmakende micro-organismen moeten worden voorzien van een waarschuwing en informatie over de juiste bewaring en bereiding.

Dan volgt in de zomer van 2000 een aanscherping van het overheidsbeleid. LNV kondigt aan dat het kabinet op korte termijn wettelijke normen zal voorstellen voor pluimveeproducten die besmet zijn met salmonella en campylobacter. Een maand later wordt door de Minister van VWS als nieuwe doelstelling aangekondigd dat binnen enkele jaren - uiterlijk in 2004 - alleen nog onbesmet vlees op de markt mag verschijnen. De PVE krijgt de opdracht om te komen met een aangescherpt plan van aanpak, met daarbij een concreet tijdspad voor het realiseren van de doelstelling, en waarbij op de naleving van hygiënevoorschriften verscherpt moet worden toegezien. Het PPE gaat aan de slag en komt in september 2000 met het verscherpte plan van aanpak, het 'Actieplan Salmonella en Campylobacter 2000+'. Het Actieplan streeft naar een reductie tot nul procent besmetting in 2004 voor salmonella. Voor campylobacter wordt daarentegen geen nieuwe doelstelling geformuleerd. Verder wordt het aanbrengen van bewaar- en bereidingsvoorschriften op het product door de PPE verplicht gesteld. Met deze verplichte eigen etikettering, hoopt de sector te voorkomen dat de overheid waarschuwingsetikettering gaat invoeren. De Minister van VWS kondigt namelijk in diezelfde maand de tijdelijke maatregel aan dat op pluimveeproducten die niet gegarandeerd onbesmet zijn waarschuwingsetiketten worden geplaatst om de consument te wijzen op het gevaar van consumptie van het vlees. Vanaf 1 augustus 2001 is het waarschuwingsetiket van de overheid verplicht op pluimveevlees. In 2005/2006 moet de pluimveesector in voldoende mate kunnen garanderen dat pluimveevlees bij verkoop aan de consument nagenoeg onbesmet is. Als het nodig is, zal de overheid de verkoop van besmet pluimveevlees dan verbieden.

Het eerder genoemde advies van de GR (in 2000) om onder andere decontaminatie toe te passen om besmetting met campylobacter en salmonella te bestrijden, stuit aanvankelijk op weerstand bij de Minister van VWS. Zij ziet decontaminatie om twee redenen niet zitten. Allereerst is het enkel symptoombestrijding: de werkelijke oorzaak ligt in on-

hygiënische productie. Ten tweede vreest zij dat door toepassing van decontaminatie de pluimveesector minder gemotiveerd is de besmetting tot het uiterste aan te pakken.

In maart 2002 verklaart de voorzitter van de PVE dat de Ministers van LNV en van VWS minder gekant zijn tegen decontaminatie dan voorheen. Immers, nu het Actieplan Salmonella en Campylobacter 2000+ zijn vruchten begint af te werpen en de sector heeft aangetoond hygiënisch te kunnen werken, is decontaminatie ook voor de overheid een optie. De betrokken Ministers (VWS en LNV) hebben volgens hem 'een draai' gemaakt. 'Hoewel ze altijd tegen ontsmetting van kippenvlees waren, hebben ze nu gezegd dat er onder voorwaarden over te praten is.' Eén van de voorwaarden is dat de slachterijen de besmetting van het kippenvlees moeten hebben teruggedrongen tot enkele procenten. En daar zitten we volgens de PVE niet meer zo ver van af, nu uit eigen analyses blijkt dat de salmonella besmetting in slachterijen tot onder de 10% is gedaald. Als het streven om voor 1 januari 2003 minder dan 5% besmet kippenvlees te hebben wordt gerealiseerd, dan staat volgens de voorzitter van de PVE niets meer in de weg om van decontaminatie gebruik te maken. 'Als we zonder decontaminatie onder de 5% komen, moeten we met decontaminatie naar de nul procent. Anders zullen we de nul nooit halen. Het voordeel is dat behalve de salmonella de campylobacter dan ook weg is', aldus de voorzitter van de PVE.

De bestrijding van de campylobacter via stringentere hygiëne-maatregelen blijft evenwel een probleem. De voorzitter van de PVE: 'lang hebben we gedacht dat als we salmonella zouden aanpakken, besmetting met de campylobacter ook zou afnemen. Maar niets is minder waar.'

Geraadpleegde bronnen

Deze casus is grotendeels gebaseerd op een concept-paragraaf voor De Swarte et al. (2002). Deze conceptparagraaf betreft een reconstructie van het beleidsvormingsproces rond de bestrijding van de besmetting van pluimveevlees met campylobacter. Als aanvullende bronnen zijn gebruikt artikelen uit *Oogst* en het *Agrarisch Dagblad*, de website van PVE, en achtergrond websites over voedsel en voedselveiligheid.

Swarte, C. de et al., *Food safety objectives. Beleidsverkenning voor het opstellen van FOs voor Campylobacter en Dioxine*. EC-LNV, Ede 2002.

6. Filosofie en de casussen

Cor van der Weele

6.1 Inleiding

Binnen de filosofie hebben we drie benaderingen onderscheiden. Die benaderingen zijn niet homogeen: erbinnen vallen ook weer allerlei nuances en verschillen te zien. Maar om de analyse van de casussen overzichtelijk te houden lijkt het niet verstandig al die nuances in beeld te brengen. We houden het dus bij drie benaderingen, die elk met hun eigen (hoofd)onderscheidingen een verschillende blik op de casussen opleveren.

Bij de eerste twee benaderingen, neo-kantianisme en ethiek, bestaat deze blik uit een conceptuele driedeling, die dus uitnodigt tot het verdelen van waarden in drie categorieën. Daarbij wordt niet automatisch aandacht besteed aan de vraag van wie die waarden afkomstig zijn. De verdeling van verschillende (typen) waarden over verschillende actoren, die uiteraard extra informatie oplevert, is een uitbreiding die naar het grensgebied van filosofie en sociologie voert.

Evenmin besteden de eerste twee benaderingen automatisch aandacht aan emotionele dimensies van waarden, terwijl die toch sterk doorschemeren in de casussen. Met enige aandacht voor dit doorschemeren kom je al gauw in het grensgebied van filosofie en psychologie.

De pragmatische benadering, die begint met het in kaart brengen van waardenindicatoren, dat wil zeggen (emotioneel geladen) uitingen van betrokkenheid van actoren, besteedt wel aandacht aan zowel actoren als emoties, en beweegt zich dus eigenlijk van meet af aan in het grensgebied tussen de drie disciplines. Anders dan bij de eerste twee benaderingen is het in een pragmatische aanpak niet nodig van tevoren een idee te hebben over waarden en hun indeling; alles wat betrokkenheid impliceert kan als waarde-indicator gelden: doelen, plannen, irritaties, zorgen, wensen, idealen, frustraties etcetra. Daardoor blijft een pragmatische beschrijving dicht bij het verloop van de casus, en de typische pragmatische gerichtheid op waardenprocessen ligt dan bijna als vanzelf meer voor de hand dan classificatie van waarden.

Bij toepassing van de kantiaanse driedeling (cognitief/ethisch/expressief-esthetisch) zijn keuzen nodig. Daarover van te voren enige opmerkingen.

De vraag doet zich voor: wat deel je eigenlijk in? Waarden? Dimensies van waarden? Het is bijzonder lastig om waarden als zodanig eenduidig te onderscheiden in cognitieve, ethische en esthetische; aan een willekeurige dagelijkse waarde zoals dierenwelzijn vallen al snel elk van die aspecten te onderkennen. Keulartz et al. pasten de kantiaanse driedeling toe op natuurbeelden, geen waarde maar eerder een thema, en onderscheidten daaraan drie waardendimensies. De benadering lijkt inderdaad vooral bruikbaar om aan een thema of onderwerp verschillende (waarden-)dimensies te onderscheiden. Dat betekent dat dat the-

ma of onderwerp eerst afgebakend moet worden. Een casus zal vaak verschillende afbakeningen toelaten, daarbij zijn dus keuzen nodig.

De categorie esthetisch/expressief levert een eigen probleem op, want het lijkt hier in feite om twee verschillende categorieën te gaan. De esthetische dimensie van een onderwerp, bijvoorbeeld van landschappelijke kwaliteit, is iets anders dan de expressieve, opgevat als de vraag of en hoe mensen zich (willen) uiten, gehoord (willen) worden, enzovoort. Maar als we aan kunst denken, dan liggen expressie en esthetiek wel weer dicht bij elkaar. Ook als we beide begrippen in verband brengen met 'beleving' is het mogelijk deze dimensies zo te interpreteren dat ze veel raakvlakken vertonen.

6.2 Noodwaterberging (en Bentwoud)

6.2.1 Neo-kantiaans

Een neo-kantiaanse analyse van deze casus roept allereerst de vraag op welk thema hier centraal staat; is dat 'noodwaterberging' of misschien breder 'inrichting van het landschap'? Dat laatste thema biedt ruimte voor visies die zich niet tot het waterthema beperken, maar is anderzijds wel erg breed ten opzichte van de gegevens in de casusbeschrijving en doet vergeten dat het om de opvang van water gaat. Dit is zoals gezegd een structureel punt in een neo-kantiaanse analyse van een of andere X: hoe wordt X gedefinieerd en afgebakend? Omdat we hier de casus niet diepgaand analyseren, maar alleen een idee geven van de aanpak, houden we het zonder verder gepieker bij het globale thema 'wateropvang en landschap'. Wellicht kunnen we verschillende 'waterbeelden' aantreffen, onderling verschillend maar elk interne samenhang vertonend? Figuur 6.1 geeft een indicatie van de waardendimensies van de casus.

	Cognitief	Ethisch	Esthetisch/expressief
Overheid	berekeningen over benodigde opvangcapaciteit water in toekomst: noodberging nodig	/ veiligheid / voorkomen schade in bebouwde gebieden / schaderegelingen voor boeren	?
Boeren	verbeteren bestaande capaciteit (dijken, gemalen etc.)	/ schade: niet afdoende geregeld / overheid toont een respect	/ hoge dijken zijn landschapsvervuiling / te weinig gekend in planvorming / onvoldoende gehoord en gezien
Natuur / milieu-org	uitwerken mogelijke combinaties met natte natuur	?	esthetische waarde natte natuur?

Figuur 6.1 Waardendimensies van de casus

Verschillende samenhangende waterbeelden vallen hieruit niet direct te destilleren. Iets anders is prominenter, namelijk verschillen binnen de dimensie 'esthetisch-expressief'.

In de uitingen van de overheid lijkt deze dimensie te ontbreken, terwijl hij bij de boeren prominent is vertegenwoordigd in de vorm van klachten, voor zover we die althans in deze categorie mogen onderbrengen. Boeren voelen zich op verschillende manieren te weinig gehoord en gezien. Er is te weinig belangstelling voor hun eerdere ervaringen met wateroverlast, zij worden te weinig gekend in de planvorming, ze worden onvoldoende geïnformeerd, er is onvoldoende oog voor de meer indirecte schade voor hun bedrijfsvoering, enzovoort. De communicatie van de overheid, en de frustratie daarover, lijkt de casus te beheersen.

Deze klachten op het gebied van 'expressie' kunnen eventueel ook worden opgevat als ethische klachten over een gebrek aan respect of communicatie. Afgezien daarvan is de ethische dimensie nogal beperkt tot het behartigen van belangen van verschillende partijen.

6.2.2 Ethisch

Ook de ethiek brengt een conceptuele driedeling aan, maar in dit geval zijn het waarden zelf die worden verdeeld over de categorieën, ook al passen veel waarden (zoals 'respect') in verschillende categorieën, afhankelijk van hun interpretatie. Een ethische benadering behoeft minder nadrukkelijk keuzen met betrekking tot de afbakening van de casus dan een kantiaans perspectief, omdat er minder wordt gereconstrueerd. De waarden worden simpelweg aangetroffen, of niet, en samenhang wordt niet bij voorbaat verondersteld. Een eerste indruk van deze casus levert het volgende beeld.

	Goede zaken	Rechten en plichten	Deugden
Overheid	/ voorkomen waterschade bebouwde gebieden / veiligheid / waterbeheersing		
Boeren	/ schaderegeling / bedrijfscontinuïteit / open landschap	recht op informatie	/ communicatie / overleg / respect
Natuur/milieu-org	natte natuur		

Opvallend is de dominantie van consequentialistische waarden ('goede zaken') bij de overheid, waaronder overigens ook waarden vallen die vanuit een kantiaans perspectief eerder esthetisch zouden worden genoemd, zoals landschappelijke waarden.

Rechten en plichten, zowel als deugden, komen alleen duidelijk tot uiting bij de partij die onvrede heeft, de boeren. Dit kan op verschillende manieren worden geïnterpreteerd: enerzijds ligt het voor de hand te denken dat de kennelijke verwaarlozing van de communicatie door de overheid leidt tot onvrede rond waarden die iets met communicatie te maken hebben. Anderzijds lijkt het waarschijnlijk dat onvrede sowieso de neiging heeft tot uiting te komen via deontologische waarden en deugden.

6.2.3 Pragmatisch

Een pragmatische invalshoek verschilt van de twee vorige doordat hij niet begint met conceptuele onderscheidingen, maar met het in kaart brengen van waardenindicatoren, die worden opgespoord aan de hand van de al dan niet emotionele uitingen van betrokkenheid bij de actoren, met aandacht voor de context. Een pragmatische benadering is vervolgens, ook anders dan de andere filosofische invalshoeken, gericht op het proces dat zich rond deze waardenindicatoren afspeelt. Terwijl de andere twee benaderingen dus een momentopname bieden, heeft een pragmatische benadering aandacht voor de factor tijd.

	Waardenindicatoren	Proces
Overheid	<ul style="list-style-type: none"> / waterschade bebouwde omgeving voorkomen / verantwoordelijkheid voor veiligheid en waterbeheersing / verantwoordelijkheid voor schade-regeling 	<p>de overheid heeft, vanuit verantwoordelijkheid voor veiligheid en waterbeersing, plannen gemaakt waardoor boeren zich bedreigd voelen in de overlevingskansen voor hun bedrijf. De casusbeschrijving doet vermoeden dat gebrek aan communicatie bij het opstellen, bekend maken en verder ontwikkelen van de plannen deze gevoelens alleen maar heeft versterkt, en bovendien tot veel woede heeft geleid. Er is nu een gepolariseerd klimaat.</p>
Boeren	<ul style="list-style-type: none"> / opwinding over gebrek aan communicatie / opwinding over onduidelijkheid / verontwaardiging: ervaringskennis niet gebruikt / angst voor planschade / angst voor bedrijfsschade / aantasting open landschap onaanvaardbaar /onzinnig om landbouwgrond onder water te zetten 	
Natuur/milieu-org		

Een pragmatische invalshoek begint dus bij de actoren en de situatie waarin ze zich bevinden, en kijkt vervolgens hoe met de belangen, emoties en dergelijke wordt omgegaan. Eigen concepten heeft deze benadering niet, het kenmerkende zit vooral in de bril waarmee de casus wordt bekeken, die gericht is op het opsporen van knelpunten en problemen en hun (mogelijke) oplossingen. Problemen in deze casus ontstaan doordat een groep in het nauw komt en daarvoor bovendien te weinig gehoor vindt. De kwaliteit van het proces van waardenontwikkeling laat duidelijk te wensen over; zo ongeveer het opvallendste kenmerk ervan is dat het stagneert; de partijen zijn tegenover elkaar komen te staan. Een pragmatische benadering zou bij een uitwerking van deze casus op zoek gaan naar mogelijkheden om in de situatie weer beweging te krijgen.

Casus 2 (Bentwoud) lijkt in bijna alle opzichten op de eerste casus en wordt daarom niet apart behandeld.

6.3 Varkens van de Knorhof

6.3.1 Neo-kantiaans

Voor een kantiaanse reconstructie is er eerst weer de noodzaak een thema of onderwerp vast te stellen. Er lijken in deze casus twee onderwerpen aanwezig: dierenwelzijn (varkenswelzijn) en milieu (vergunningen, stankoverlast). Laten we dierenwelzijn kiezen, dat het meest prominent is in de casusbeschrijving.

	cognitief	ethisch	esthetisch
boer	/ gezondheid dieren: hygiene, voeding	/ dier in dienst van mens en bedrijf	/ dieren hebben het beter dan boeren zelf
dierenlobby	/ behoeften van dier: stro, licht, ruimte, afwisseling	/ intrinsieke waarde dieren	/ dolgedraaide bio-industrie
anderen			

Net als in de eerste casus is de esthetisch/expressieve dimensie ook hier sterk aanwezig. De casusbeschrijving meldt vooral van de kant van de boer veel frustratie en bitterheid, over ongebruik vanuit de buitenwereld en vrijblijvende protesten door consumenten die varkens zielig vinden maar wel voor goedkoop vlees blijven kiezen. Voor hem is het voortbestaan van zijn bedrijf in het geding. Frustratie aan de kant van de dierenlobby is evident ook aanwezig, en heeft zich al eens geuit in de vorm van een actie voor de poort van het bedrijf, maar is voor het overige minder beschreven in de casus.

Maar meer dan in de eerste casus tekenen zich tussen de strijdende partijen ook de contouren van onderling verschillende 'beelden' over dierenwelzijn af, die interne samenhang vertonen door de verschillende waardendimensies heen. De boer ziet dieren vanuit een sterk antropocentrisch ethisch perspectief, waarbij in cognitief opzicht een smalle benadering van dierenwelzijn hoort die zich voornamelijk beperkt tot gezondheid. In esthetisch/expressief opzicht komt vooral naar voren dat in de relaties tussen mens en dier de juiste verhoudingen zoek dreigen te raken: dieren zijn toch geen mensen!

De dierenbescherming haalt dieren veel verder de morele sfeer binnen en kent hen in ethisch opzicht een eigen intrinsieke waarde toe. Op het cognitieve vlak gaat dat gepaard met aandacht voor de (soorteigen) behoeften van dieren, en op het esthetisch/expressieve vlak onder meer met weerzin tegen een dolgedraaide en doorgesloten bio-industrie die dieren als dingen behandelt.

6.3.2 Ethisch

Een ethische analyse maakt niet vooraf een keuze voor een thema of onderwerp nodig.

	Goede zaken	Rechten en plichten	Deugden
Boer	/ gezondheid dieren / voorkomen van besmetting		/ plezier in het werk / (in)consequent gedrag consumenten / (on)begrip voor boeren
Dierenlobby	/ dierenwelzijn (stro, ruimte)	rechten van dieren?	
Gemeente/omwonenden	/ voorkom stank	vergunningen	

In de categorie 'goede zaken' zien we verschillen in de benadering van dieren terug die in de kantiaanse analyse nader in dimensies werden ontrafeld. Deze ethische component van de verschillende neo-kantiaansebeelden zou, bij nadere uitwerking van deze casus, nader kunnen worden gepreciseerd en uitgewerkt met behulp van de drie ethische tradities. Maar de ethische casusanalyse richt zich niet noodzakelijk op het ontrafelen van een enkel thema, zoals dierenwelzijn. De aangetroffen waarden kunnen net zo goed betrekking hebben op andere aspecten, zoals de relaties tussen de betrokken menselijke partijen. Het is de boer die in deze casus het meest aan het woord komt, en bij hem valt inderdaad veel te beluisteren dat over andere menselijke partijen gaat: overheden, consumenten, dierenbescherming. Het gaat dan voornamelijk om frustratie, en de uitingen ervan lijken het beste in de categorie deugden onder te brengen, al gaat het vooral om ontbrekende deugden, zoals begrip en consistent gedrag. Net als in de eerste casus is deze categorie dus sterk een voertuig voor het uiten van onvrede. Er zijn in deze casus overigens meer partijen met onvrede. Was bijvoorbeeld iemand van 'Wakker Dier' aan het woord gelaten dan waren er vast ook enige ondeugden van de boer naar voren gekomen.

6.3.3 Pragmatisch

Omdat vooral de boer aan het woord is gelaten zijn vooral zijn emoties zichtbaar, maar het is evident dat er aan de andere kant van het conflict ook veel emoties zijn. Meer dan de andere twee filosofische benaderingen benoemt een pragmatische invalshoek gevoelens (ergernis, plezier, verveling) zonder die in een hokje met een andere naam te hoeven onderbrengen.

Evenmin als bij een ethische analyse is hier een keuze nodig voor een thema. Omdat varkenswelzijn domineert in de casusbeschrijving, domineert het gemakkelijk ook de procesbeschrijving.

Een pragmatische benadering legt nadruk op de contextualiteit van problemen. In nadere uitwerking van deze casus zou hij niet los gezien kunnen worden van de alomtegenwoordige maatschappelijke veranderingen die zich rond landbouw afspelen, en die met grote spanningen tussen partijen met verschillende waarden en belangen gepaard gaan.

	Waardenindicatoren	Proces
Boer	/ ergernis over onbegrip en onwetendheid bij buitenwereld / ergernis over inconsequente consument / varkenshouders zien meer af dan de dieren / kan alleen overleven met megabedrijf / plezier in verzorgen varkens	Er bestaat hier een waardenkloof tussen de boer enerzijds en onwonenden en de dierenlobby anderzijds. De waarden van de boer hebben in de eerste plaats te maken met de overleving van het bedrijf, de waarden van de dierenlobby in de eerste plaats met de manier waarop de dieren worden gehouden. Er is niet alleen geen gezamenlijke koers in het omgaan met landbouwhuisdieren, maar ook geen begrip voor elkaars visie.
Dierenlobby	/ dolgedraaide bio-industrie / actie voor stro / dieren vervelen zich	
Gemeente/omwonenden	/ klachten over stank / overtreding vergunning: dwangsommen, politie-ingrijpen	

6.4 Campylobacter

6.4.1 Neo-kantiaans

Campylobacterbesmetting dan wel voedselveiligheid is het thema van deze casus. Het tweede is een veel breder thema dan het eerste, maar de casusbeschrijving biedt wienig aanknopingspunten om dit thema ook breed te bekijken.

Over de cognitieve kanten van voedselveiligheid/campylobacterbesmetting is veel onbekend (bijvoorbeeld de oorzaken van de grootschalige besmetting van pluimvee), en veel van wat wel bekend is (bijvoorbeeld gevolgen van infectie voor mensen) ontbreekt in de casus. Het lijkt of men zich helemaal richt op enkele ethische doelstellingen. De overheid neemt hierin het initiatief, en dwingt andere partijen daarin mee te gaan. Er is veel inspanning om het cognitieve domein in te schakelen ter verwezenlijking van deze doelstellingen, met maar beperkt succes. De andere partijen wijzen op hun beperkte mogelijkheden; meer dan hun best kunnen ze niet doen. Vanuit hun belangen proberen ze af te dingen op de strenge eisen van de overheid, maar met een echt andere visie op voedselveiligheid komen ze niet.

	Cognitief	Ethisch	Esthetisch/expr.
Overheid	/ weinig bekend over oorzaken van besmetting pluimvee / weinig informatie in de casus over hoe ernstig infectie, alternatieven, enzovoort / bewaar- en bereidingsvoorschriften	voedselveiligheid	-
Sector		infectie terugdringen je best doen	-
Consumentenbond		eigen initiatief sector	-

Voor esthetische kanten van het probleem is geen aandacht. In de beschrijving komt bijvoorbeeld niet aan de orde hoe aantrekkelijk een zo sterk gecontroleerde en beheerste

voedselvoorziening is; wat dat allemaal betekent voor houderijsystemen (alle stallen hermetisch afgesloten?).

6.4.2 Ethisch

	Goede zaken	Rechten en plichten	Deugden
Overheid	voedselveiligheid	doelstellingen halen	
Sector	voedselveiligheid	doen wat je kunt	eigen initiatief
Consumentenbond	voedselveiligheid	niet dralen	eigen initiatief sector

Deze casus wordt aangedreven en gedomineerd door een consequentialistische waarde: 'alles voor voedselveiligheid'; de andere waarden staan in dienst daarvan.

De kantiaanse en ethische benadering laten samen zien dat de casus wordt gedomineerd door een consequentialistisch-ethische doelstelling, voor de verwezenlijking waarvan men veel kennis probeert te mobiliseren. Dit lukt maar matig; toch worden onder tussen de ethische doelstellingen wel steeds scherper gesteld.

6.4.3 Pragmatisch

	Waardenindicatoren	Proces
Overheid	<ul style="list-style-type: none"> / alarmerende berichten in de media / we houden de sector aan de afspraak / meer onderzoek nodig / normen aangescherpt / waarschuwingsetiketten verplicht / decontaminatie is symptoombestrijding / decontaminatie demotiveert de sector tot het uiterste te gaan 	Na alarmerende berichten stelt de overheid doelstellingen op, die vervolgens worden aangescherpt zonder dat duidelijk is hoe die doelstellingen kunnen worden bereikt. De sector, bang voor inzakkende verkoop, noemt ontmetting van het vlees als mogelijkheid, terwijl de overheid het probleem liever bij de wortel wil uitroeien. Langzaam ontstaat er toch een soort overeenstemming.
Sector	<ul style="list-style-type: none"> / plan van aanpak / we doen wat we kunnen maar er is te weinig bekend / angst voor inzakkende verkoop / 0 % lukt alleen met decontaminatie 	
Consumentenbond	<ul style="list-style-type: none"> / alarmerende berichten in de media / er is te weinig bekend / eigen initiatief sector goed maar wel laat 	

De enorme inspanningen rond het terugdringen van Campylobacter-besmetting in pluimvee lijken wel los te staan van iedere context. Er is bijvoorbeeld geen informatie over de gevolgen van infectie, over andere bronnen van Campylobacter-infectie (terwijl toch pluimvee niet de enige bron is), enzovoorts. De casus zoals hij hier staat lijkt nog het meest op een op hol geslagen obsessie rond besmettingsgevaar. De overheid, daarvoor verantwoordelijk, lijkt een absolute veiligheid op het oog te hebben.

Een pragmatische benadering wil problemen altijd in een adequate context bezien. Een verdere uitwerking van een pragmatische analyse zou daarom om te beginnen deze casus van meer context te voorzien, waarbij bijvoorbeeld een vergelijking tussen het omgaan

met verschillende maatschappelijke risico's verhelderend zou kunnen zijn. Het inbrengen van relativering en proportie lijkt hier een voorwaarde om naar meer geïntegreerde en praktische oplossingen te kunnen zoeken.

In de pragmatische aanpak is er weer meer oog voor het proces, omdat de waarden-indicatoren dat proces haast vanzelf in beeld brengen. Maar in deze aanpak wordt minder dan in de andere filosofische benaderingen duidelijk dat in de casus ook allerlei categorieën of dimensies van waarden ontbreken.

6.5 Conclusies

Ik wil hier twee soorten conclusies trekken: ten eerste met betrekking tot de vraag wat de casussen over de benaderingen duidelijk maken, en ten tweede rond de vraag wat de benaderingen over de casussen duidelijk maken.

6.5.1 Benaderingen

Elk perspectief benadert de casussen verschillend, maar het zijn geen automatisch toe te passen recepten, er blijven ook keuzen nodig. Bij een kantiaanse analyse valt dit onmiddellijk op, althans wanneer je die benadering opvat als een nadere interne specificatie van brede en samenhangende visies of opvattingen (over natuur, of water, of wat dan ook). Zo een aanpak vraagt om een afbakening van het onderwerp of thema waarop de analyse zich concentreert en brengt daarom meteen al veel structuur aan in een casus. Dit betekent tegelijk dat de aspecten van een casus die niet bij het gekozen thema horen buiten de analyse vallen. Niet iedere casus leent zich even goed voor zo'n thema-analyse. De casus van de noodwaterberging bijvoorbeeld wordt zo gedomineerd door communicatieproblemen dat de eventueel aanwezige beelden over het omgaan met overvloedig water erdoor worden overschaduwed. Van de hier besproken casussen is het de varkenscasus die het duidelijkst verschillende samenhangende waardenpatronen laat zien, rond het thema dierenwelzijn.

In een ethische analyse, althans wanneer die breed en eclecticisch wordt opvat, worden waarden als min of meer losstaande grootheden over drie categorieën verdeeld. Deze waarden kunnen breed uitwaaiëren. Ze verhouden zich op een lossere manier tot een thema dan de kantiaanse waarden en vertonen ook geen noodzakelijke samenhang.

Met het indelen in categorieën vallen gemakkelijk patronen op te sporen, bijvoorbeeld door te kijken welke hokjes vol raken dan wel leeg blijven. Maar om de waarden in die hokjes te krijgen kan nogal wat interpretatie nodig zijn, bijvoorbeeld omdat eenzelfde waarde zowel consequentialistisch als deontologisch dan wel als een deugd kan worden geïnterpreteerd. 'Respect' is een voorbeeld, maar ook achter een veelgebruikte term als 'dierenwelzijn' kunnen verschillende waarden schuilgaan.

De vooraf gegeven indelingen van een kantiaanse en ethische analyse werpen dus ook drempels op: onderdelen die vaag zijn, twijfel oproepen, niet passen in de categorieën, blijven gemakkelijk buiten de analyse of raken vervormd. Werken met vooraf gegeven indelingen noopt altijd tot persen en wringen, als je alles wat je vindt erin wilt onderbrengen, of anders tot weglaten van een deel van wat je aantreft. Dit probleem wordt goed zichtbaar als we ons afvragen waar de ethische driedeling eigenlijk de emoties onderbrengt die zo

evident aanwezig zijn in de casussen, in de vorm van boosheid, frustratie, ergernis, enzovoort. In het kader van een ethische analyse zijn die uitingen rijkelijk vaag: je vermoedt wel een waarde als mensen zich boos maken over 'onzinnige maatregelen', maar waar gaat het nu precies om?

Een ethische analyse heeft de keus tussen A. deze uitingen negeren (het zijn immers geen volwaardige waarden) en B. ze zo goed mogelijk in een van de categorieën onderbrengen, via vermoedens en interpretatie over achterliggende waarden. Zo kwamen de frustraties van de boeren in de noodwatercasus met allerlei mitsen en maren terecht in de categorie deugden, onder zulke noemers als 'communicatie', en 'respect'.

Een pragmatische benadering maakt de keuze om zulke keuzen niet te maken, of althans uit te stellen, door aan de hand van waardenindicatoren dichtbij de casus te beginnen. Er is geen classificatie vooraf, en er is geen indeling van waarden, althans geen 'eigen' indeling. De interpretaties en vervormingen kunnen dus achterwege blijven. Ook een ander probleem van vooral ethische analyse wordt door een pragmatische analyse omzeild, of liever opgelost. Wanneer een ethische analyse wordt gekoppeld aan een actor-analyse, raken ethische waarden gemakkelijk vereenzelvigd met waarden voor bepaalde groepen, oftewel belangen. Deze 'versmalling' is een probleem in een classificerende aanpak, die dan een zeer eenzijdig beeld laat zien en dat is dat. In een pragmatische aanpak is dit geen probleem, omdat die er eenvoudig van uitgaat dat een proces van waardenontwikkeling en -verheldering altijd start bij de wensen en belangen van actoren. Wat erop aankomt is niet zozeer de aard van de waarden op enig moment, maar wat er vervolgens mee gebeurt.

Maar zonder hokjesperserij, smal of breed, worden er aan de andere kant ook niet zo gemakkelijk patronen zichtbaar, in de vorm van bijvoorbeeld overdominante waarden, of blinde vlekken. Dat gemis duidt tegelijk aan hoe classificatie- en procesbenaderingen elkaar kunnen aanvullen en versterken: al ontkent een pragmatische benadering de absolute geldigheid van onderscheidingen en indelingen, ze kan ze wel inzetten als instrumenten die structuur aanbrengen. Daarbij zijn dan toch ook voor pragmatici keuzen nodig.

Ook bij het beschrijven van processen zijn allerlei keuzen nodig. Hoe breed of smal is bijvoorbeeld de te beschouwen context? Welke zaken moet daar wel en niet bij betrokken worden, en in welke termen worden ze beschreven? Een procesbeschrijving brengt opnieuw structuur aan, en zal daarbij, impliciet of expliciet, leunen op achtergrondtheorieën over sociale processen. Voor zover dat niet expliciet gebeurt kunnen veel verborgen vooronderstellingen onopgemerkt blijven.

6.5.2 Patronen in de casussen

De overheid komt naar voren als een partij die vanuit kantiaans gezichtspunt sterk cognitieve en ethische waarden(dimensies) naar voren brengt, en vanuit ethisch gezichtspunt sterk consequentialistische waarden. De casussen waarin de overheid prominent aanwezig is, worden dan ook gekenmerkt door de dominantie van consequentialistische waarden en de reacties daarop van andere partijen.

Er is bij die andere partijen een grotere diversiteit aan typen waarden zichtbaar, en daarbij schemert er veel emotie door. Emotionele uitingen vallen binnen een kantiaanse analyse in de heterogene categorie 'esthetisch/expressief'. In een ethische analyse is het onderbrengen moeilijker en komt het, desgewenst, op interpretatie en vermoedens aan.

De enige casus waar met een kantiaanse analyse werkelijk duidelijk van elkaar verschillende en intern gedifferentieerde visies in beeld komen, is de Knorhof. Dit is de casus waar de overheid niet prominent in vertegenwoordigd is.

Vanuit een pragmatisch (proces)perspectief valt op dat er zowel rond noodwaterberging als rond de varkens gepolariseerde situaties zijn ontstaan en een stagnerend communicatieproces. In beide gevallen zijn de emoties hoog opgelopen en voelen partijen zich miskend, zij het om verschillende redenen. Een verdere pragmatische uitwerking zou hier op zoek gaan naar bruikbare manieren om deze patstellingen te doorbreken. Aan de campylobacter-casus valt vooral op hoe sterk veiligheidseisen lijken verabsoluteerd tot buitenproportionele vormen, waarbij andere overwegingen buiten spel zijn gezet. Een grondige contextualisering, bijvoorbeeld in de vorm van een vergelijkende risicoanalyse, zou een verder pragmatische uitwerking vandeze casus kunnen vormen.

7. Sociologie en de casussen

Volkert Beekman en Greet Overbeek

7.1 Inleiding

Het conceptueel-theoretisch hoofdstuk Waarde(re)n in de sociologie besloot met het formuleren van een drietal hoofdvragen die behulpzaam zouden moeten zijn bij het met een sociologische bril kijken naar waarden en waarderingsprocessen in casussen binnen de wereld van voedsel en groen. De drie hoofdvragen voor de bespreking van de vier casussen zijn:

- *waarden van actoren*: welke uiteenlopende waarden hanteren de verschillende betrokken actoren;
- *waardenontwikkeling in interactie*: welke ontwikkeling van waarden ontstaat in de interactie tussen de actoren;
- *omgaan met waardendiversiteit*: welke strategieën ontwikkelen actoren om met uiteenlopende waarden om te gaan?

De achtergrond voor deze sociologische bril is dat in hedendaagse welvarende samenlevingen verschillende waarden naast en zelfs tegenover elkaar blijken te kunnen bestaan. De voorgaande beschrijvingen van de vier casussen geven aan dat dit waardenpluralisme niet altijd probleemloos verloopt. De uitdaging voor een waarden-sociologie is om die diversiteit aan waarden te leren begrijpen uit de interactie tussen verschillende actoren en daarmee ook handvatten te bieden voor een vruchtbare omgang met conflicterende waarden.

Vooruitlopend op de bespreking van de casussen willen we hier alvast een paar opmerkingen maken. Het valt op dat in de beschrijving van de casussen bepaalde actoren (producenten, belangenorganisaties, beleidsmakers) meer uitgesproken aanwezig zijn dan andere actoren (vooral burgers/consumenten). Dit kan te maken hebben met de mate van betrokkenheid bij de casus maar ook met machtsverhoudingen in het publieke discours. Heel nadrukkelijk treedt hier een woordvoerdersproblematiek op de voorgrond: welke actoren verwoorden welke waarden in naam van welke andere actoren en met welk recht? De verbale aan/afwezigheid van verschillende actoren lijkt van bepalende invloed te zijn op de dominante constructie van het centrale waardendilemma in een casus en daarmee voor de gezochte - en vergeten - strategieën voor de omgang met conflicterende waarden. Verder laten de casussen vooral uiteenlopende waarden tussen verschillende groepen actoren zien, terwijl de verschillen binnen een bepaalde groep actoren (bijvoorbeeld burgers/consumenten) goeddeels buiten beeld blijven.

Een uitgebreidere sociologische analyse van de casussen zou aandacht moeten besteden aan dergelijke zaken. Laat ons nu echter overgaan tot de bespreking van de afzonderlijke casussen:

7.2 Noodwaterberging

7.2.1 Waarden van actoren

In de casus over noodwaterberging komen vier groepen actoren voor:

- 1) de overheid (provincies/waterschappen) definieert wateroverlast in termen van collectieve veiligheid en kent zichzelf een dominante positie toe;
- 2) boeren(organisaties) bekritisieren de afwenteling van de maatschappelijke kosten op hun landbouwbelangen;
- 3) natuur- en milieuorganisaties zien kansen en risico's voor natuurontwikkeling;
- 4) burgers zijn passief aanwezig, maar overheid en boeren menen als hun woordvoerder te mogen optreden.

Hoewel de overheid maatschappelijke gelijkheid voor staat, heeft zij geen andere actoren geconsulteerd bij het opstellen van haar plan en is zij als een hiërarchisch bestuurder te werk gegaan. De overheid werpt zich nu vooral op als hoeder van de immateriële waarden (veiligheid) voor het collectief belang. Boeren tonen zich teleurgesteld dat zij niet zijn geconsulteerd en noemen vooral individuele materiële gevolgen:

- 1) de nadelen voor de bedrijfsontwikkeling;
- 2) melk die onverkoopbaar wordt als het water schadelijke stoffen achter laat;
- 3) kans op planschade als door het toekennen van de waterberging functie aan de grond de grondprijs daalt.

Daarnaast noemen ze ook individuele immateriële gevolgen - emotionele schade - en collectieve immateriële gevolgen die vooral bovenlokaal op de aantasting van het open landschap gericht zijn. Verder vinden zij dat op hun schouders de collectieve lasten worden afgewenteld om het Groninger Museum en de stad droog te houden. Opvallend is dat boeren geen collectieve gevolgen voor de lokale gemeenschap noemen. Hoewel natuur- en milieuorganisaties zich laten horen, zouden zij de natuurwaarden (collectieve immateriële waarden) sterker kunnen profileren omdat in de afgelopen jaren het behoud van biodiversiteit hoog op de maatschappelijke agenda stond.

7.2.2 Waardenontwikkeling in interactie

Waar de overheid voor collectieve immateriële waarden staat, behartigen boeren vooral individuele materiële waarden. Deze partijen staan daarom lijnrecht tegenover elkaar. Pogingen om andere actoren erbij te betrekken, en daarmee het waardenpalet bonter te maken, ontbreken nog. Nu blijft de discussie tot een kleine groep beperkt, die probeert haar eigen achtertuin schoon te houden. Actoren zien het tevens als goed gedrag als een ieder kan participeren in de besluitvorming en het besluit gezamenlijk wordt genomen. De discussie over noodwaterberging is nog in de planfase, waarbij de oplossing en uitvoering nog niet vast staan. Dit biedt kansen op waardenontwikkeling en waardenverduidelijking.

De overheid heeft zich tot nog toe weinig aangetrokken van de individuele materiële nadelen die zwaar op een kleine groep boeren drukken. Zij kan de kritiek van boeren verminderen door aan te geven dat zij hen volledig zal compenseren als er schade ontstaat.

Veel partijen hebben zich nog niet over mogelijke voordelen uitgelaten. Natuurorganisaties geven niet duidelijk aan welke voornemens natuurwaarden beschermen (collectief immaterieel). Voordelen kunnen verder liggen in nieuwe functiecombinaties van landbouw, natuur en recreatie. Mogelijk kan dit leiden tot een voor recreanten aantrekkelijk gebied (individueel immaterieel) en zelfs leiden tot een stijging van de grondprijs (individueel materieel). Ook mogelijke nadelen blijven buiten schot; niet alleen voor natuurwaarden (collectief immaterieel), maar ook als er niet meer in de betreffende gemeenten mag worden gebouwd (collectief materieel) of als waterschapslasten per huishouden worden verdubbeld om de kosten te kunnen dragen (individueel materieel).

7.2.3 Omgaan met waardendiversiteit

Het plan tot noodwaterberging lijkt een beetje op een haastklus van de overheid waar weinig actoren aan hebben deelgenomen en waar veel mogelijke gevolgen nog onuitgesproken zijn. Het maatschappelijke draagvlak voor de te kiezen oplossingen en de uitvoering waar de overheid op rekt, kan echter sterk worden vergroot. Zo is er nog geen openbaar debat geweest. Iedereen lijkt afzonderlijk via de media te reageren. Actieve actoren zullen in het publieke debat vooral de collectieve immateriële waarden aangeven die passen in het vigerende publieke discours en waarvan de effecten passen bij hun andere (individuele materiële) waarden. De overheid die haar rol als hoeder van de veiligheid benadrukt, de boeren die aantasting van het open landschap en de nadelen voor natuurontwikkeling zullen aangeven, en natuurorganisaties die de waterberging als een kans voor het versterken van natuurwaarden zien.

De casus vertoont dus alle karakteristieke kenmerken van een klassieke patstelling. Zo lijkt enige waardenontwikkeling - inclusief de mogelijkheid tot het vinden van gedeelde grond - vast te lopen op de kennelijke overtuiging van bij de casus betrokken actoren dat in ieder geval de waarden van andere actoren statisch van aard zijn. Perspectief op waarden-dynamiek lijkt dan bij voorbaat uitgesloten te zijn. De obligate pogingen tot het aangaan van een gesprek, een dialoog, lijken dan ook vooral voor de bühne bedoeld te zijn. De dominante strategie van omgang met conflicterende waarden is immers om zich goeddeels te onttrekken aan de interactie met de klaarlijkkelijke opposenten.

7.3 Het Bentwoud

7.3.1 Waarden van actoren

In de casus over aanleg van het Bentwoud komen vier groepen actoren voor die zich laten horen:

1. bovenlokale overheden (provincie, waterschap, DLG) die met boeren hebben afgesproken op vrijwillige basis grond tegen de agrarische marktwaarde te willen kopen en dit nu als verplichting willen opleggen;
2. boeren(organisaties) die de onteigening niet terecht vinden en de grond voor een hogere prijs dan de agrarische marktwaarde willen verkopen;

3. lokale overheden (gemeente Waddinxveen en Rijnwoude) die de boeren(organisaties) steunen;
4. bewoners die veelal passief aanwezig zijn, uitgezonderd twee gebiedskenners die pleiten voor de aanleg van een waterrijk landschap in plaats van een bos.

De vraag die zich hier voordoet is wat er wel en niet is afgesproken in dit prijsconflict en wie wat bepaalt. Er is onenigheid over de uitvoering van het plan. Verder lijkt de casus op de voorgaande in die zin dat de overheid zich als hoeder van een aantrekkelijke groene ruimte opstelt (collectief immaterieel), zich desnoods hiërarchisch gedraagt (onteiening) en tegenover zich boeren vindt die meer geld uit de verkoop van hun grond willen slepen (individueel materieel). Nieuw zijn de gebiedskenners die een plan presenteren dat meer diversiteit aan waarden bevat en opnieuw naar een gezamenlijke oplossing zoekt. Dit plan is historisch aantrekkelijk en nuttig voor de waterberging (collectief immaterieel), legt meer nadruk op recreatie (individueel immaterieel) en biedt mogelijk meer kansen voor een hogere grondprijs voor boeren (individueel materieel).

We zien hier dat de introductie van één extra stem in een overigens goeddeels vergelijkbare casus als Noodwaterberging de balans mogelijk volledig anders kan doen uitslaan. Plotseling lijken waarden ook dynamisch te zijn en komt het aangaan van een dialoog in beeld als reële alternatieve methode van morele conflicthantering.

7.3.2 Waardenontwikkeling in interactie

Het plan van de gebiedskenners is pas naar voren gekomen toen de uitvoering vast liep, en probeert nieuwe oplossingen te bieden door meer verschillende waarden te combineren. Boeren willen meer nadruk op het feit dat de verwerving van grond een onderhandelings situatie is en uit moet gaan van maatschappelijke gelijkheid. Zij wachten op een aanbod van de overheid (DLG), omdat bekend is dat hun grond in de toekomst een bestemming als bos zal krijgen. De overheid gaat zich daarentegen hiërarchischer gedragen, omdat zij de uitvoering van het plan te traag vindt verlopen.

7.3.3 Omgaan met waardendiversiteit

Er zijn wel aanzetten tot waardenverbreding, maar de acceptatie is vooralsnog onduidelijk. Welke bestemming zal de grond in de toekomst krijgen? Een natuurbestemming (lage prijs), agrarische bestemming of toch nog een woonbestemming door de oprukkende stad Zoetermeer (hoge prijs). De hiërarchische structuur van het uitvoeringsplan is onduidelijk. De uitvoering van het plan lijkt van bovenaf gedropt, het lokale draagvlak is onduidelijk. Actoren communiceren vooralsnog vooral via de media, er is nauwelijks een gezamenlijk openbaar debat waarin waarden worden verbreed en verduidelijkt. De interventie van een nieuwe stem in het debat - de gebiedskenners - draagt echter, zoals gezegd, de potentie in zich om de huidige patstelling te doorbreken en te zoeken naar een vruchtbare dialoog over mogelijke convergerende waarden.

7.4 Varkens van de Knorhof

7.4.1 Waarden van actoren

Ter beantwoording van de vraag welke uiteenlopende waarden de verschillende betrokken actoren hanteren, kan in eerste instantie geconstateerd worden dat de volgende actoren nadrukkelijk aan het woord komen in de casus:

- de varkenshouder;
- de omwonenden;
- een dierenbeschermingsorganisatie;
- de gemeente.

In tweede instantie blijkt vervolgens de dierenbeschermingsorganisatie zich ook op te stellen als woordvoerder van burgers/consumenten en van varkens als niet-menselijke actor, terwijl de gemeente ook optreedt als woordvoerder van de omwonenden. Opvallend is de afwezigheid van andere ketenactoren in - de beschrijving van - de casus en hun rol zou dan ook nader geanalyseerd dienen te worden in een meer uitputtende sociologische analyse van deze casus. Dat bepaalde actoren zich positioneren als woordvoerder van anderszins stemloze actoren is ook een belangrijke constatering die verdere aandacht behoeft in waarden-sociologisch onderzoek.

Vervolgens kan geconstateerd worden dat de varkenshouder zijn bedrijfsvoering vooral ziet als uitvloeisel van een landbouwbeleid dat draaide om specialisatie en schaalvergroting ten einde economische en gezondheidswaarden te dienen. Deze waarden van de varkenshouder komen tot uitdrukking in bijvoorbeeld stalgrootte en hygiënemaatregelen, die vervolgens de economische en gezondheidswaarden herbevestigen en bedrijfsmatige beslissingen goeddeels determineren. De eenzijdige focus op economische waarden leidt soms zelfs tot illegale activiteiten van de varkenshouder. Daarentegen brengen de omwonenden en de gemeente met name milieu/stank als waarde in. In principe zouden de milieuwaarden van omwonenden materiëel bijvoorbeeld geborgd moeten zijn middels ammoniakfilters op de stallen van de varkenshouder, terwijl zij in ieder geval ook neergeslagen zijn in de Wet Milieubeheer. Overigens zou je in deze casus de Vereniging Milieu Offensief (VMO) verwachten als actor die de vinger aan de pols houdt wat betreft de gemeentelijke vergunningverlening aan de varkenshouder onder die Wet Milieubeheer. De bemoeienis van de dierenbeschermingsorganisatie brengt dierenwelzijn in als waarde en zij treedt daarbij ook op als woordvoerder voor de belangen van burgers/consumenten en varkens. De anonimiteit van het varkenshouderijsysteem (afgesloten ruimte) triggert hun zorgen over de waarde van dierenwelzijn. In het algemeen mag de casus gelden als sprekend voorbeeld van de spanning tussen oude en nieuwe waarden in de landbouw.

7.4.2 Waardenontwikkeling in interactie

Ter beantwoording van de vraag welke ontwikkeling van waarden in de interactie tussen de actoren ontstaat, kan geconstateerd worden dat de casus twee centrale spanningslijnen kent:

- varkenshouder versus gemeente/omwonenden over milieu/stank;
- varkenshouder versus dierenbeschermingsorganisatie/burgers/ consumenten over dierenwelzijn. Waar het eerst gevecht sterk gejuridificeerd is, wordt het tweede conflict veeleer in een activistische setting aangegaan.

De spanningen komen eigenlijk in een drietal domeinen aan de oppervlakte:

- in het publieke debat, waar de varkenshouder burgers/consumenten aanspreekt op een vermeende inconsistentie tussen hun waarden en hun gedrag;
- in wet- en regelgeving, waar de gemeente gehoorzaamheid verwacht van de varkenshouder;
- op de markt, waar de dierenbeschermingsorganisatie inspeelt op de gevoeligheid voor de publieke opinie bij de varkenshouder.

Een interactie die goeddeels buiten beeld verdwijnt, is die tussen consumenten en varkens. De eersten eten immers de laatsten. Opvallend is in ieder geval ook dat het meervoudige dilemma in deze casus, dat ook op verschillende speelvelden wordt uitgevochten, maakt dat de actoren een veel dynamischer karakter aan waarden toekennen dan in de voorgaande twee casussen het geval was. Dit betekent overigens niet ook automatisch dat de actoren een constructief gesprek met elkaar aangaan over hun (conflicterende) waarden.

7.4.3 Omgaan met waardendiversiteit

Ter beantwoording van de vraag welke strategieën actoren ontwikkelen om met uiteenlopende waarden om te gaan, moet iets nader ingegaan worden op het geconstateerde conflict in de casus tussen de materiële eigen belangen van de varkenshouder en de meer immateriële collectieve belangen zoals verwoordt door de dierenbeschermingsorganisatie en de gemeente. Burgers/consumenten/omwonenden lijken wat minder eenduidig te plaatsen op deze materieel-immaterieel en individueel-collectief dimensies omdat zij zowel individueel aan immateriële waarden als dierenwelzijn en milieu zouden kunnen hechten als collectief een - historische - verantwoordelijkheid zouden kunnen voelen voor een varkenshouderij die zorg draagt voor een betaalbaar en gezond stukje vlees.

In de casusbeschrijving zien we dat een tweetal discourscoalities of strategische allianties tussen actoren met overigens niet geheel overeenkomstige waarden werkelijkheid zijn geworden:

- tussen omwonenden en gemeente;
- tussen burgers/consumenten en dierenbeschermingsorganisatie.

De varkenshouder lijkt er daarentegen maar nauwelijks in te slagen om een wel denkbare concurrerende strategische alliantie met burgers/consumenten te smeden rond de waarde van betaalbaar en gezond varkensvlees. Het onderscheid tussen lokale en bovenlo-

kale waarden kan hier dienstig zijn in het duiden van succes- en faalfactoren bij het smeden van waardencoalities.

Immaterieel	Burgers/consumenten ↔	Dierenbeschermings-organisatie
	Omwonenden ↔	Gemeente
Materieel	Varkenshouder	(Burgers/consumenten/ omwonenden)
	Individueel	Collectief

Het lijkt namelijk relatief eenvoudig om actoren met weliswaar verschillende maar wel beide lokale danwel juist bovenlokale waarden een strategische alliantie te laten sluiten, terwijl het veel lastiger is zo'n verbond te sluiten tussen actoren met waarden op een verschillend schaalniveau. Overigens kan het sluiten van een waardencoalitie met enig recht ook omschreven worden als 'embedding of tradition' als strategie voor morele conflictantering - de ene set van waarden wordt dan onderdeel van een andere en bredere set van waarden. Deze integratieve strategie kan overigens goeddeels buiten het discursieve domein plaatsvinden.

7.5 Campylobacter

7.5.1 Waarden van actoren

Op het moment dat we de vraag proberen te beantwoorden welke uiteenlopende waarden de verschillende betrokken actoren hanteren, ontdekken we al snel dat er met - de beschrijving van - deze casus iets raars aan de hand is. Natuurlijk spelen ook rond Campylobacter als voedselveiligheids casus - net als bij de dierenwelzijns casus - producenten, belangenorganisaties, overheden en burgers/consumenten een rol, maar wat vooral opvalt is de wel zeer dominante rol van media en wetenschappers in de constructie van de casus. De vraag is zelfs gerechtvaardigd of er eigenlijk wel een casus zou zijn zonder de periodieke mediahypes. De casus is daarmee een goed voorbeeld van het adagium *the medium is the message*. Samen met de wetenschappers zetten de media namelijk een beeld neer van de casus dat de suggestie wekt alsof er helemaal geen sprake is van een waardendilemma of waardenconflict; gezondheid of voedselveiligheid is immers de enige expliciet gemaakte waarde. Slechts in de discussie over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheden en producenten in de strijd tegen Campylobacter toont zich naast voedselveiligheid

een andere waarde - de keuzevrijheid van producenten om zelf te bepalen hoe zij de besmetting van pluimveehouderijproducten met *Campylobacter* verlagen.

7.5.2 Waardenontwikkeling in interactie

Op de vraag welke ontwikkeling van waarden in de interactie tussen de actoren ontstaat, volgt een misschien wat onthutsend antwoord. Eigenlijk is in deze casus nauwelijks sprake van enige waardenontwikkeling, aangezien de welhaast exclusieve aandacht voor voedselveiligheid alle andere mogelijk relevante waarden de facto uit het publieke debat verbant. Daarmee is elke - vruchtbare of onvruchtbare - confrontatie van uiteenlopende waarden bij voorbaat uitgesloten en lijkt de casus zonder enig leervermogen voort te hollen van de ene naar de volgende (media)crisis. Ondertussen suggereert de soms innige samenwerking - volgens goede poldertradities - tussen verschillende bij de casus betrokken actoren dat de aanpak van het probleem het resultaat is van rationele afwegingsprocessen. De meest expliciete bevestiging van de hypothese dat in deze casus andere waarden worden onderdrukt door de boven elke discussie verheven waarde van voedselveiligheid wordt gevormd door het kennelijk taboe op het spreken over bepaalde handelingsmogelijkheden, zoals decontaminatie.

7.5.3 Omgaan met waardendiversiteit

Het antwoord op de vraag welke strategieën actoren ontwikkelen om met uiteenlopende waarden om te gaan, ligt na het bovenstaande tamelijk voor de hand: het idee dat naast voedselveiligheid nog andere waarden een rol zouden kunnen spelen in deze casus wordt simpelweg ontkend. Waardenpluralisme lijkt hier niet aan de orde te zijn en afwegingen zijn niet nodig. Afhankelijk van het perspectief wordt zo'n waardenopvatting normaliter aangeduid als technocratisch of fundamentalistisch.

Nog wat scherper, voedselveiligheid als collectieve immateriële waarde wordt met zoveel discursief geweld neergezet in de discussie over *Campylobacter* dat deelnemers aan deze discussie goeddeels gedwongen zijn om deze waarde zonder enig voorbehoud te omarmen. Daarmee domineert een extreem statische visie op waarden deze casus en kan slechts de suggestie van een gesprek worden gewekt.

7.6 Conclusies

De voorgaande proeve van een sociologische bril op waarde(re)n in concrete casussen brengt ons tot de volgende conclusies:

- De aan/afwezigheid van bepaalde actoren is sterk bepalend voor het beeld van een waardenconflict of -dilemma.
Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de vraag welke actoren hun eigen waarden expliciet verwoorden in een publiek debat en om de vraag welke actoren zich opwerpen als woordvoerders voor de waarden van andere actoren;
- waardenconflicten of -dilemma's hebben vaak een meervoudig karakter.

Hoewel in eerste instantie vaak één interpretatie in het oog springt, blijken waardenconflicten of - dilemma's vaak meervoudig te zijn. Voor dit pluralisme aan casusconstructies geldt dat er geen externe maatstaf bestaat om het 'werkelijke' probleem aan af te meten;

- de strijd over waarden kan in verschillende domeinen worden uitgevochten. Sociologische tradities suggereren hierbij staat, markt en 'civil society' als de arena's waar waardenconflicten kunnen worden uitgevochten. Opvallend is dat actoren in deze strijd strategische allianties kunnen sluiten met actoren met weliswaar afwijkende waarden maar een vergelijkbare voorkeur voor een bepaalde oplossing van het waardenconflict;
- waardenconflicten of -dilemma's kenmerken zich vaak door een statische opvatting van waarden die het aangaan van een goed gesprek bemoeilijkt. Hoewel het aangaan van een dialoog als strategie voor morele conflicthantering het beste lijkt te passen bij hedendaagse pluralistische en liberaal-democratische samenlevingen, is de praktijk weerbarstiger dan de leer. Het vereist immers dat mensen niet alleen zeggen wat ze vinden, maar ook bereid zijn om de mening te rechtvaardigen en eventueel te wijzigen in het licht van andere stemmen in het publieke debat;
- collectieve immateriële waarden van de overheid staan vaak tegenover individuele materiële waarden van andere actoren. Hierbij valt voorts op dat de overheid zich vaak sterk hiërarchisch gedraagt en andere actoren weinig inspraak hebben gehad in de planvorming rond een bepaalde casus;
- waardenontwikkeling behoeft een actievere opstelling van verschillende actoren. Vaak lijkt waardenontwikkeling wel mogelijk te zijn als actoren die zich nu nog passief presenteren meer op de voorgrond zouden treden. Ook waardenverduidelijking, door aandacht te schenken aan alle waarden in plaats van zich te beperken tot enkele voor- en nadelen, kan hier perspectief bieden. Op deze manier ontstaat draagvlak eerder als interactief dan als instrumenteel proces;
- waardendiversiteit wordt vooral geuit via de media Er is vaak nauwelijks gezamenlijk overleg of debat. Wanneer deze debatten vaker zouden worden gevoerd, kwamen waarschijnlijk meer collectieve immateriële waarden aan bod. Dit betreft vooral waarden die in hun effect de individuele belangen van actoren niet benadelen maar bevorderen. Zij worden gekozen omdat deze waarden doorgaans breed omschreven zijn, nauwelijks gespecificeerd, goed in het gangbare maatschappelijke discours passen en zo gemakkelijker weerklank en draagvlak vinden;
- een serieuze waarden-sociologie behoeft directe interactie met bij waardendilemma's betrokken actoren. Voor een gedegen sociologische analyse van waarden en waarderingsprocessen in een specifieke tijdruimtelijke context is het onontbeerlijk om actoren - middels interview, surveys of participerende observatie - direct zelf aan het woord te laten. Anders verwordt waardenonderzoek tot een vorm van 'hineininterpretieren' die geen empirisch-wetenschappelijke status mag claimen.

8. Psychologie en de casussen

Carin Giesen

8.1 Inleiding

We bespreken de casussen aan de hand van centrale elementen uit de PSI-theorie. In het bijzonder gaan we na welke motivationele functies - toenadering, waarschuwing, analyse of integratie - een rol lijken te spelen in het gedrag van betrokkenen en wat er te zeggen is over de zelfregulatie, de dynamiek tussen de functies. Met andere woorden we richten ons primair op twee vragen:

- In hoeverre is het positieve affectsysteem geactiveerd?
Zoals we zagen in hoofdstuk 4 wordt het positief affect systeem ingezet zolang er sprake is van het bevredigen van behoeften (in Figuur 4.2: PA+) of blokkades/frustraties die hierbij optreden (in figuur 4.2: PA-): de energiestroom loopt tussen toenadering en analyse;
- In hoeverre is het negatief affectsysteem geactiveerd?
Het negatief affect systeem wordt ingezet zodra er sprake is van bedreiging uit de omgeving (in figuur 4.2: NA+) of het wegnemen van de bedreiging (in figuur 4.2: NA-). De energiestroom loopt tussen waarschuwing en integratie.

Gekoppeld hieraan bekijken we:

- welke typerende waarden in het geding zijn (zie figuur 4.1);
- of er bepaalde coalities tussen functies domineren.

Na de bespreking van de casussen volgt in paragraaf 8.6 een evaluatie van de PSI-benadering. We spitsen de behandeling van de motivationele processen toe op de belangrijkste partijen die in de casus tegenover elkaar staan: boeren en ondernemers in de intensieve veehouderij (varkens en pluimvee) enerzijds en - als de casus hierover voldoende informatie biedt - de overheid anderzijds.

8.2 Noodwaterberging

In deze casus staan met name twee partijen met verschillende belangen tegenover elkaar: boeren en vertegenwoordigers van de provincie en waterschappen (de overheid).

8.2.1 Motivationale processen bij de boeren

8.2.1.1 *Activatie van het positief affect systeem*

Een van de reacties van de boeren op de plannen van de overheid betreft de zorg om een adequate schaderegeling. De boeren willen financiële vergoeding voor planschade (grond bestemmen voor waterberging alleen al verlaagt de waarde van de grond), schade als gevolg van het daadwerkelijk onder water zetten, emotionele schade, schade voor afstaan van de grond ten bate van een maatschappelijk belang (zoals veiligheid van gebouwen). Er wordt bijvoorbeeld geredeneerd: Als het onder water zetten dan toch moet, dan wil ik er financieel zoveel mogelijk uit halen. Dat kan bijvoorbeeld door zoveel mogelijk schadeposten te verzinnen, zoals in deze casus waar men zelfs voor niet-materiële zaken geld wil zien.

Hier lijkt het gedrag aangestuurd te worden door het positief affect systeem. Immers, de plannen hebben negatieve financiële gevolgen dus de boeren worden gefrustreerd in het bevredigen van hun behoeften. De positieve gevoelens die horen bij toenadering worden gedempt, en het affectstelsel stuurt de energie naar de analysefunctie, van doen naar denken. Het resultaat van het denken is de financiële claim. Overigens is zo'n proces hypothetisch, omdat dit niet zichtbaar is op basis van de casus. Verder zij opgemerkt dat achter de financiële claim andere dan puur zakelijke overwegingen schuilen, zoals identiteitsrelevante motieven.

8.2.1.2 *Activatie van het negatief affect systeem*

Vier reacties van de boeren lijken vooral te worden gestuurd door het negatief affect systeem: boosheid over de procedure, vrees voor de gevolgen voor de productkwaliteit, de onzin van onder waterzetting van land, de aantasting van het landschap.

Allereerst is er boosheid over de gevolgde procedure van de overheid: het niet gekend worden in de plannen, geen gebruik maken van eerdere ervaringen van boeren. Als een boer zo reageert, lijkt er bij hem sprake van bedreiging van behoeften en/of motieven: bijvoorbeeld behoefte aan macht en competentie. In dit geval zou dan de motivationele processen als volgt kunnen lopen. De handelwijze van de overheid wordt als een bedreiging ervaren die negatieve gevoelens oproept. Het affect systeem zal daarop kunnen wisselen van de waarschuwingfunctie naar de integratiefunctie, die de ervaring verbindt met eerdere ervaringen en betekenis verleent. De negatieve gevoelens worden gereguleerd door actiegerichte emotie, namelijk boosheid. Een boosheid die voortkomt uit de bedreiging van voor de persoon belangrijke motieven en waarden. De betekenisverlening bestaat er dus hier in dat de boeren ervaren dat de overheid grenzen van wat voor hen belangrijk is, heeft overschreden. Dat geven ze met het uiten van boosheid te kennen.

Daarnaast geven de boeren aan dat ze vrezen voor de gevolgen voor de kwaliteit van de agrarische producten (melk, gewassen) na onderwaterzetting van het land. Dat hier sprake lijkt van een bedreigende situatie blijkt wel uit de categorische uitspraken die boeren doen (zwart-wit denken): 'waterberging is absoluut onvereenigbaar met het uitoefenen van het bedrijf'; 'je kunt het dan als boer wel schudden'; 'het betekent de doodsteek voor het bedrijf.' Vanuit de PSI-theorie kunnen we hier veronderstellen dat het waarschuwingssys-

teem is geactiveerd dat gepaard gaat met negatief affect. De bedreiging heeft te maken met het in gevaar komen van de bestaanszekerheid dat voor boeren een extra dimensie krijgt omdat het einde van het bedrijf vaak het einde betekent van alles wat deel uit maakt van de identiteit van de boer en van wat kenmerkend is voor het boerenbestaan (manier van leven, familietraditie, werken in/met de natuur, trots op grondbezit, enzovoort). Deze motieven worden evenwel niet expliciet verwoord in de casus.

De boeren vinden het voorts onzinnig om landbouwgrond moedwillig onder water te zetten. Ze zien het als een stap terug naar vorige eeuwen.

In gebruikte termen als 'zinloos' doen de boeren een morele uitspraak, ze verwijzen naar een morele waarde. Binnen de PSI- theorie zou je dit typisch een reactie kunnen noemen vanuit de waarschuwingfunctie om negatieve gebeurtenissen te vermijden, en zo de angst te onderdrukken.

Tot slot noemen de boeren de overheidsplannen onaanvaardbaar vanwege de aantasting van het open landschap: door de aanleg van dijken door het gebied ten bate van waterberging zou het typerende open Groninger landschap kapot worden gemaakt. Enerzijds kan deze reactie erop wijzen dat de men de plannen als een werkelijke bedreiging ervaart, omdat de boeren zich verbonden voelen met het aloude Groninger landschap. De waarschuwingfunctie stuurt hier het gedrag aan. In de casus zien we een voorbeeld van wat boeren kunnen doen om het negatief affect dat door de waarschuwingfunctie wordt opgeroepen te reguleren door de integratiefunctie te activeren: Een groepje boeren (actie-groep Delthe) komt in actie door de aanleg van een stuk dijk van stro en kuilvoer om de effecten van de plannen op het landschap te demonstreren (en daarmee de afwijzing van het plan). Oftewel: men toont (symbolisch) strijdlust voor het behoud van het landschap en daarmee voor iets wat persoonlijke waarde heeft. Maar die gezamenlijke actie kan (deels) ook vanuit het affiliatiemotief (behoefte aan verbondenheid met anderen) worden begrepen dat ook gekoppeld is aan de integratiefunctie, zoals figuur 4.1 laat zien. En zelfs kan die actie gestuurd zijn door de toenaderingsfunctie om zich weer beter te voelen (interne affect regulatie). Het onaanvaardbaar vinden van noodwaterberging vanwege aantasting van het landschap kan (deels) gebaseerd zijn op strategische overwegingen, dus gestuurd vanuit de analysefunctie. Niet zozeer eigen behoeften zijn dan in het geding, maar aantasting van het open landschap wordt als strategisch argument gebruikt: het feit dat recreanten en andere gebruikers van het landelijke gebied waarde hechten aan het open Groninger landschap wordt in dit geval door de boeren gebruikt om de overheidsplannen tegen te houden.

Naast de besproken reacties die deels vanuit het positief affect systeem, maar meer nog vanuit het negatief affect systeem lijken te worden aangestuurd, is er nog een reactie die we niet hebben behandeld: het bedenken van alternatieven voor noodwaterberging - ophoging bestaande dijken en kades, directe lozing in zee - om zo de uitvoering van de overheidsplannen te voorkómen. Dit lijkt het resultaat van het activeren van de analysefunctie: men denkt na over oplossingen voor het probleem. De inzet van de analysefunctie is hier dus geen onderdeel van het positief affect systeem (reactie op frustratie van behoeftebevrediging van de toenaderingsfunctie), maar lijkt - waarschijnlijk later in het proces en dus indirect - een reactie op het waarnemen van een bedreiging door het waarschuwingssysteem (het negatief affect dat gepaard gaat met waarneming van dreiging, stuurt eerst de integratiefunctie aan om de negatieve gevoelens te dempen). Of het proces daadwerkelijk zo kan verlopen, moet empirisch worden onderzocht. Overigens blijven de alternatieven

die de boeren hebben bedacht binnen de bestaande oplossingskaders. Daarom komen ze voort uit de analysefunctie en niet uit de integratiefunctie. In het laatste geval zou het om iets nieuws moeten gaan, een echte creatieve oplossing om de overheidsplannen ongedaan te maken. Bijvoorbeeld voorstellen om het gebied tot een cultuurhistorisch erfgoed te laten verklaren.

Samenvattend lijkt de besproken casus vooral te wijzen op sturing van gedrag door het waarschuwingssysteem. De overheidsplannen roepen dus primair gevoelens van bedreiging op. De werking van het negatief affectstelsel, waarbij negatief affect zorgt voor wisseling tussen waarschuwing en integratie, is slechts op een enkel punt zichtbaar te maken. Naast de waarschuwingfunctie, zijn er ook aanwijzingen dat de analysefunctie sturing geeft aan het gedrag. De wisseling tussen analyse en toenadering, gemedieerd door het positief affect, is echter evenmin goed zichtbaar te maken met de beschikbare informatie.

Duidelijk is voorts dat over het bestaan van dominante coalities tussen functies weinig te zeggen is omdat deze casus een samenvatting is van reacties van een grote groep boeren, en we over processen bij individuele boeren geen informatie hebben. We komen hierop bij de evaluatie terug.

8.2.2 Motivationale processen bij de overheid

Met het plan om een noodwaterberging te realiseren, heeft de overheid de medewerking nodig van de boeren: die moeten hun grond hiervoor ter beschikking willen stellen. Wat opvalt in de casus is dat de overheid in de communicatie met de boeren gebruik maakt van redelijke/logische argumenten om de boeren te overtuigen: noodwaterberging is er ten behoeve van de veiligheid van de bevolking, en dergelijke. Je kunt dus zeggen dat hier vooral de analysefunctie wordt geactiveerd. Daarnaast lijkt de overheid ook te anticiperen op bedreigingen voor de boeren, en daarmee bij hen de waarschuwingfunctie aan te spreken. Zo verklaart de Drentse gedeputeerde (zelf geen boer) dat hij liever in een waterbergingsgebied boer zou willen zijn dan daarbuiten, omdat daar door het aanleggen van kaden het overstromingsrisico kleiner is.

Als de overheid haar plannen wil verwezenlijken door alleen de analyse- en waarschuwingfunctie aan te spreken, leidt dat gemakkelijk tot een conflict met de boeren, omdat die het gevoel hebben dat er geen oog is voor hun behoeften en motieven. De overheid zal in haar verhaal aan moeten sluiten bij de belangen van de betrokken boeren en bijvoorbeeld achter de genoemde bezwaren die ze uiten tegen noodwaterberging moeten proberen hun behoeften en motieven duidelijk te krijgen en daarop in te spelen. Van een coalitie tussen motivationele functies in het gedrag van de overheid richting boeren is op basis van de casus weinig te zeggen. Als er al sprake van is van een coalitie tussen motivationele functies, dan is dat tussen analyse en waarschuwing, tussen denken en waarnemen. In de PSI-theorie: zelfcontrole (zie figuur 4.2).

8.3 Het Bentwoud

Hier gaat het om de moeizame verwerving van agrarische grond door de overheid ten bate van het aanleggen van bos. Op het oog lijkt de oorzaak niet te zijn dat boeren onwillig zijn om hun grond af te staan, maar dat ze een veel hogere prijs vragen voor hun grond dan de overheid kan en/of wil betalen. Daarom wil de overheid af van de vrijwillige verkoop van de grond, en wil ze gebruik maken van de mogelijkheid tot onteigening. We bespreken hier alleen de motivationele processen bij de boeren

8.3.1 Activatie van het positief affect systeem

Voor de boeren in deze casus lijkt het uitsluitend te gaan om een goede prijs voor de grond. als dat het geval is, zou je kunnen zeggen dat het gedrag van de boeren vooral aangestuurd is door de analysefunctie: ik wil zoveel mogelijk geld zien. Maar zoals in Casus 1 ook al is aangegeven, kunnen achter dit gedrag andere motivaties schuil gaan. Het is zelfs niet ondenkbaar dat na voorafgaand aan het inzetten van de analysefunctie het negatieve affect systeem kan zijn geactiveerd, waarin na de staat van alarm van de waarschuwingfunctie (help, ik moet hier weg!) via het negatief affect de energie van waarschuwing naar de integratiefunctie verschuift, die de persoon in staat stelt de situatie te accepteren en zin te geven aan de aanleg van het Bentwoud, bijvoorbeeld door te denken: door het afstaan van mijn grond kan ik iets betekenen voor de gemeenschap, en dat vind ik van waarde. Dat vervolgens de analysefunctie wordt ingezet om een zo hoog mogelijke prijs voor de grond te verkrijgen, is evenzeer denkbaar.

8.3.2 Activatie van het negatief affect systeem

De boeren reageren woedend op de plannen om te onteigenen. Dit betekent dat de plannen als bedreigend worden ervaren. In de casus wordt dat niet expliciet verwoord, maar de bedreiging zal onder andere te maken hebben met het verlies van de vertrouwde omgeving (ze mogen elders opnieuw beginnen) en het ongewisse van een nieuwe toekomst elders. In de uitspraak van de boerin in de casus lijkt hiervan iets zichtbaar, als ze zegt: 'Wij hebben twee kinderen die hier gewend zijn en we hebben een mooi bedrijf. Is dat dan niet belangrijk?'

Bij bedreiging is de waarschuwingfunctie geactiveerd gepaard gaand met negatief affect (angst). Het bevredigen van belangrijke behoeften wordt bedreigd. Het negatief affect systeem stuurt volgens de PSI-theorie vervolgens de integratiefunctie aan, van waaruit actiegericht boosheid wordt aangestuurd (er worden grenzen overschreden, dit pikken we niet), om zo de angst te reguleren. In die zin is er sprake van een coalitie tussen waarschuwing en integratie, al is dat op basis van de informatie in de casus niet zichtbaar.

Verder zullen in de woedende reacties ook meespelen dat door onteigening belangrijke motieven die deel uitmaken van de identiteit van de boer - zoals autonomie - worden bedreigd. De boer kan immers bij onteigening niet meer zelf de prijs van de grond bepalen. Ook dit is iets wat nader onderzocht moet worden, omdat dit op basis van de uitspraken in de casus niet is na te gaan.

Het negatief affectstelsel lijkt hier dus te domineren: switch tussen waarschuwing en integratie, waarmee de angst wordt gereguleerd. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de angst (deels) ook gereduceerd wordt binnen de waarschuwingfunctie, als we kijken naar uitspraken van de boeren die wijzen op morele afkeuring van de gang van zaken omdat de overheid zich niet houdt aan eerder gemaakte afspraken over vrijwillige verkoop van de grond: 'afpraak is afspraak' en '...doordrukken van onteigening is onfatsoenlijk.' Deze morele uitingen worden volgens de PSI-theorie vooral aangestuurd door de waarschuwingfunctie.

8.4 Varkens van de Knorhof

Hier gaat het om een conflict tussen de belangen van een varkenshouder die op grootschalige, industrieachtige wijze varkens houdt, en de belangen van milieu en dierenwelzijn, waar de overheid en burgerij hem op aanspreken. We bespreken hier alleen motivationele processen bij de varkenshouder

8.4.1 Activatie van het positief affect systeem

Bij deze ondernemer lijkt behoeftebevrediging te domineren. Zo lezen we dat deze varkenshouder een van de grootste varkensbedrijven van Nederland heeft, en dat hij zich niets gelegen laat liggen aan regels en beperkingen van de overheid, aan klachten van omwonenden over stankoverlast. Hij gaat zijn eigen gang, leert niet van rechtszaken en boetes, en gaat door op de ingeslagen weg met zijn megabedrijf. Het positief affect systeem lijkt hier te domineren. Dat wil zeggen het gedrag wordt primair aangestuurd door de toenaderingsfunctie en in situaties waarbij de behoeftebevrediging wordt geblokkeerd wordt hooguit de analysefunctie ingeschakeld om het probleem op te lossen, al geeft de casus hiervan geen concrete voorbeelden. Dat vooral de toenaderingsfunctie ingezet wordt, kan ook afgeleid worden uit de gevoelens van ergernis en verbittering van de boer over de negatieve reacties en het onbegrip van de buitenwereld. Die worden door hem namelijk niet als een bedreiging ervaren, dus het waarschuwingssysteem wordt niet in werking gezet, want dan zou hij anders reageren. Ook de rechtvaardiging die hij geeft voor het feit dat hij zo'n 'megabedrijf' heeft, namelijk om te kunnen overleven, sluit hierop aan.

Dan het dierenwelzijn. Het is duidelijk dat de buitenwereld kritiek heeft op de manier waarop de varkenshouder zijn dieren heeft gehuisvest: de huisvesting doet tekort aan de bevrediging van de basisbehoeften van het dier (bewegen, wroeten, buitenlucht). Met een grootschalig bedrijf als Straathof, kunnen dieren alleen onder strikt gecontroleerde omstandigheden worden gehuisvest, en dat gaat niet samen met de eisen voor dierenwelzijn. Om dit probleem op te lossen, en dus om zijn handelen voor de buitenwereld goed te praten, zet hij zijn analysefunctie in door het welzijn van de dieren smal te definiëren, nl. als fysieke gezondheid (goede zorg, goed voedsel, warmte). En op dat gebied hebben de dieren volgens hem het goed. Dus de confrontatie met de negatieve reacties uit de buitenwereld rond dierenwelzijn, activeert bij deze man niet de waarschuwingfunctie maar de analysefunctie: hoe los ik dit probleem op?

8.4.2 Activatie van het negatief affect systeem

De informatie uit de casus lijkt erop te wijzen dat dit systeem geen belangrijke rol speelt in de motivationele processen bij deze ondernemer.

Samenvattend

Deze ondernemer lijkt in staat tot een effectieve, maar uiterst beperkte vorm van zelfregulatie. Alleen het positieve affectsysteem wordt geactiveerd. Directe behoeftebevrediging staat voorop. De waarschuwings- en integratiefunctie komen er niet aan te pas. Er lijkt geen integratie plaats te vinden van de ervaringen, er wordt geen rekening gehouden met de context. Voor de omgeving, bijvoorbeeld de overheid, is iemand die in dit systeem zit, moeilijk beïnvloedbaar, dus moeilijk te veranderen. Er moet een enorme dreiging aan te pas komen, wil deze ondernemer uit dit systeem te trekken zijn.

8.5 Campylobacter

Deze casus betreft een reconstructie van het beleidsvormingsproces rond de bestrijding van de campylobacterbacterie op pluimveevlees, een bacterie die schadelijk is voor de gezondheid. De casus geeft een beschrijving van een complex proces met vele actoren die vanuit verschillende belangen opereren. Daarom volgt eerst een korte samenvatting van de posities van de belangrijkste partijen in de casus, waarbij we enige interpretatie niet hebben geschuwd. In het streven naar voedselveiligheid ter bescherming van de gezondheid van de burger, stelt de overheid eisen aan de kwaliteit van de voedselproductie. In deze casus gaat het om bestrijding van de campylobacter bacterie. Allereerst wordt hiertoe van pluimveehouders verwacht dat ze de grootst mogelijk inspanningen plegen om hygiënisch te werken. Hygiënisch werken vereist het doen van extra investeringen. Voor de pluimveehouder, die net als elke andere ondernemer primair gericht is op winstmaximalisatie, zijn de eisen ten behoeve van voedselveiligheid dus strijdig met zijn economische belangen. Het probleem dat door de casus heen speelt is dat het de vraag is of je met optimale hygiëne in de pluimveesector de campylobacter effectief kunt bestrijden. De pluimveesector beweert alles te hebben gedaan om besmetting terug te dringen, maar de percentages besmet vlees blijven te hoog. De onderzoekswereld (hier ID-Lelystad) beweert (mede) daarom dat optimale hygiëne niet voldoende is om de campylobacter aan te pakken omdat er meer factoren een rol spelen, en dat meer onderzoek nodig is (hun belang). Door dit te zeggen, kunnen pluimveehouders ook weer de hygiëneteugels tot nader order wat laten vieren (belang van de pluimveesector). Men kan zich afvragen: spelen beide partijen onder een hoedje?

Intussen lijkt het ene Ministerie (LNV) in te zien dat meer onderzoek naar de oorzaken van campylobacter noodzakelijk is, en heeft ze inmiddels ID-Lelystad de opdracht daartoe gegeven, terwijl het andere Ministerie (VWS) blijft vinden dat de oorzaak van de hoge besmetting uitsluitend veroorzaakt wordt door onhygiënische productiemethoden.

Een probleem met de casus is dat bestrijding van salmonella en campylobacter door elkaar lopen, en in het verhaal niet goed worden gescheiden. Een ander probleem is dat in deze casus concrete informatie ontbreekt over welke hygiënemaatregelen de pluimveehouders invoeren en hoe ze die handhaven. Evenmin is er informatie beschikbaar over hun

reacties op de eisen van de overheid. Voor de bespreking van motivationele processen hebben we daarom niet veel meer dan de bovenstaande interpretatie van de posities van de pluimveehouders en van de overheid, waarbij we maar even afzien van de vragen die de casus oproepen.

8.5.1 Motivationele processen bij de pluimveehouders

8.5.1.1 Activatie van het positief affect systeem

Het streven van de ondernemers in de pluimveesector zal, zoals voor elke ondernemer, gericht zijn op winstmaximalisatie. Zolang deze behoefte bevredigd wordt, is de toenaderingsfunctie de aansturing van het gedrag. De hygiëne-eisen van de overheid frustreren evenwel die behoeftebevrediging, want om te voldoen aan die eisen moeten de ondernemers extra investeringen doen. Dat kost dus geld. Het gevolg is een vermindering van het positief affect, en er vindt een energetische wisseling plaats van de toenadering naar de analysefunctie. Met andere woorden: de ondernemer zal zo lang mogelijk oplossingen zoeken die zo min mogelijk geld kosten. Bijvoorbeeld door het probleem te bagatelliseren, uitstel mogelijkheden te verzinnen, het probleem af te schuiven op schakels verderop in de productieketen, smoezen te bedenken zoals dat er meer onderzoek nodig is, of door bereidingsvoorschriften op verpakt kippenvlees te ondersteunen. Op deze manier wordt de vermindering van positief affect steeds weer ongedaan gemaakt, en kan weer worden teruggekeerd naar de behoeftebevrediging van de toenaderingsfunctie. Totdat er weer nieuwe maatregelen van de overheid komen, waar weer de analysefunctie op wordt ingezet.

Zoals aangegeven zijn genoemde rationeel-analytische reacties speculatief, want niet direct in de casus zichtbaar.

8.5.1.2 Activatie van het negatief affect systeem

Dit systeem - dat zorgt voor een switch tussen de waarschuwings- en de integratiefunctie - wordt bij deze ondernemers waarschijnlijk pas geactiveerd als er echt gevaar dreigt voor de bestaanszekerheid, dus als er van overheidswege zeer ingrijpende maatregelen worden opgelegd.

8.5.2 Motivationele processen bij de overheid

In deze casus lijkt de overheid gefixeerd te zijn op de waarschuwingsfunctie in haar communicatie met de ondernemers: besmetting van voedsel is een gevaar voor de gezondheid. In het bezwerven van de angst die met deze dreiging gepaard gaat, kiest ze voor een absolute norm voor voedselveiligheid: er mag absoluut geen enkele bacterie meer aangetroffen worden op pluimveevlees. Een categorische uitspraak die kenmerkend is voor het denken vanuit de waarschuwingsfunctie.

8.6 Evaluatie

In deze casussen hebben we gekeken wat de PSI-theorie oplevert als we deze toepassen op enkele casussen die liggen op het beleidsterrein van het Ministerie van LNV: groene ruimte, dierenwelzijn, voedselveiligheid.

De PSI-theorie doet recht aan de complexiteit en dynamiek van de motivationele processen die het menselijk gedrag aansturen. Wat de mens beweegt is niet te vatten in één achterliggend mechanisme, zoals oudere theorieën veronderstellen, maar moet gezien worden als een samenspel tussen meerdere sturingsprocessen of motivationele functies.

We zullen hieronder op enkele belangrijke punten ingaan.

In de toepassing van de PSI-theorie op de casussen hebben we laten zien welke functies het gedrag zoal kunnen aansturen, en hebben we iets van de dynamiek tussen de functies en daarmee van de aard van zelfregulatie geïllustreerd.

Interessant is bijvoorbeeld de overheersende coalitie tussen toenadering en analyse in de casus over De Knorhof, waarmee duidelijk wordt dat de betrokken ondernemer weliswaar een effectieve maar niet optimaal ontwikkelde vorm van zelfregulatie kent. Dit zichtbaar maken helpt bij de vraag of je zo iemand van buitenaf kunt beïnvloeden, om gedragsverandering te bewerkstelligen. We concludeerden reeds dat dat niet eenvoudig is.

We moeten echter benadrukken dat onze casusbeschrijvingen het beste kunnen worden beschouwd als vingeroefeningen met de PSI-theorie. Immers, in de PSI-theorie gaat het om processen op individueel menselijk niveau. Met uitzondering van het verhaal over Knorhof, komen in de casussen slechts generaliserende gedragingen en reacties van mensen aan de orde: 'de boeren', 'de puimveehouders', 'de overheid'. Bovendien gaat het in de casussen om een samenvatting van wat zich mogelijk in de individuele personen afspeelt. Gedrag van de betrokkenen is lang niet altijd goed zichtbaar gemaakt.

Hierbij komt dat - zoals de PSI-theorie laat zien - de motivationele processen, met uitzondering van de analysefunctie - veelal onbewust van aard zijn. Welke functies wanneer worden ingezet, en welke functies nauw samenwerken (oftewel elkaar snel kunnen afwisselen) en hoe de inzet van de functies in de tijd verschuift, zul je alleen kunnen achterhalen met empirisch onderzoek.

Duidelijk is in ieder geval dat een analytische aanpak (het aanwijzen van één functie die het gedrag aanstuurt) de plank mis kan slaan. Verder is het tevens belangrijk te achterhalen of wat geuit wordt, ook dat is wat gevoeld wordt, dus de 'ware' beweegredenen zijn (denk aan het kanaliseren van werkelijke motieven via rationele argumenten).

Wat de PSI-theorie ook goed zichtbaar maakt, is waarom er conflicten kunnen optreden tussen motivationele processen, zowel binnen de persoon, als tussen partijen.

Zo kan een boer een tweestrijd ervaren tussen gevoel en verstand als hij emotionele bezwaren heeft tegen het bestemmen van zijn grond voor noodwaterberging (activatie van de waarschuwingfunctie), maar gelijktijdig gelokt wordt door het geld dat als schadevergoeding hier tegenover staat (activatie van de analysefunctie).

Door een analyse van motivaties vanuit de PSI-theorie zijn conflicten tussen partijen - hier de overheid en de boeren/ondernemers - goed zichtbaar te maken. Zo laat de casus over noodwaterberging zien dat beleidsinstanties boeren benaderen met rationele argumenten (activatie van de analysefunctie) en dan bot vangen omdat de boeren zelf in de

waarschuwingsfunctie (negatief affectstelsel) zitten. Dit heeft consequenties voor de vraag hoe je beide partijen nader tot elkaar kunt brengen.

Tot slot moet worden opgemerkt dat de processen typisch individueel van aard zijn: mensen verschillen onderling in hun beweegredenen, in hoe ze omgaan met blokkades en bedreigingen, in de snelheid van de wisseling tussen de motivationele functies. Dit neemt niet weg dat bepaalde groeperingen gedeelde ervaringen en waarden en motieven hebben. Boeren zijn daar een voorbeeld van.

9. Conclusies: Waarden in vergelijking

Cor van der Weele

Na de exercities vanuit de filosofie, psychologie, sociologie afzonderlijk komt het nu aan op een vergelijking van hun bevindingen, in de theoretische stukken en in de casusanalyses. Zoals we in de inleiding aankondigden zal deze vergelijking niet in de eerste plaats zijn gericht op een verdieping van het inzicht in de casussen zelf, maar vooral op het bruikbaar maken van de theorie. De patronen die uit de casussen naar voren komen zijn daarbij overigens wel van groot belang. Het loslaten van de verschillende soorten theorie op de casussen laat zien welke verschillende patronen en structuren met behulp van de diverse vocabulaires tevoorschijn komen.

De verschillende invalshoeken hoeven niet te worden teruggebracht tot één benadering of conclusie om de vergelijking vruchtbaar te laten zijn: we gaan ervan uit dat er geen absolute manier is om waarden te benaderen. Er zijn veel potentieel interessante uitkomsten van de vergelijking, afhankelijk van het doel, en voorgaande hoofdstukken herbergen dan ook meer vergelijkingsmateriaal dan we hieronder uitwerken. Onze vragen richten zich ten eerste op het vergroten van inzicht in waarden (hun aard, functie, achtergrond, relatie met gedrag, hun verandering) en ten tweede op het bruikbaar maken van deze kennis voor beleid en beleidsrelevant onderzoek. We hebben daarom gezocht naar inhoudelijke en methodische raakvlakken tussen de disciplines, en naar robuuste patronen en blinde vlekken in de conflicten.

Deze vergelijking vormt de inhoud van dit concluderende hoofdstuk. Om te beginnen geven we een samenvattende benadering van waarden op basis van de drie disciplines, en vervolgens een meer uitvoerige uitwerking van twee specifieke thema's die mede via de casusanalyse naar voren kwamen: de rol van emoties en het belang van processen. Ten slotte vatten we de conclusies puntsgewijs samen.

9.1 Ingebedde waarden

Onze eerste onderzoeksinteresse was inhoudelijk en breed: wat kunnen we via een vergelijking van de disciplines leren over de aard van waarden, hun functie, achtergrond, de manier waarop ze worden beïnvloed en hoe ze veranderen. De drie disciplines hebben zeer verschillende manieren laten zien om waarden te benaderen, kenmerken en begrijpen. Laten we deze manieren kort terugroepen en samenvatten.

Binnen de Duitse filosofie mislukten alle pogingen om waarden als onafhankelijk bestaande 'dingen' te grondvesten, waarna de filosofie zich steeds meer heeft gericht op gebruik en bruikbaarheid van waarden in de praktijk, wat gepaard ging met een grote nadruk op verschillen-in-praktijk: pluralisme kenmerkt sindsdien de filosofie. Traditionele onderscheidingen van waarden, zoals de neo-kantiaanse en de traditioneel-ethische, zijn

niet verdwenen, maar hebben hun omvattende funderende en verklarende pretenties vrijwel geheel verloren. De huidige filosofie staat open voor verschillende benaderingen, inclusief empirische, en daardoor voor samenwerking met empirische wetenschappen, zoals de sociologie en de psychologie.

Ook binnen de sociologie geldt het als verouderd om waarden als substanties te zien. Modellen waarbinnen waarden een funderende functie hebben, bijvoorbeeld voor gedrag, hebben daarmee sterk aan kracht ingeboet. In de plaats daarvan zijn benaderingen van de sociale werkelijkheid ontwikkeld waarin interactie en heterogeniteit centraal staan. In deze benaderingen is er geen eenduidige causale richting, bijvoorbeeld van waarden naar gedrag, maar zijn waarde ingebed in praktijken en processen, waar ze deels een onderbewust bestaan leiden en vooral zichtbaar worden via instituties, gewoonten en routines, en waar causaliteit complex is. Bij het bestuderen van zulke praktijken kunnen wel meer en minder stabiele patronen van waarden worden gevonden, maar de gevonden patronen hangen af van de onderzoeksvragen en hun status is voortdurend omstreden.

De integratieve psychologische theorie die in dit rapport is gepresenteerd brengt waarden vooral in verband met motivatie: waarden zowel als gedrag worden gestuurd en ondersteund vanuit vier motivationele functies en vanuit de affecten die zorgen voor de overgang tussen deze functies. Net als in de sociologische benadering hier zijn waarden diepgaand 'ingebod' in een complex functionerend systeem, intrapersoonlijk in dit geval, dat maar zeer ten dele een bewust karakter heeft, en waarin waarden direct samenhangen met affecten en impliciete motieven.

Waarden komen dus te voorschijn als moeilijk af te bakenen. Ze kunnen niet als losse entiteiten worden begrepen, maar worden binnen alle disciplines binnen een context geplaatst. Binnen die diverse contexten worden ze steeds in verband gebracht met andere factoren en begrippen, waarvan ze op wisselende manieren worden afgebakend. In de sociologie en filosofie worden waarden bijvoorbeeld op diverse manieren onderscheiden van 'belangen'. Waarden hebben daarbij een meer universele en/of argumentatieve connotatie, belangen worden geassocieerd met specifieke posities en/of met onderhandelen. Ook hebben waarden nauwe banden met normen; een gangbare, maar zeker niet de enige, karakterisering van het verband is dat we via waarden aangeven wat we van waarde vinden, en dat normen de daarmee geassocieerde gedragsregels zijn. Binnen de psychologie zijn het affecten, motieven, doelen en behoeften die met meer of minder moeite van waarden worden onderscheiden. Waarden hebben relaties met deze andere begrippen die per psychische functie verschillen, en het is niet gemakkelijk binnen dit complex van begrippen meer dan een tamelijk breed beeld te vormen van wat waarden nu eigenlijk zijn.

Minder dan enkele decennia terug lijkt het ontbreken van eenduidigheid en afbakening echter een probleem. Voor de zoektocht naar de 'dingen' die waarden zijn, die illusoir is gebleken, is een andere zoektocht in de plaats gekomen: hoe enig grip te krijgen op waarden in een realiteit die complex is en in voortdurende verandering, die op duizend-en-een verschillende manieren door mensen wordt geconstrueerd en gereconstrueerd, en die ons voortdurend dreigt te ontglippen. Binnen diverse terreinen van wetenschap is meer vertrouwen gegroeid in het onderzoekbaar maken van deze complexiteit.

De verbanden zijn weliswaar nooit simpel maar er doemt via onze omzwervingen toch een coherente benadering van waarden op. Het is een meer holistische benadering, waarin 'inbedding' een centraal begrip is, zowel conceptueel als empirisch. Waarden ver-

schijnen als onderdelen van omvattender gehelen, door sociologen getypeerd als sociale praktijken, door psychologen als het motivationele systeem, door filosofen als conceptuele systemen of referentiekaders. Binnen deze gehelen zijn waarden ingebed zonder eenduidig vastgespijkerd te kunnen worden. Volgens zowel sociologen als psychologen leidt het bestuderen van waarden bijvoorbeeld regelrecht tot de noodzaak te erkennen dat (processen rond) waarden grotendeels onbewust zijn. Wat voor waarden geldt, geldt overigens evengoed voor andere begrippen; ze verwijzen naar elkaar en kunnen niet los van elkaar worden begrepen. De aandacht is verschoven van 'dingen' naar 'relaties'.

Het bestuderen van relaties binnen heterogeen opgebouwde gehelen vraagt enerzijds om erkenning voor de complexiteit van deze gehelen, maar anderzijds ook om afbakening van vraagstellingen en thema's, want niemand kan ooit alles tegelijk onderzoeken. Het hangt van de vraagstelling af of waarden als centraal thema verschijnen. Waarden zullen vooral prominent opdoemen in vraagstellingen rond de cognitieve inhoud van wat mensen van belang vinden. De vraag naar manieren om waarden in te delen en ordenen is en blijft daarbij belangrijk, evenals de zoektocht naar prioriteiten, relatief stabiele patronen of constellaties van waarden. De disciplines die in dit rapport aan de orde zijn hanteren diverse manieren om orde aan te brengen in het domein van waarden, zoals in het volgende schema is samengevat.

Filosofie	Psychologie	Sociologie
<i>Kant</i> Cognitief (kennen) Ethisch (willen) Esthetisch /expressief (voelen) <i>Ethiek</i> Goede zaken Rechten/plichten Deugden	<i>Funcities</i> (ondersteunend voor waarden) Waarschuwing Toenadering Analyse Integratie	<i>Dimensies</i> Individueel-collectief Statisch-dynamisch Materieel-immaterieel

De manier waarop deze indelingen zich tot elkaar verhouden komt verderop aan de orde, net als de patronen die erdoor zichtbaar worden.

Ook de manier waarop beweging in zulke patronen ontstaat is een interessante vraag, die evenmin een eenvoudig antwoord kent, want beweging kan in een complex geheel op ontelbare manieren ontstaan. Mensen zijn zich in gewone situaties bijvoorbeeld maar heel beperkt bewust van de waarden die daarin het belangrijkste zijn: veel waarden zijn verstopt in gewone vanzelfsprekendheden. Iedere verschuiving of verstoring, zoals de komst van nieuwe bewoners of de stem van nieuwe sprekers, kan waarden naar de voorgrond halen die tot dan toe vanzelfsprekend en onbenoemd waren, en een onvermoed proces in gang zetten. Maar ook uiteenlopende zaken als nieuwe technologieën, charismatische mediapersoonlijkheden, economische malaise, psychotherapie, verandering in zorgvoorzieningen, argumentatie, rampen en calamiteiten, of simpelweg ouder worden kunnen impliciete

waarden zichtbaar maken, en beweging brengen in waardenpatronen van individuen en/of groepen. Steeds hangen de patronen die zichtbaar worden mede af van vraagstelling en aanpak.

Ook voor dit onderzoek geldt dat de resultaten zijn bepaald door vraagstelling en aanpak. Wij waren, mede aan de hand van de casussen, geïnteresseerd in inhoudelijke en methodische raakvlakken tussen de disciplines met het oog op bruikbaarheid voor beleid. De patronen en raakpunten die met deze bril opdoemden hebben wij gerangschikt onder de noemers van twee themas:

- Gevoelsmatige aspecten van waarden hebben meer aandacht nodig;
- Indelingen van waarden staan in dienst van het begrijpen van waardenprocessen.

In de rest van dit hoofdstuk werken we deze twee themas nader uit.

9.2 Meer aandacht voor gevoelens

9.2.1 Theorie

De drie disciplines hebben een verschillende aanpak gekozen: terwijl sociologie en filosofie verschillende invalshoeken en vraagstellingen rond waarden naast elkaar zetten, is de psychologische benadering in dit rapport een integratieve; het naast elkaar zetten van verschillende benaderingen is daar verwerkt in de aanloop naar een overkoepelende theorie.

Een verder verschil is dat binnen de filosofie en sociologie cognitieve inhoud van waarden de primaire ingang was, terwijl psychologie zich heeft gericht op de aansturing en ondersteuning van waarden en gedrag, via de vier motivationele functies en de bemiddeling daartussen door affectsystemen. Daarbij lag het accent meer op het uitwerken van deze aansturende functies dan van de waarden die daarbij horen. Als we een waarde in brede zin omschrijven als dat wat van waarde is, dan hebben filosofie en sociologie het dus in directe zin over waarden gehad-met alle kanttekeningen die in de vorige paragraaf zijn besproken-terwijl de psychologie primair heeft gezocht naar de motieven en behoeften die aan waarden ten grondslag liggen.

Bij het indelen van waarden en hun achtergronden bestaat een duidelijke parallel tussen functionele psychologie en kantiaanse wijsbegeerte: Kants onderscheid tussen denken, willen en voelen valt te vertalen naar het psychologisch onderscheid tussen analyse, integratie en automatische sturing. Die laatste functie wordt binnen de PSI-theorie weliswaar nog verder onderverdeeld in toenadering en waarschuwing, maar dat doet aan de globale overeenstemming niet af. Kant kan dan ook als een intellectuele voorvader van de functionele benadering in de psychologie worden gezien. En net als de psychologische functie-indeling kan dus ook de kantiaanse indeling zichtbaar maken welk type waarden een meer of minder dominante plaats hebben in de samenleving en de taal, zoals hieronder duidelijk zal worden.

De eindconclusie in het psychologische hoofdstuk benadrukt de cruciale rol van gevoelsmatige processen bij het functioneren van mensen. Van de vier beschreven functies (toenadering, waarschuwing, analyse en integratie) is alleen de analysefunctie niet duide-

lijk gevoelsmatig, de andere drie zijn dat sterk, en deze gevoelsmatige functies zijn net zo ondersteunend voor waarden als de rationele functie. Bovendien zijn het affecten (positief en negatief) die voor de overgang tussen functies zorgen. De functiebenadering laat dus zien dat waarden op verschillende manieren verbonden zijn met gevoelens. Om te beginnen worden alle waarden, ook de expliciete en 'rationele' waarden behorend bij de analysefunctie, geactiveerd via affecten. Maar het gegeven dat de meer gevoelsmatige functies voor een belangrijk deel niet bewust zijn, heeft bovendien tot gevolg dat de bijbehorende waarden lang niet altijd expliciet worden gemaakt. Dit is een belangrijke constatering, want zolang 'waarden' niet zijn geëxpliciteerd is hun status in het cognitieve domein der waarden hoogst onduidelijk. Wanneer we spreken over impliciete waarden is het dan ook steeds de vraag of we niet met aanhalingstekens rond het begrip 'waarde' moeten werken. Wij worden gemotiveerd vanuit de verschillende functies, maar hoe omschrijven we nu precies de waarden die daar bij horen?

Dit geldt bijvoorbeeld sterk voor waarden behorend bij de integratiefunctie, die vaak te maken hebben met impliciete motieven, grotere verbanden, zingeving en religie. Deze waarden laten zich in veel gevallen beter aanvoelen dan verwoorden. Sterker nog: bij verwoording dreigt vervorming doordat deze waarden daarbij duidelijker, afgebakender, analytischer moeten worden gemaakt dan ze in feite zijn. Dit maakt het onderzoek naar dergelijke 'waarden' lastig, en psychologen hebben ingenieuze indirecte onderzoeksmethoden ontwikkeld voor het opsporen ervan. De mate van ontwikkeling van de integratiefunctie wordt bijvoorbeeld gemeten via onderzoek naar creativiteit, en inhoudelijke aspecten van de integratiefunctie worden opgespoord via onderzoek naar associatieve verbindingen, beelden, autobiografische herinneringen, en het speuren naar impliciete thematische motieven. Dat impliciete waarden sterke bronnen van motivatie zijn maar moeilijk te vatten en te onderzoeken, is dus een gegeven met belangrijke methodische implicaties.

Niet alleen het onderzoek naar impliciete waarden is lastig; dit geldt ook voor hun plaats in maatschappelijke discussies, en het denken over die discussies. Moeilijk te verwoorden waarden, of aanzetten ertoe, vinden per definitie ook moeilijk een plaats binnen het praten en denken over waarden, of het nu om het maatschappelijk debat gaat, of de reflectie daarop door sociologen of filosofen. Het is nog maar sinds kort dat filosofen serieus bezig zijn met het zoeken van manieren om recht te doen aan emotie, met name aan de verwevenheid van cognitie en emotie. Eén van de manieren om dit te doen is door gevoelens te zien als (al dan niet primitieve) waarde-oordelen, zoals in de door Dewey geïnspireerde methode van waardenverheldering. De existentiële en pragmatische benadering van Dewey sluit aan bij de motivationeel-psychologische aanname dat het ontwikkelen van complexe en zingevende waarden een belangrijke motivationele functie heeft. Value clarification, een methode die zich richt op het ontwikkelen van waarden en hun onderlingen verbanden, kan vanuit psychologisch perspectief dan ook worden gezien als versterking van de integratiefunctie. We zien dit als een belangrijk raakvlak voor verder onderzoek.

Een grotere erkenning voor de rol van emoties, en voor de verwevenheid en onafscheidelijkheid van cognitie en emotie, uit zich in de filosofie meer in het algemeen in een herwaardering van het alledaagse leven, van verhalen, van het individuele en specifieke, van beelden en metaforen, van lichamelijke en van lokale en impliciete kennis. Als ge-

voelens een vorm van waarde-oordelen zijn, en als de rede doortrokken is van emotie, houdt de dichotomie tussen ratio en emotie op een dichotomie te zijn. Bovendien vervagen de grenzen tussen filosofie en sociologie, en tussen filosofie en andere empirische wetenschappen.

Maar als filosofie, en sociologie, wegen zoeken om de dualiteit tussen ratio en emotie achter zich te laten en zich in het domein van verwevenheden begeven, komen ze daar om te beginnen hetzelfde probleem tegen als de psychologie: emoties zijn vaak impliciet, en moeilijk in woorden te vangen, en wanneer dat wel gebeurt dreigt rationalisering van deze waarden. Bovendien draagt het traditionele vocabulaire (waaronder de veel gebruikte indelingen van waarden) nog sterk de sporen van de dichotomie tussen ratio en emotie met de bijbehorende overwaardering van rationaliteit, en van het eenzijdige cognitieve denken over waarden. Een filosofisch-sociologische 'toolbox' voor het ontwikkelen, onderzoeken en zichtbaar maken van de verwevenheid met gevoelens moet, net als het psychologisch onderzoek, naar indirecte en omtrekkende bewegingen zoeken.

In het sociologische hoofdstuk is het doorbreken van dualiteiten een expliciet thema. Giddens' 'praktisch bewustzijn', gericht op het doorbreken van de kloof tussen het (discursieve) bewustzijn en het (Freudiaanse) onderbewustzijn raakt nauw aan de roep om gevoelsmatige en impliciete aspecten van waardering een duidelijker plaats te geven. De indelingen die de sociologie hanteert voor het in kaart brengen van waarden richten zich op het eerste gezicht op heel andere dimensies: individueel-collectief, statisch-dynamisch, materieel-immaterieel. Deze indelingen laten echter indirect wel de noodzaak zien meer aandacht te besteden aan emoties. Zo beschrijft de sociologische casusanalyse dat het veronachtzamen van individuele waarden bij de betrokken individuen tot emotie en stagnatie leiden. Maar met name de groeiende aandacht voor 'immateriële' waarden is veelzeggend: deze worden veelal in direct verband gebracht met 'beleving', een term die veel duidelijker dan 'immaterieel' is geassocieerd met emotie.

Dat deze verschuiving naar de meer impliciete kanten van waarden ook vanuit sociologisch perspectief niet eenvoudig is, wordt geïllustreerd door de verzuchting van de socioloog Schuyt in *De Volkskrant* van 6 november 2002: 'Het is daarom, sociologisch gezien, geen wonder dat de meer ideële, meer spirituele ... waarden en normen worden weggedrukt. Maar, hoe kan je die mooie waarden bewaren, als je die andere, 'lelijke', waarden alle kansen geeft in de puur neo-liberale economische politiek?.'

9.2.2 Casussen

Binnen de disciplines zijn verschillende indelingen van waarden gehanteerd, die bij de casusanalyse zijn ingezet om te onderzoeken of daarmee patronen zichtbaar werden. Hieronder worden de bevindingen uit de casusbesprekingen kort gerecapituleerd en naast elkaar gezet. Voorafgaand daaraan nog enkele opmerkingen en kanttekeningen.

Omdat de casusbeschrijvingen beknopt zijn, was het nogal eens noodzakelijk te gissen en te interpreteren. Dit vormde geen echt probleem, omdat de casusanalyses geen doel op zich waren, maar vingeroefeningen in dienst van een aanscherping van de toepasbaarheid van de theoretische invalshoeken.

In de casussen was steeds sprake van conflictsituaties. Omdat we in veranderende waarden zijn geïnteresseerd lag dit voor de hand: veranderingen gaan vaak gepaard met

botsingen en conflicten, zowel binnen als tussen personen. Als waarden op een geleidelijke en meer harmonieuze manier veranderen zal dat minder zichtbaar en nieuwswaardig zijn en minder snel vragen oproepen. Toch zijn ook die situaties interessant, evenals de verschillen tussen harmonische en conflictueuze verandering.

In de casusbeschrijvingen fungeren zowel individuen (zoals de varkensboer) als collectieven (zoals de overheid, de dierenbescherming) als eenheid van gedrag. Vooral vanuit psychologisch en sociologisch oogpunt is de overgang van het een naar het ander niet zonder meer onproblematisch, zoals in de betreffende hoofdstukken uiteengezet is.

Bij de psychologie-indeling moet opnieuw worden bedacht dat de vier motivationele functies niet zelf waarden zijn, maar aansturend en ondersteunend voor waarden.

Noodwaterberging en Bentwoud

In beide gevallen gaat het om conflictsituaties met de overheid als initiërende partij. Wat daarbij opvalt:

- vanuit de filosofie: de overheid laat zich vooral zien via cognitieve waarden en ethische waarden uit de categorie 'goede zaken' (consequentialisme). Andere partijen vertonen veel emotie en voelen zich te weinig gehoord en gezien (expressieve waarden) en gerespecteerd (deugden/rechten);
- vanuit de sociologie: De overheid is de hoeder van collectieve waarden. Andere partijen voelen zich aangetast in hun materiële individuele waarden. Het maakt voor het debat veel uit welke actoren eraan meedoen. Er zouden meer actoren op het toneel te zien moeten zijn;
- vanuit de psychologie: De overheid spreekt vooral de waarden aan die worden aangestuurd door de analysefunctie. Voor de drijfveren van boeren die worden aangestuurd vanuit andere motivationele functies heeft de overheid minder oog. De reacties van boeren komen voor een flink deel voort uit activering van de waarschuwingfunctie en diverse manieren om daar mee om te gaan.

De varkens van de Knorhof

Er is hier sprake van een chronisch en escalerend conflict tussen verschillende maatschappelijke groeperingen. Wat daarbij opvalt:

- vanuit de filosofie: Er is geen duidelijke oververtegenwoordiging van bepaalde waarden, maar een botsing van waarden op vele fronten (cognitief, ethisch, esthetisch, goede zaken, rechten en deugden). De samenhang van waarden in deze botsing wijst op een ingrijpend conflict van waardenpatronen rond het omgaan met dieren;
- vanuit de sociologie: De varkenshouder vertegenwoordigt materiële/individuele waarden (bedrijfsbelangen); gemeente en dierenbescherming immateriële/collectieve waarden (dierenwelzijn/milieu). Sommige actoren, zoals de dierenbescherming, vertegenwoordigen waarden die ten aanzien van landbouw nieuw zijn;
- vanuit de psychologie: Bij de varkenshouder staat directe behoeftebevrediging voorop. Zijn handelen wordt hardnekkig aangestuurd vanuit een combinatie van toenadering en analyse, die hem zeer vasthoudend en verbitterd maken. Ervaringen worden niet geïntegreerd, noch lijkt de waarschuwingfunctie actief;

Campylobacter

De casus heeft hype-achtige trekken, met de overheid als belangrijkste motor. Wat specifiek opvalt:

- vanuit de filosofie: De overheid redeneert zeer sterk vanuit één ethisch-consequentialistische waarde (voedselveiligheid), en schakelt daartoe exclusief het cognitieve domein als hulpbron in;
- vanuit de sociologie: Voedselveiligheid is de enige expliciet gemaakte waarde;
- vanuit de psychologie: De overheid werkt sterk vanuit het waarschuwingssysteem en stelt op basis daarvan vrij starre veiligheidseisen.

Uit de casussen komt daarmee het volgende beeld bovendien.

Filosofie	Psychologie	Sociologie
Consequentialisme (ethiek in termen van goede zaken) is het meest gangbare idioom van de overheid. Deugden, rechten en plichten, esthetische en expressieve waarden zijn vaak geassocieerd met frustratie en andere impliciete emoties en hebben moeite om een plaats te krijgen.	De analysefunctie, met gemakkelijke expliciteerbare waarden, is dominant bij de overheid. Impliciete waarden, geassocieerd met de gevoelsmatige functies, zijn sterk aanwezig in de agrarische wereld, maar onderbelicht in de maatschappelijke discussie.	Dominante actoren bepalen welke waarden acceptabel zijn om over te praten. Het maakt veel uit welke actoren aan het debat meedoen. De overheid fungeert als hoeder van collectieve waarden

Een rode draad in de analyse van de casussen is dat er een discrepantie bestaat tussen enerzijds de dominantie van waarden die zijn geassocieerd met rationaliteit en anderzijds het sterk emotionele karakter van de situaties die worden beschreven. In de psychologische analyse verschijnt dit punt als de opvallende dominantie van de analysefunctie. Vooral de overheid, maar niet alleen zij, spreekt sterk de analysefunctie aan. Op zichzelf is dat inherent aan de taken van de overheid, maar het leidt tot problemen als voorbij wordt gegaan aan emoties en de waarden die in die emoties impliciet doorschemeren. De bedreiging die overheidsplannen voor andere partijen opleveren leidt tot een sterke activering van de waarschuwingfunctie. Deze functie is geassocieerd met rigiditeit en zwart-wit denken.

De patronen die vanuit de filosofische indelingen te zien zijn sluiten daarbij aan, zijn er althans gemakkelijk mee te rijmen. Met een neo-kantiaanse bril op zien we bij de overheid vooral cognitieve en ethische waarden, en binnen deze ethische waarden zijn het consequentialistische waarden die domineren. Het consequentialisme, als 'ethiek van rekensommen', doet een sterk beroep op de rationele functie. Het morele domein wordt op die manier versmald, en gedeeltelijk onttrokken aan de integratiefunctie, die vanuit psychologisch gezichtspunt - ook gezien de eerder genoemde parallel tussen het kantiaanse 'willen' en de integratiefunctie - als de primaire aansturende functie voor morele waarden zou worden verwacht.

Als mensen zich bedreigd of gefrustreerd voelen, uit zich dat via waarden die niet goed rationeel te maken zijn. De filosofie benoemt die andere waarden als expressieve waarden, deontologische waarden en deugden, die in de praktijk dus geassocieerd zijn met frustratie en moeite om gehoord te worden. Binnen de kantiaanse indeling heeft het emotionele in principe een plaats, namelijk binnen de categorie 'expressief-esthetisch'. Maar in de ethische indeling is die duidelijke plaats er niet: wie hamert op het recht om gehoord en gezien te worden gebruikt de taal van rechten en principes, en verwoordt niet de bijbehorende gevoelens van frustratie, gekwetstheid, woede of verontwaardiging. Ook de deugdenethiek, die door het streven naar antropologisch realisme en de nadruk op persoonseigenschappen wel raakvlakken met de motivatiepsychologie heeft, vormt geen genuanceerde manier om de in emoties aanwezige impliciete waarden te verhelderen: ook deugden abstraheren van emoties.

Vanuit de sociologie wordt benadrukt dat overheden vooral collectieve waarden naar voren brengen, die individuele waarden van andere actoren in de knel doen komen. De overheid als dominante actor heeft bovendien veel invloed op de vraag welke waarden acceptabel zijn in het maatschappelijk debat en de meeste status hebben. In combinatie met de inzichten vanuit de andere disciplines leidt dit tot de conclusie dat de overheid het maatschappelijk discours rond waarden in sterk consequentialistische (cognitieve/analytische) en collectieve banen leidt. Omdat individuele en emotionele drijfveren weinig gehoor krijgen, vormen ze een bron van problemen. Ze verdwijnen niet, maar worden zichtbaar in weerstand, protest, verongelijkheid en dergelijke.

Emotionele kanten van waarden zijn dus niet alleen van cruciaal belang, maar ze worden ook ondergewaardeerd, zowel in de samenleving als in grote delen van de traditionele filosofie en sociologie. De impliciete (aanzetten tot) waarden die in zulke uitingen doorklinken verdienen meer onderzoek en ontwikkeling. Het is bijvoorbeeld geen eenvoudige vraag welke alternatieve of compenserende mogelijkheden overheden hebben voor rationaliserend optreden. Dat de overheid tracht op rationele doelmatige wijze het collectief belang te behartigen kan op zich moeilijk een probleem worden genoemd. Gezien de reacties die rationaliserend optreden oproept is het echter zeer de vraag of het negeren van emoties de doelmatigheid van het beleid wel bevordert. Wellicht zijn het niet zozeer de doelstellingen van het beleid, als wel wijzen van communicatie en hun gevolgen voor sociale processen, die zorg en reflectie behoeven.

9.3 Van waarden naar waarden

9.3.1 Theorie

In twee van de drie theoretische stukken, namelijk van de filosofie en van de sociologie, is zowel conceptueel als historisch een duidelijke accentverschuiving aan te wijzen: van de vraag wat waarden voor 'dingen' zijn naar de vraag hoe processen rond waarden verlopen. Om met de filosofie te beginnen: in de Duitse waardenfilosofie vormden de aard en bestaanswijze van waarden centrale en uitvoerig bediscussieerde vragen. Dat op deze vragen geen bevredigende antwoorden gevonden werden, kan worden gezien als een belangrijke reden voor het verdwijnen van deze waardenfilosofie. De analyse van het dagelijks taalge-

bruik rond waarden leverde op zeker moment simpelweg boeiender inzichten op. De daarmee gepaard gaande pluralisering van waarden, rationaliteiten enzovoorts, kan op verschillende manieren worden benaderd. Terwijl postmodernisme, de filosofische stroming die het teloorgaan van de grote verhalen en rechtvaardigingen benadrukt, veelheid en verschil als zodanig benadrukt, richt een pragmatische benadering zich vooral op de mogelijkheden die verschillende concepten en onderscheidingen al dan niet bieden om problemen die zich rond waarden voordoen op te lossen. De aandacht richt zich zo haast vanzelf op veranderingsprocessen rond waarden.

In de sociologie heeft het benadrukken van processen te maken met de worsteling om aan dualismen te ontsnappen. De zoektocht naar het doorbreken van die dualismen, zoals tussen individu en samenleving, tussen waarden en gedrag, of idealisme en materialisme, leidde in de sociologie tot het denken in termen van figuraties, structuraties en netwerken. Deze begrippen moesten de reïficties van de polaire onderscheidingen doorbreken en de heterogene processen waarin individu en samenleving, waarden en gedrag, natuur en cultuur, elkaar wederzijds bepalen beter tot hun recht doen komen. Deze ontwikkelingen in de sociologie spelen zich af op het raakvlak met andere disciplines waarin het hanteren van complexiteit aan de orde is, waaronder psychologie. Zo raakt de sociologische worsteling tussen idealisme en materialisme aan de psychologische worsteling met het lichaam-geest probleem. Vanuit motivationeel-psychologisch perspectief was materialisme vooral problematisch omdat het een reductie van de motivatie impliceert tot de elementaire, automatische functies (toenadering en waarschuwing). Het bestaan en de invloed van complexere functies, rationaliteit en integratie, worden in deze reductie ontkend. Doordat de psychologie tegenwoordig ook voorstellingen weet te maken van materiële mechanismen die ten grondslag liggen aan meer complexe motivatiefuncties, is de noodzaak voor zulk reductionisme verdwenen.

Ook het psychologische hoofdstuk legt nadruk op processen, alleen gaat het in dit geval niet om interpersoonlijke, maatschappelijke processen maar om processen binnen personen, die het ontstaan van en omgaan met waarden aansturen. De PSI-theorie verwijst naar processen op twee niveaus: ten eerste zijn de vier functies toenadering, waarschuwing, analyse en integratie zelf gedefinieerd als processen, en ten tweede wordt een gerichte coördinatie tussen verschillende functies aangewezen als cruciaal om te kunnen functioneren (het positieve en negatieve affectsysteem). Verschillen in de manier waarop mensen deze functies aanspreken in verband met het reguleren van affecten verklaren volgens deze theorie verschillen in persoonlijkheid. Niet de vier functies zelf, maar vooral de coördinatieprocessen tussen de vier functies zijn dus bepalend voor belangrijke verschillen tussen mensen met betrekking tot het vormen van en omgaan met waarden.

Voor de integratiefunctie, die in onze samenleving is verwaarloosd ten gunste van de analysefunctie, verwijst naar een verzameling van complexe processen. Ontwikkeling van de integratiefunctie vereist bijvoorbeeld het verwerken van en omgaan met negatieve ervaringen, waarmee ze in een breder en zingevend geheel kunnen komen te staan. Bij zulke processen zijn complexe wisselingen van affecten en activiteiten nodig.

Hoe kunnen de drie disciplines bij elkaar aansluiten in het beschrijven van processen? In het eerste deel van dit hoofdstuk hebben we besproken hoe zij er elk toe neigen waarden te benaderen als onderdelen van complexe gehelen, waarbinnen niet waarden als 'dingen' maar vooral in hun relaties met andere begrippen centrale aandacht krijgen. Het

kan zowel gaan om conceptuele relaties als om causale, procesmatige relaties. Elk van de drie disciplines heeft eigen favoriete manieren om relevante complexe gehelen af te bakken. Maar omdat duidelijk is dat hierbij verschillende keuzen gemaakt kunnen worden, is ook duidelijk dat er keuzen gemaakt kunnen worden die disciplines met elkaar verbinden. Het bestuderen van individuen in hun sociale context maakt vraagstellingen mogelijk op het raakvlak van sociologie en psychologie. De combinatie van PSI-theorie met analyse van sociale praktijken in het voetspoor van Giddens maakt gerichte vraagstellingen op dit grensvlak mogelijk, waarbij de verschillende theorieën elkaar kunnen aanvullen. Beide benaderingen richten zich bijvoorbeeld, op verschillende manieren, op het zichtbaar maken en interpreteren van routinematig en onbewust gedrag. De invloed van media, dominante en ontbrekende actoren en andere institutionele aspecten en contextuele aspecten uit het sociologisch arsenaal kunnen daarbij in verband worden gebracht met het intrapsychisch functioneren van mensen.

Een pragmatische filosofie sluit daar onder meer op aan door het opsporen van waardenindicatoren, en vestigt de aandacht op de conceptuele kansen en valkuilen in processen van waardenontwikkeling. Daarbij is geen enkel analysekader bij voorbaat favoriet. Pragmatische filosofie speelt leentjebuurtje waar maar hulp te vinden is: bij onderscheidingen uit de ethiek, de kantiaanse filosofie, of waar ook. Dewey heeft bijvoorbeeld de belangrijke rol van de verbeelding voor het ontwikkelen van morele vocabulaires benadrukt.

Bij de bestudering van processen in een pragmatische geest is de waarde van afbakeningen, onderscheidingen en indelingen dus afhankelijk van het beoogde doel, het op te lossen probleem, de te verwachten gevolgen, of wat maar het meest relevante criterium is in een bepaalde context. Ook in het sociologische hoofdstuk is geconstateerd dat een procesbenadering moeilijk te rijmen is met een categorische en funderende status van welke analyse dan ook. Dit geldt dus ook voor indelingen van waarden. Indelingen van waarden kunnen relatief theorie-arm zijn (zoals een indeling tussen oude en nieuwe of betwiste en gedeelde waarden, gehanteerd door de Taskforce Waardevolle Landbouw) of relatief theorie-rijk (zoals de kantiaanse indeling, of de group-grid theorie van Douglas). Vooral theorie-rijke indelingen bergen het gevaar in zich te worden verabsoluteerd, bijvoorbeeld in de vorm van 'grondhoudingen' zoals die in de milieufilosofie een grote rol spelen. Vanuit een procesperspectief suggereert het idee van grondhoudingen te veel dat deze houdingen zo fundamenteel en onherroepelijk van elkaar verschillen dat geen constructieve uitwisseling, vervloeiing of verandering te verwachten valt. Het verhelderen van verschillen lijkt dan een belangrijker doel dan het verhelderen en faciliteren van processen die kunnen leiden tot toenadering, coalitievorming of andere verschuivingen. Alleen al het gegeven dat de waarden van mensen op heel veel verschillende manieren vallen te ordenen, en dat er dus heel verschillend gefundeerde grondhoudingen kunnen worden gedefinieerd, zou op dit punt te denken moeten geven. Maar ook zulke gegevenheden als inconsistenties, twijfels, veranderbaarheid, gespletenheden, creatieve ingevingen en situatiespecifieke voorkeuren van mensen relativeren het idee van grondhoudingen.

Het nut van de verschillende indelingen die binnen de drie disciplines zijn gemaakt, wordt zichtbaar zodra hun zoeklicht op de casussen wordt gericht. De verschillende indelingen maken dan patronen zichtbaar: sommige categorieën zijn meer vertegenwoordigd dan andere, zoals we zagen onder het eerste thema.

9.3.2 Casussen

Dat waarden in beweging zijn, is één van de belangrijkste redenen om er in geïnteresseerd te zijn. Wat valt er in de casussen op met betrekking tot de dynamiek rond waarden?

Noodwaterberging en het Bentwoud

- Vanuit de filosofie: De frustratie die zichtbaar is in de casus doet een gebrekkige communicatie en informatie vanuit de overheid vermoeden. Er is een gepolariseerd klimaat ontstaan;
- vanuit de sociologie: De overheid heeft weinig gedaan met de bezwaren van andere actoren, en veel actoren hebben zich bovendien nog helemaal niet geuit. De stem van 'gebiedskenners' rond het Bentwoud geeft deze casus een andere richting dan de noodwaterberging;
- vanuit de psychologie: In reactie op de overheid, die sterk rationeel opereert, voelen boeren zich bedreigd in identiteitsgerelateerde waarden. Ze reageren met verschillende vormen van functiecombinaties, met ook verschillende resultaten: woede, frustratie, vechtlust, enzovoort.

Knorhof

- vanuit de filosofie: De casus laat een kloof tussen twee waardensystemen rond het omgaan met landbouwhuisdieren zien die omgeven is met veel wederzijdse emotie, en een stagnerend proces rond deze kloof;
- vanuit de sociologie: De varkenshouder verkeert op twee fronten in een conflict: met de gemeente en omwonenden over stank en met de dierenlobby over dierenwelzijn. Die spanningen uiteten zich in verschillende domeinen: in publieke debatten, in de juridische sfeer en op de markt;
- vanuit de psychologie: De varkenshouder is hardnekkig in zijn fixatie op toenadering; hij kiest steeds dezelfde strategie en lijkt niet te leren van zijn ervaringen;

Campylobacter

- vanuit de filosofie: De overheid heeft gealarmeerd gereageerd op berichten in de media en spoort de sector aan tot het uiterste te gaan. Met vallen en opstaan ontstaat er een zekere praktische overeenstemming tussen overheid en sector;
- vanuit de sociologie: In deze casus is nauwelijks sprake van waardenontwikkeling en leervermogen. De casus wordt voornamelijk geleid door mediacrises;
- vanuit de psychologie: De overheid is vanuit de waarschuwingfunctie vervallen in een verstard alles-of-niets-denken. De sector zoekt ondertussen vooral beloningen, vanuit de toenaderingsfunctie.

Er valt in de casussen veel stagnatie te zien: conflictsituaties waar weinig beweging in zit. Deels is dit misschien een vertekening die wordt veroorzaakt door het momentopnamekarakter van de casusbeschrijvingen, maar dat lijkt toch niet de hele verklaring: verschillen van inzicht hebben zich in drie van de vier casussen duidelijk verhard tot hardnekkige tegenstellingen. Er bestaan belangrijke raakvlakken met het eerste thema:

overheden lijken veel weerstand en stagnatie op te roepen als ze geen oog te hebben voor de emotionele gevolgen van plannen.

Dat conflicten en verschillen tot stagnatie leiden is niet zonder meer vanzelfsprekend; stagnatie is vanuit procesoogpunt een interessant en problematisch fenomeen. In waardengeladen kwesties is hardnekkige polarisatie echter geen verrassing maar een veel-signaleerd probleem. Anthony Weston (zie het filosofische hoofdstuk) begint zijn boek over een ethische toolbox precies met de opmerking dat ethische kwesties vaak vast zitten in gepolariseerde tegenstellingen, en het hele boek is er vervolgens op gericht instrumenten en vaardigheden aan te reiken om ook in ethische kwesties (opnieuw) constructieve beweging te scheppen. Deze instrumenten vormen een mengsel van cognitieve en sociale vaardigheden en zijn een vorm van pragmatische ethiek.

Het zoeken van oplossingen voor de problemen die zich in processen van waardenontwikkeling voordoen vormt inderdaad een goede reden om zoveel mogelijk de krachten vanuit verschillende disciplines te bundelen. Een van de inzichten vanuit de sociologie is bijvoorbeeld dat het tot stand komen van toenadering en coalitievorming wordt bemoeilijkt als de discussie voornamelijk via de media plaatsvindt, en de afzonderlijke actoren elkaar niet in levende lijve ontmoeten.

In situaties van conflict en stagnatie blijven mensen steken, niet alleen in hun onderlinge conflicten maar vaak ook intern, in hun affect- en functieregulatie. Dit wijst waarschijnlijk in een aantal gevallen op een (te) kleine rol voor de integratiefunctie. In het algemeen lijkt psychische flexibiliteit immers het grootst als de integratiefunctie actief is, die het leggen van verbanden, sensitief omgaan met contexten, creativiteit, en leren van ervaringen mogelijk maakt. Net als filosofie en sociologie kan een motivationeel-psychologische analyse niet alleen bijdragen aan inzicht in vastloopmechanismen, maar ook aan de vraag hoe in een dergelijke situatie opnieuw beweging kan worden gebracht. Een effectieve uitwerking van Westons ethische toolbox combineert dan ook noodzakelijk inzichten van diverse disciplines. In een parallelproject (het META-Toolbox project) gaan we hier nader op in.

De overwaardering van de rationele functie in onze cultuur ten koste van de integratiefunctie leidt ook tot cultuurhistorische vragen op het snijvlak van disciplines. Dit rapport suggereert een samenhang tussen dominante typen van morele en sociale waarden en dominante vormen van affectregulatie. Een grote rol voor de analyse- en waarschuwingsfunctie, geassocieerd met het psychische mechanisme van zelfcontrole, lijkt samen te hangen met een overwegend consequentialistische ethiek en een nadruk op materiële waarden. Ook het mensbeeld van de homo economicus, in dit rapport niet expliciet aan de orde, waarin de mens primair een calculerend wezen is, lijkt in deze samenhang te passen.

Deze eenzijdigheden hebben hun prijs, onder meer doordat de zaken die verwaarloosd worden niet verdwijnen, maar gaan opspelen, en de vorm aannemen van weerstanden en onverwachte uitbarstingen. De twee themas die we hebben besproken komen dan ook samen in de conclusie dat het doorbreken van polarisatie en stagnatie in waardengeladen veranderingsprocessen meer aandacht vereist voor de gevoelsmatige aspecten van waardenprocessen.

9.4 Conclusies en aanbevelingen

9.4.1 Conclusies

Raakvlakken

De toepassing van verschillende disciplines, en de disciplines, met elk hun eigen vocabulaire op waardenconflicten geeft deze conflicten meer reliëf, omdat ze op verschillende manieren worden benoemd en geduid. Een zinvolle definitie van waarden die alle benaderingen omvat valt in deze veelheid nauwelijks te vinden, maar is ook niet nodig, omdat waarden vooral worden benaderd als onderdelen van complexe gehelen. Daarbinnen staan niet de aparte elementen maar vooral hun onderlinge verwevenheden en relaties centraal. Waarden zijn ingebed in deze gehelen en worden direct in verband gebracht met behoeften, motieven en affecten (psychologie), sociale praktijken, instituties, routines en leefstijlen (sociologie) en met hun functie, gebruik en ontwikkeling in praktische contexten (filosofie). Ze hebben maar voor een deel een bewust karakter.

Een veelbelovende basis voor verder onderzoek zien wij primair op het raakvlak van pragmatische filosofie, een procesgerichte sociologie en de functioneel-psychologische analyse van de aansturing van waarden.

Gevoelens

Waarden worden ondersteund door gevoelsmatige processen. De rol van gevoelens in maatschappelijke debatten en processen rond waardenverandering wordt ondergewaardeerd, evenals in traditionele ethische en sociologische analyse daarvan. In onze samenleving domineren rationele waarden, ondersteund door de analysefunctie, ten koste van zingevende waarden, ondersteund door de integratiefunctie. Deze rationele dominantie lijkt samen te hangen met een overwegend consequentialistische ethiek en een nadruk op materiële sociale waarden. Implicietere waarden komen in de verdrukking en worden op indirecte manieren geuit. Veel meer aandacht is nodig voor moeilijker te expliciteren waarden, en voor de emotionele achtergronden van waarden.

Processen

Dat waarden veranderen is een reden om erin geïnteresseerd te zijn, en vanuit die interesse zijn vooral processen rond waarden de moeite waard.

Vanuit dit procesoogpunt moeten indelingen van waarden niet te absoluut worden gehanteerd. Maar aan de andere kant is het ook niet verstandig ze helemaal overboord te gooien. Ten eerste helpen ze te karakteriseren, hoe relatief of voorlopig ook, waar we het eigenlijk over hebben als we over waarden praten. Ten tweede kan het gebruik van indelingen op zichzelf behulpzaam zijn bij het beschrijven van processen, bijvoorbeeld door metingen op verschillende momenten. Ook een vergelijking van de resultaten van verschillende indelingen kan verhelderend zijn.

Vanuit procesperspectief valt in deze conflicten veel stagnatie op, die in morele kwesties vaker wordt gesignaleerd en die rechtstreeks te maken lijkt te hebben met de diepgevoelde aard van veel waarden, en de maatschappelijke verwaarlozing van deze emotionele kanten. Inzichten uit alle relevante disciplines zijn nodig bij het zoeken naar manieren om polarisaties te doorbreken.

9.4.2 Aanbevelingen

Methodische uitdagingen

Gevoelsmatige en onbewuste kanten en achtergronden van waarden zijn moeilijker te onderzoeken dan rationele en expliciete. Bij explicitering van sterk gevoelsmatige waarden dreigt rationalisering en vervorming. Er moet daarom worden gezocht naar indirectere manieren voor het onderzoek. Binnen de psychologie zijn daar methoden voor ontwikkeld, zoals in het psychologische hoofdstuk is aangegeven; de zogeheten thematische onderzoeksmethode speelt hier een rol, en ook wordt veel gebruik gemaakt van autobiografische rapportage, verbeelding, en creativiteit. Ook binnen sociologie en filosofie moet naar zulke methoden worden gezocht. In vervolgonderzoek willen wij de meer impliciete en gevoelsmatige aspecten van waarden onder meer trachten te verhelderen via de invalshoek van beelden. Dit gebeurt bij voorbeeld in het SEO-project 'Ratio en emotie rond voedsel; een benadering via beelden', en binnen het programma 'Mensen en Natuur' (419) in het project 'Metaforen voor het omgaan met natuur'.

Beleid

Het optreden van de overheid komt uit de casussen naar voren als sterk gericht op collectieve, rationele, consequentialistische waarden. Wat overheden zouden kunnen en moeten doen om minder weerstand en vervreemding op te roepen, en meer recht te doen aan individuele, emotionele en deontologische aspecten van waarden, is geen eenvoudige vraag. De spanning die in de casussen zichtbaar is, is terug te vinden in discussies onder bestuurskundigen en anderen over verschillen tussen representatieve vormen van democratie enerzijds en meer lokale, participatieve vormen anderzijds.

Deze studie biedt aanknopingspunten voor verheldering van en reflectie op de waarden van verschillende actoren, waaronder de overheid. Zulke verheldering en reflectie zijn waardevol in het kader een bezinning op toekomstig handelen.

Bijlage 1 Een functionele analyse van persoonlijkheid

Sander Koole
Carin Giesen

Nadere uitwerking van de PSI-theorie uit hoofdstuk 4. Literatuurverwijzingen zijn te vinden bij hoofdstuk 4.

Een zelfde situatie roept vaak zeer uiteenlopende reacties op bij verschillende mensen. Er bestaan dus kennelijk belangrijke verschillen in de manier waarop mensen de vier functies inzetten. Deze verschillen kunnen van kortdurende, voorbijgaande aard zijn. In veel gevallen kunnen we echter vaststellen dat een persoon een stabiele voorkeur heeft voor het inzetten van een bepaalde functie of combinatie van functies. Volgens PSI-theorie vormen dergelijke functionele stijlen de basis van verschillen in de persoonlijkheid tussen verschillende mensen.

Wanneer iemand een bepaalde functionele stijl aan de dag legt, dan hoeft dat overigens niet te betekenen dat die persoon altijd en immer dezelfde functies gebruikt. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat iemand met een rationele stijl zich in sommige situaties meer intuïtief gedraagt, bijvoorbeeld wanneer zij zich op haar gemak voelt. Over het algemeen komen de persoonlijkheidsstijlen van mensen duidelijker tot uitdrukking in situaties waarin mensen zich bedreigd voelen of zwaar belast worden.

Wanneer een voorkeur voor bepaalde functies steeds sterker wordt, dan kan een persoonlijkheidsstijl zich ontwikkelen tot een persoonlijkheidsstoornis. In de huidige bespreking zullen we echter de meeste aandacht besteden aan niet-pathologische persoonlijkheidsstijlen.

B.1 De functionele benadering en de Big Five

De functionele analyse van persoonlijkheid moet niet worden verward met de 'Big Five' benadering die momenteel populair is binnen de persoonlijkheidspsychologie. De Big Five benadering (Hofstee, 1991; Macrae en John, 1992) onderscheidt vijf hoofddimensies van persoonlijkheid -extraversie, vriendelijkheid, emotionele stabiliteit, zorgvuldigheid en openheid. Deze vijf hoofddimensies zijn echter vastgesteld op basis van een statistische analyse (namelijk factor analyse) van de onderlinge samenhang die er bestaat in de persoonlijkheidsoordelen die mensen over zichzelf en anderen geven. De Big Five zijn dus gebaseerd op de 'leken wijsheid' die is neergeslagen in de taal die gewone mensen gebruiken om persoonlijkheidsverschillen te beschrijven. Als gevolg hiervan is het bij de Big Five niet precies duidelijk wat de onderliggende psychologische mechanismen zijn die de persoonlijkheidsdimensies verklaren. Het Big Five model is primair bedoeld om de verschillen in persoonlijkheid te *beschrijven*.

De functionele analyse van persoonlijkheid is daarentegen gebaseerd op een expliciete theoretische analyse van verschillende psychologische functies. De functionele analyse van persoonlijkheid is daarom sterker georiënteerd op de dynamische processen die ten grondslag aan de persoonlijkheid. De functionele analyse van persoonlijkheid is dus juist gericht op het *verklaren* van persoonlijkheidsverschillen. Het verschil in aanpak tussen de functionele analyse en de Big Five betekent overigens niet dat de beide benaderingen volkomen los van elkaar staan. Integendeel: het is goed mogelijk om de functionele stijlen te relateren aan de Big Five dimensies.

Extraversie verwijst naar stijlen die gekenmerkt worden door een sterke activatie van toenadering en een zwakke activatie van waarschuwing. Vriendelijkheid verwijst naar stijlen met een sterke activatie van de toenaderingsfunctie. Emotionele stabiliteit verwijst naar een sterke activatie van de integratiefunctie. Zorgvuldigheid verwijst met name naar stijlen met een sterke activatie van waarschuwing en een afwisselende activatie van analyse en toenadering. Openheid ten slotte verwijst waarschijnlijk vooral naar de integratiefunctie. De overlap tussen de functionele benadering en de Big Five is te verwachten, aangezien het aannemelijk is dat functionele verschillen leiden tot observeerbare verschillen in gedrag. Hieruit vloeit voort dat ook niet-psychologen in het dagelijks leven kennis opdoen over functionele verschillen in zichzelf en anderen.

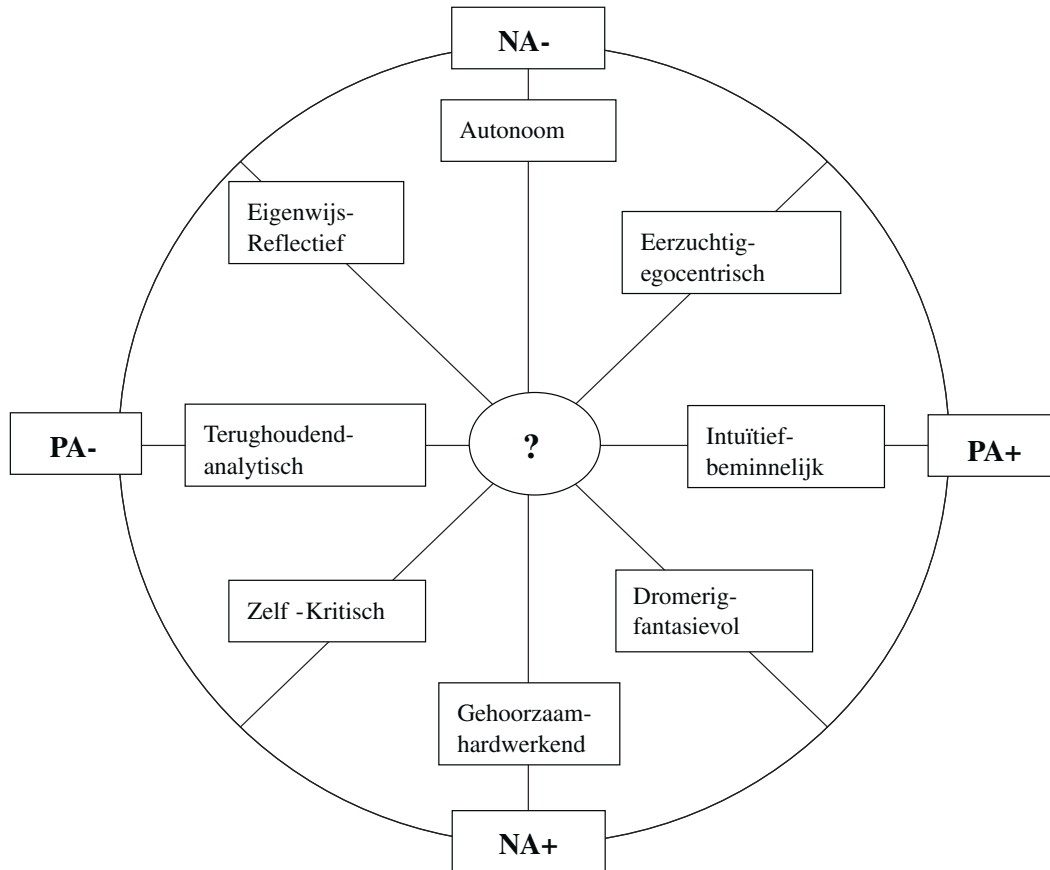
B.2 Acht persoonlijkheidsstijlen van het Ster- model

Kuhl (2001) heeft de toepassing van PSI-theorie op persoonlijkheid systematisch uitgewerkt in het *ster model*. Het ster model bestaat uit twee hoofdassen, die staan voor negatief affect (NA+ en NA-) en positief affect (PA+ en PA-). Door deze twee hoofdassen met elkaar te combineren ontstaan 8 functionele stijlen. De functionele karakteristieken van de verschillende combinaties van positief en negatief affect zijn direct af te leiden uit PSI-theorie. (4.2). We zullen hieronder de 8 stijlen van het ster model bespreken. De nadruk ligt hierbij op de corresponderende persoonlijkheidsstijlen. Niettemin zullen we ook verwijzen naar kortdurende functionele toestanden en (chronische) functionele fixaties, omdat deze de persoonlijkheidsstijlen kunnen verduidelijken.

- *De autonome stijl*
Affect: NA- en gemiddeld of afwisselend PA- en PA+
Functies: Integratie en afwisselend analyse en toenadering
Prototypisch motief: Democratisch-charismatische macht

De autonome stijl bestaat uit een neiging tot planmatig en tegelijkertijd flexibel handelen. Net als de andere stijlen komt de autonome stijl vooral tot uitdrukking onder stressvolle omstandigheden. Onder stress wordt namelijk de integratiefunctie geactiveerd, die ervoor zorgt dat de persoon flexibel kan overschakelen op alternatieve middelen of doeleinden. Onder chronische stress kan deze stijl degenereren tot een onvermogen om van nieuwe ervaringen te leren. De chronische activatie van de integratiefunctie leidt immers tot een afzwakking van de waarschuwingfunctie, zodat er geen nieuwe (negatieve of onverwachte) signalen meer worden opgenomen door de integratiefunctie. De autonome

persoonlijkheid is onder ontspannen omstandigheden snel geneigd tot (oppervlakkige) conformiteit (de toegang tot de zelfkennis van de integratiefunctie is dan namelijk afgezwakt). Onder stress zal de autonome persoonlijkheid echter geneigd zijn om de eisen en verwachtingen van anderen af te weren en zijn of haar eigen gang te gaan (vanwege de sterkere integratiefunctie).

Figuur B.1 Het ster-model van persoonlijkheidsstijlen (naar Kuhl, 2001)

Het thematische motief dat het beste aansluit bij de autonome persoonlijkheid is het machtsmotief (zie paragraaf 4.2.2). Wanneer het machtsmotief een coalitie aangaat met de autonome persoonlijkheid, dan zal dit leiden tot een charismatisch-democratische stijl van leidinggeven, die zowel de eigen behoeften als de behoeften van de groepsleden optimaal integreert. Het moet echter worden benadrukt dat het machtsmotief evenzeer een coalitie kan aangaan met andere persoonlijkheidsstijlen. De chronische variant van de autonome persoonlijkheid is *agressie*: uitsluitend de eigen behoeften krijgen hierbij voorrang terwijl externe normen (die agressie kunnen afremmen) direct worden afgewezen. Deze vorm van agressie kan worden opgevat als een zeer sterke, permanente uitoefening van het machtsmotief.

- *De eigenwijs-reflectieve stijl*
Affect: NA- en PA-
Functies: Integratie en analyse
Prototypisch motief: Gefrustreerde macht

De directe inductie van deze toestand ontstaat wanneer iemand een moeilijk probleem treft (activatie analysefunctie) terwijl er tegelijk geen dreigende signalen worden waargenomen (deactivatie waarschuwing). De eigenwijs-reflectieve persoon is geneigd om geringschattend te doen over de positieve aspecten van zich aanbiedende handelingsalternatieven. Dit is vooral adaptief wanneer de handelingsalternatieven risicovol zijn. Wanneer de handelings-remmende werking van de analysefunctie chronisch wordt, dan kan de sociale omgeving in toenemende mate als vijandig worden gezien. De eigenwijs-reflectieve persoon heeft dan namelijk steeds weer de ervaring dat anderen acties ondernemen die hij of zij zelf nalaat. Wanneer de omgeving voor positief affect zorgt, dan kan het omzetten van intenties in actie ook bij de eigenwijs-reflectieve persoon efficiënt verlopen.

Het prototypische thematische motief van de eigenwijs-reflectieve persoon is het gefrustreerde machtsmotief. De eigen effectiviteit (macht) wordt niet gerealiseerd vanwege de activatie van de analysefunctie, maar de macht van anderen wordt daarentegen scherp aanvoeld middels de integratiefunctie. De chronische variant van de eigenwijs-reflectieve persoonlijkheid is *paranoia*: hierbij voelt de persoon zichzelf machteloos, terwijl de macht van anderen tegelijkertijd als overweldigend wordt ervaren. De typerende psychologische afweer van de eigenwijs-reflectieve persoon bestaat uit 'isolering': het aanbrengen van een scheiding tussen de cognitieve en emotionele inhoud van een gebeurtenis. Dit betekent dat negatieve emotionele gebeurtenissen vaak niet of slechts gedeeltelijk bewust worden beleefd. Personen met de eigenwijs-reflectieve stijl zijn daardoor in staat op een koele, onbewogen manier na te denken over pijnlijke ervaringen. Het waarnemen van de eigen emoties zal beter zijn naarmate de integratiefunctie sterker wordt geactiveerd.

- *De terughoudend-analytische stijl*
Affect: PA- en gemiddeld of afwisselend NA- en NA+
Functies: Analyse en afwisselend integratie en waarschuwing
Prototypisch motief: Latente agressie

Wanneer het reflectieve probleem oplossen van de persoon op de lange termijn niet tot succes leidt, dan zal er een terughoudend-analytische stijl ontstaan. De psychologische afweer van de terughoudend-analytische persoon bestaat uit het rationaliseren door het rationeel herinterpreteren van negatieve ervaringen. Bovendien leidt de afzwakking van positieve gevoelens door de analysefunctie eveneens tot het dempen van negatieve gevoelens: teleurstellingen worden zwakker naarmate de persoon minder is ingesteld op het ontvangen van positieve opbrengsten. Het afremmen van de toenaderingsfunctie gebeurt vooral wanneer de persoon stress ervaart.

Vanwege de herhaaldelijk ervaring van frustraties is het aannemelijk dat er agressie wordt opgebouwd. Deze agressie zal echter meestal onder de oppervlakte blijven, omdat het uiten van agressie vereist dat de toenaderingsfunctie wordt geactiveerd.

- *De zelfkritische stijl*
 Affect: PA- en NA+
 Functies: Analyse en waarschuwing
 Prototypisch motief: Faalangst en affiliatiebehoefte

Wanneer het uitblijven van succes chronisch wordt, dan is te verwachten dat de terughouden-analytische stijl van functioneren op den duur overgaat in zelfkritiek. De persoon wordt nu in steeds hogere mate bereid om op nieuwe, onverwachte of negatieve signalen te letten, en om zichzelf aan te passen aan deze signalen. Het bewust ervaren van negatieve gevoelens is daarom een sterke indicatie voor de zelfkritische stijl. Bij de zelfkritische stijl gaat het het onophoudelijk piekeren over onbereikte doelen (vanwege de activatie van de waarschuwingfunctie) gepaard met het nalaten van gedragsmatige pogingen om een doel te bereiken (vanwege de remming van de toenaderingsfunctie). De zelfkritische persoon is daarom vaak een typische 'underachiever': iemand die minder presteert dan in zijn of haar vermogen ligt.

De zelfkritische persoon wordt vaak gekenmerkt door faalangst (negatieve variant van het prestatie-motief) vanwege de activatie van de waarschuwingfunctie. Deze faalangst gaat vaak gepaard met sociale terughoudendheid vanwege de afgeremde toenaderingsfunctie. Ten slotte moet gerekend worden met een versterkte behoefte aan affiliatie (let op: dit is geen affiliatiemotief! Zie paragraaf 4.2.2.b). Deze affiliatiebehoefte ontstaat doordat zelfkritische personen op grond van hun eigen onvermogen om negatief affect weg te reguleren extra zijn aangewezen op de bijstand van anderen. Zelfkritische personen zijn ondanks deze weinig altruïstisch aandoende oriëntatie toch goed in staat tot het meevoelen met anderen die in de problemen zitten. Zelfkritische personen zijn immers goed in staat om negatieve gevoelens te activeren die niet bij hun eigen belangen passen. Een positief gestemde interactie met anderen kan de zelfkritische persoon echter alleen bereiken wanneer de omgeving vrij is van dreigende elementen.

- *De gehoorzaam-hardwerkende stijl*
 Affect: NA+ en gemiddeld of afwisselend PA+ en PA-
 Functies: Waarschuwing en afwisselend analyse en toenadering
 Prototypisch motief: Prestatie

Zelfkritiek kan overgaan in zelfcontrole zodra de remming van positief affect weer wordt opgeheven. De afwisseling tussen afgeremd positief affect en positief affect ontstaat vaak in situaties waarin een handelingsalternatief weliswaar uitvoerbaar is, maar niet direct mag worden uitgevoerd. In dit type situaties moeten mensen heen en weer pendelen tussen afgeremd positief affect (analyse) en positief affect (toenadering). Het efficiënte pendelen tussen deze functies is kenmerkend voor de gehoorzaam-hardwerkende stijl. Deze stijl is tevens zeer gevoelig voor waarschuwingssignalen, zodat de uitvoering van voorgenomen doelen ook nog eens uitermate zorgvuldig gebeurt. Deze configuratie is adaptief wanneer het nalaten van de voorgenomen handeling zeer negatieve gevolgen kan hebben. De integratiefunctie wordt bij de gehoorzaam-hardwerkende stijl onderdrukt, zodat het functioneren eenzijdig is gericht op het op dat moment geactiveerde voornemen. De gehoorzaam-hardwerkende stijl is vooral geschikt voor vertrouwde handelingsdomeinen,

waarbij eerder ingeoeffende gedragsroutines voorhanden zijn. Het leren van nieuwe (complexe) gedragingen doet immers een beroep op de integratiefunctie, die bij deze stijl geremd is.

De gehoorzaam-hardwerkende stijl zal duidelijker zichtbaar zijn naarmate 1) het bestraffingssysteem (NA+) meer geactiveerd is, bijvoorbeeld door prestatiedruk, 2) er meer concrete en expliciete doelen, verwachtingen of aanwijzingen zijn, en 3) er een ruime mate van concrete handelingsmogelijkheden ter beschikking is. De gehoorzaam-hardwerkende stijl wordt daarbij gekenmerkt door een grote hardnekkigheid en volharding in het uitvoeren van doelen. De stijl past daarmee optimaal bij het prestatie motief. De activatie van NA+ die kenmerkend is voor de gehoorzaam-hardwerkende stijl lijkt niet goed te passen bij de gedachte dat het prestatiemotief positief gestemd is. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de NA+ bij de gehoorzaam-hardwerkende persoon meestal niet op een bewust niveau wordt gerepresenteerd. De negatieve gevoelens spelen bij deze stijl dus vooral op een latent niveau mee, terwijl de persoon op een bewust niveau vooral bezig is met het maximaliseren van beloningen (analyse en toenadering). Uit onderzoek blijkt inderdaad dat personen met een hoog impliciet prestatiemotief worden gekenmerkt door negatieve socialisatie ervaringen (bijvoorbeeld een strenge zindelijkheidstraining; McClelland en Franz, 1992) en zowel sterk positieve als sterk negatieve prestatiethemas in hun vrije fantasie (Kuhl, 1978).

Chronische activatie van de gehoorzaam-hardwerkende stijl kan leiden tot 'dwangmatig' doelgericht gedrag en vervreemding van de eigen emotionele behoeften. De dwangmatige workaholic is het type dat bij de chronische variant van deze stijl past.

- *De dromerig-fantasievolle stijl*
Affect: NA+ en PA+
Functies: Waarschuwing en toenadering
Prototypisch motief: -

De dromerig-fantasievolle stijl verwijst naar een manier van functioneren die zeer weinig gebonden is aan de context van de persoon, zelfreflectieve overwegingen of actuele doelen. Deze functionele toestand treedt bijvoorbeeld op wanneer een pijnlijke ervaring (bijvoorbeeld het verlies van een waardevol bezit) zich verbindt met een positieve stemming (bijvoorbeeld de hoop of fantasie dat het straks weer beter zal gaan). De dromerig-fantasievolle stijl wordt gekenmerkt door een gering contact met de realiteit. Personen met deze stijl zijn geneigd om toevallige invallen serieus te nemen die de meeste mensen direct zouden afschrijven. De karakteristieke psychologische afweer van de dromerig-fantasievolle persoon bestaat uit de weigering om kennis te nemen van pijnlijke gebeurtenissen. De dromerig-fantasievolle persoon maakt zo min mogelijk gebruik van de complexe psychische functies (analyse of integratie), en past daardoor niet speciaal bij één bepaald motief. Pathologische varianten van deze stijl zijn *schizofrenie* en *border-line* persoonlijkheid.

- *De intuïtief-beminnelijke stijl*
Affect: PA+ en gemiddeld of afwisselend NA- en NA+
Functies: Toenadering en afwisselend waarschuwing en integratie
Prototypisch motief: Affiliatie

De intuïtief-beminnelijke stijl wordt gekenmerkt door een intuïtieve aansturing van het handelen en een dynamische balans tussen waarschuwing en integratie. Deze functionele toestand is vooral adaptief bij opgaven die geen analytisch plannen vereisen, maar daarentegen wel een beroep doen op het registreren van mogelijke fouten. De intuïtief-beminnelijke stijl is optimaal toegerust voor positief gestemde sociale interacties. Planmatig gedrag wordt namelijk binnen het affiliatiebereik al snel als manipulatief gezien. De intuïtief-beminnelijke persoon tevens toegerust om mee te voelen met negatieve ervaringen van anderen (via de waarschuwingfunctie) en zichzelf cognitief te verplaatsen in het perspectief van de ander (via de integratiefunctie).

Kenmerkend voor de intuïtief-beminnelijke persoon is een breed georiënteerde nieuwsgierigheid, die gericht is op het uitvoeren van intuïtieve gedragingen in steeds weer nieuwe situaties. Deze neiging kan leiden tot riskant gedrag. De intuïtief-beminnelijke persoon kan daarnaast (paradoxaal genoeg) onder zeer stressvolle omstandigheden worden overvallen door sterke gevoelens van paniek. Dit komt doordat de afweermechanismen van de intuïtief-beminnelijke persoon intuïtief van aard zijn. Meer integratieve afweermechanismen, die stabiel zijn, blijven hierdoor onderontwikkeld. Op het moment dat de intuïtieve afweer niet meer genoeg is, is de intuïtief-beminnelijke persoon hierdoor weerloos tegen opkomende angstgevoelens.

- *De eerzuchtig-egocentrische stijl*
Affect: PA+ en NA-
Functies: Toenadering en integratie
Prototypisch motief: Statusgeoriënteerde macht

De eerzuchtig-egocentrische stijl wordt gekenmerkt door een intuïtieve manier van handelen die samengaat met de activatie van complexe zelfrepresentaties en gevoelig is voor de actuele context. Deze stijl is vooral nuttig bij taken waarbij geen permanent correctie van fouten noodzakelijk is. De eerzuchtig-egocentrische stijl wordt gekenmerkt door een impulsieve creativiteit, die problemen oplost door een 'trial and error' van verschillende handelingsalternatieven.

Personen met een eerzuchtig-egocentrische stijl worden vaak gekenmerkt door een uitgesproken sensibele voor het bijzondere van hun eigen persoon. De accentuering van de gevoelens van bijzonderheid kan tot fantasieën over de eigen grandiositeit leiden. Deze grootheidswaan kan ontstaan doordat de eigen fantasie niet wordt gecorrigeerd door het realiteitsgeoriënteerde kritische denken. Personen met een eerzuchtig-egocentrische stijl zijn hierdoor verminderd in staat tot zelfkritiek. Negatieve eigenschappen worden vaak positief omgeduid, zodat ze niet leiden tot twijfel of zelfcorrectie. Verdringing van ongewenste gedachten is de meest gebruikte psychologische afweer bij personen met een eerzuchtig-egocentrische stijl.

De verhoogde activatie van het beloningssysteem zal bij de eerzuchtig-egocentrische stijl leiden tot een zekere mate van impulsiviteit, vooral wanneer het gaat om het in acht nemen van wensen van andere personen die niet bij de eigen wensen passen. Personen met een eerzuchtig-egocentrische stijl zijn niettemin op een cognitief niveau goed in staat om het perspectief van anderen aan te nemen. Dit vermogen tot 'perspective taking' gaat echter niet gepaard met gevoelens van medelijden of begaan zijn met anderen. Personen met een eerzuchtig-egocentrische stijl zijn namelijk niet goed in staat om toestanden van anderen waar te nemen die van hun beleving van hun eigen persoon afwijken.

Het prototypische motief van personen met een eerzuchtig-egocentrische stijl is een combinatie van affiliatie- en machtmotieven. Hierdoor ontstaat een statusgeoriënteerde vorm van het machtsmotief, oftewel een behoefte aan sociale erkenning. Wanneer de affiliatiecomponent overheerst, dan ontstaat er een verantwoordelijke, prosociale vorm van het machtsmotief. Wanneer er ook prestatiemotieven in het spel zijn, dan valt te rekenen met een bijzonder egocentrische en eerzuchtige vorm van status-georiënteerde macht. Chronische, pathologische varianten van de eerzuchtig-egocentrische stijl zijn narcisme (overdreven eigenliefde) en de antisociale persoonlijkheid.

B.3 De negende stijl: Uitgebalanceerdheid

Het ster model heeft een theoretisch middelpunt, dat een middelmatige activatie vertegenwoordigt van zowel positief als negatief affect. Theoretisch gezien zou vanaf dit middelpunt alle vier de motivationele functies in gelijke mate toegankelijk moeten zijn. De vier functies zouden in zo'n geval optimaal moeten kunnen samenwerken. Deze uitgebalanceerde vorm van functioneren lijkt in functioneel opzicht ideaal, maar er moet worden aangetekend dat er nog niet veel bekend is over de uitgebalanceerde stijl.

Waardoor zijn mensen in staat om te wisselen tussen tegengestelde functies? Uit onze eerdere bespreking van PSI-theorie bleek dat affect regulatie hierbij een belangrijke rol speelt. Wanneer je in staat bent om flexibel te wisselen tussen positieve en negatieve affecten, dan ben je immers in staat om tegengestelde functies in te zetten. Een relevante personeigenschap is hierbij wat Kuhl (2000; zie Kuhl en Beckmann, 1994, voor een overzicht) actie oriëntatie noemt. Personen met een sterke actie oriëntatie zijn buitengewoon bedreven in het reguleren van hun gevoelens. Om deze reden zijn actie georiënteerde personen beter in staat om hun psychologische functies uit te balanceren. Personen met een zwakke actie oriëntatie - ook wel: toestandsoriëntatie- zijn daarentegen veel minder bedreven in het reguleren van hun gevoelens. Toestandsgeoriënteerde personen zijn alleen maar in staat om zich goed te voelen wanneer de situatie gunstig gestemd is. Wanneer de omstandigheden enigszins tegenzitten, dan zijn toestandsgeoriënteerde personen al gauw geneigd om bij de pakken neer te gaan zitten.

Kuhl (1994) onderscheidt twee vormen van actie oriëntatie: mislukkings-gerelateerde en beslissingsgerelateerde actie oriëntatie. Mislukkings-gerelateerde actie oriëntatie verwijst naar het gemak waarmee mensen negatieve ervaringen te boven kunnen komen. Deze vorm van actie oriëntatie heeft dus te maken met het reguleren van negatief affect (en daarmee: de wisseling tussen waarschuwing en integratie). Personen die moeite hebben met deze vorm van actie oriëntatie zijn sterk geneigd tot piekeren en depressiviteit (van-

wege de waarschuwingsfunctie) en vinden het moeilijk om toegang te hebben tot hun eigen emotionele voorkeuren (vanwege een onderdrukte integratiefunctie). Beslissingsgerelateerde actie oriëntatie verwijst naar het gemak waarmee mensen kunnen omgaan met drukte, belasting en moeilijke situaties. Deze vorm van actie oriëntatie heeft dus te maken met het reguleren van positief affect (en daarmee: de wisseling tussen analyse en toename). Personen die moeite hebben met deze vorm van actie oriëntatie zijn vaak aarzelend en besluiteloos. Overigens moet worden benadrukt dat de verschillen tussen actie- en toestandsgoede personen vooral tot uitdrukking komen onder stressvolle omstandigheden. Onder ontspannen omstandigheden zijn de beide groepen vaak nauwelijks van elkaar te onderscheiden.

B.4 Driehoekscoalities, bezieling en de schaduw van Jung

We kunnen de uitgebalanceerde stijl contrasteren met de overige acht stijlen, waarbij er steeds maar twee of drie functies kunnen worden aangesproken. Bij de stijlen waarbij er twee functies domineren is er weinig sprake van een wisselwerking tussen de functies (de eigenwijs-reflectieve, zelfkritische, dromerig-fantasievolle en eerzuchtig-egocentrische stijlen). De twee dominante functies worden niet regelmatig afgewisseld door de twee niet-dominante functies. Bij de stijlen waarbij er drie functies domineren -oftewel: driehoekscoalities- is er al meer sprake van wisselwerkingen tussen de functies (de autonome, terughoudend-analytische, gehoorzaam-hardwerkende en intuïtief-beminnelijke stijlen). Bij de driehoekscoalities is er immers sprake van één dominante functie en twee functies die elkaar regelmatig afwisselen. De driehoekscoalities worden gekenmerkt door een deel van de uitgebalanceerdheid die bij de uitgebalanceerde stijl zou moeten horen.

Opvallend is dat er bij drie van de vier driehoekscoalities één van de drie thematische basismotieven betrokken is. Bij de autonome stijl hoort immers het machtsmotief, bij de gehoorzaam-hardwerkende stijl het prestatie-motief en bij de intuïtief-beminnelijke het affiliatiemotief. Kuhl (2001) vermoedt daarom dat de thematische basismotieven een belangrijke rol spelen bij het tot stand brengen van driehoekscoalities. De basismotieven helpen de persoon dus wellicht om een stap dichterbij een grotere innerlijke balans te komen, dan de balans die tot stand komt op basis van de standaardcoalities van de vier functies. Wanneer we de 'ziel' opvatten als de 'eigenlijke persoon' die iemand is, de persoon die iemand onder de meeste optimale omstandigheden zou kunnen zijn, dan kunnen we dus stellen dat de basismotieven een bezielende werking hebben.

Veel mensen zullen al tevreden zijn met het stuk bezieling dat zij via de bemiddeling van een basismotief mogen ontvangen. Niettemin laten de driehoeks-coalities nog steeds een vierde functie ongemoeid. De dieptepsycholoog Jung (1936/1990) zag deze onderontwikkelde vierde functie als de 'schaduwzijde' van de persoonlijkheid, die alleen maar door een langdurig proces van persoonlijke groei tot ontwikkeling kan komen. In overeenstemming met deze gedachte heeft onderzoek aangetoond dat persoonlijkheidsstoornissen afnemen naarmate mensen ouder worden, zelfs wanneer zij niet therapeutisch worden behandeld (Solomon, 1981).

Jungs proces van persoonlijke groei kan verschillende oorzaken hebben. In de eerste plaats is het mogelijk dat de biochemische stoffen die de dominante functies ondersteunen

na verloop van tijd hun werkzaamheid verliezen. Als gevolg hiervan krijgen niet-dominante functies meer kansen naarmate mensen ouder worden. In de tweede plaats is het mogelijk dat de psychologische ontwikkeling van mensen op den duur in staat is om de wisselwerking tussen de functies op de lange termijn te veranderen. Psychologische technieken om uitgebalanceerdheid te bereiken kunnen bestaan uit methodes die de overmatig werkende functies afremmen of uit methodes die zwakke functies ondersteunen.

B.5 De weg buitenom

Wanneer het niet lukt om de innerlijk geblokkeerde functies in jezelf terug te vinden, dan is het nog mogelijk om onderontwikkelde functies van je eigen persoon waar te nemen in anderen. Deze weg 'buitenom' betekent dat juist mensen die elkaar op het eerste gezicht totaal niet liggen uiteindelijk vaak het meeste van elkaar kunnen leren. Een gehoorzaam-zorgvuldige persoon zal bijvoorbeeld in eerste instantie vaak moeite hebben met het losse, eigenzinnige optreden van de eerzuchtige persoon. Als deze persoon het echter aandurft om zich in te laten met de ander, dan lukt het de zorgvuldige persoon misschien om zijn of haar geblokkeerde functies beter te gebruiken.